

SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR 10.

Sik Endre

TRAKTÁTUS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KUTATÁSI MÓDSZEREIRŐL GONDOLKODÓK SZÁMÁRA

Sik Endre

**Traktátus a társadalomtudományok
kutatási módszereiről gondolkodók számára**

SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR

10.

A Debreceni Egyetem BTK
Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:
CZIBERE IBOLYA

Sik Endre

**Traktátus a társadalomtudományok
kutatási módszereiről gondolkodók
számára**

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022

Szakmai lektor:

HAJDU GÁBOR

SIMONOVITS BORBÁLA

© Sik Endre, 2022

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022

ISSN 2786-2194

ISBN 978 963 318 999 3

Kiadta: Debreceni Egyetemi Kiadó

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Tipográfia, tördelés, borítóterv: Juhászné Marosi Edit

Nyelvi lektor: Feketéné Balogh Marianna

Tartalom

Bevezetés (<i>Sik Endre</i>)	7
1. A társadalomtudós (rém)álma (<i>Sik Endre</i>)	9
Milyen feltételeknek kell megfelelnie egy szociológiai kutatás módszerének?	9
A három értékelési szempont összefüggése	10
Hogyan válasszunk módszert egy adott kérdés megválaszolásához?	12
A kontrollált terepkísérlet és a nem-résztevő megfigyelés összehasonlítása	14
Összefoglalás	16
2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat nagyobb belső érvényességre? (<i>Sik Endre</i>)	21
A kérdőív belső érvényességének növelése a boldogság kutatása során	21
A kérdőívbe ágyazott kísérlet	29
A kérdés generálta valóság: a migrációs potenciál	32
Ki a ... ? – az etnikai identitás kutatásának „lehetetlensége”	37
3. A készen kapott kísérlet (KKK) ereje és korlátja (<i>Sik Endre</i>)	53
Példák a KKK két típusára	56
A COVID-19 járvány és a KKK	61
4. A kontrollált terepkísérlet ereje és korlátja (<i>Sik Endre</i>)	67
Személyes tesztelés	69
Telefonos tesztelés	70
Írásos tesztelés	71
A diszkriminációtesztelés egyéb problémái	71
5. Nem-résztevő megfigyelés ereje és korlátja (<i>Sik Endre</i>)	73
A nem-résztevő megfigyelés külső érvényessége és megbízhatósága	76
A Moszkva téri emberpiac	77
Etnikai profilalkotás Moszkvában: a moszkvai metrókijáratok megfigyelése	79
Etnikai alapú kiválasztás a magyar rendőrség igazoltatási gyakorlatában	79
Összegzés	80

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához (Sik Endre)	83
Az idő „természete” és mérésének technológiái	83
Az év egy napja	86
A párhuzamos idő	92
A nap üteme	94
Az éjszaka határai	96
Az otthoni munka értéke	98
7. A súlyozás mint szükséges rossz (Márton Sándor–Sik Endre)	103
Hogyan súlyozd településedet?	104
A TÖA longitudinális panel jellege	107
Az önkormányzatok (nem) válaszolói hajlandósága	108
A TÖA súlyozása	109
A súlyozás hatása	111
Hogyan lehet a romák migrációs hajlandóságát összehasonlítani a teljes lakosságéval?	112
8. Hogyan szintetizálhatók a kvalitatív kutatások eredményei?	
A metaetnográfia módszere (Sipos Flórián)	115
A módszer bemutatása	117
Laikus felfogások a gyógyszerekről	121
Fiatalok politikai részvétele	122
Záró gondolatok	123
Utószó (Sik Endre)	127
Irodalom	131
Függelék	
1. függelék: A kognitív interjúzás kérdőíve és menete	141
2. függelék: Az interjú segédletei	142
3. függelék: A boldogságkutatás kérdőívblokkjai	144
4. függelék: A munkaerőpiaci kutatás során használt képek – roma/nem roma nők és férfiak	146
5. függelék: A migráns kutatás designjai és példák a képsorozatokból	147
6. függelék: Az emberpiac megfigyelésének adatlapjai	149
7. függelék: Súlyozási ujjgyakorlat SPSS-re	154

Bevezetés¹

■ ■ ■ SIK ENDRE

Ezzel a kötettel arra teszünk kísérletet, hogy a társadalom megismerésére törekvő szociológust segítsük annak végiggondolásában, (1) hogyan válogasson egy kutatás megtervezése során a szóba jöhető sokféle módszertani megoldás közül, továbbá (2) lássa azt, hogy a rutinszerű megoldásokon (kérdőív és interjú) túl milyen sokféle egyéb módszer is várja, hogy alkalmazzák, (3) illetve, hogy mit lehet (s milyen áron) tenni azért, hogy a kutatás a lehető legjobban szolgálja a valóság megismerésében a kutatót.

A kötet megtervezésekor abból indultunk ki, hogy minden szociológiát tanuló (vagy már művelő) kolléga számára hasznos lehet minél többféle módszert (és ezek alkalmazásának sokféle gondját, baját) megismerni. Lehet ugyan, hogy soha nem lesz módja ezeket a módszereket használni, de azzal, hogy tud ezek létezéséről, illetve gyakorolta, hogy miképpen lehet (és kell) mérlegelni a megfelelő módszer megválasztását és alkalmazásuk során ezek „finomhangolását”, megnő az esélye, hogy kutatás-módszertani szempontból kicsit közelebb kerüljön a társadalom megismerésének elérhetetlen tökélyéhez.

Az első fejezetben felvázolunk egy szempontrendszert, ami alkalmas lehet arra, hogy a kutató az elemzés megtervezése során meggondolhassa, munkája milyen módszer alkalmazásával tudna a lehető legnagyobb mértékben általánosítható és más kutatások eredményeivel összehasonlítható eredményekre jutni, s eközben a mérés és a megfogalmazott következtetések során a lehető legmagasabb szintű belső érvényességet is megvalósítsa (Koltai et al. 2015).

A második fejezet tárgya a kérdőíves kutatás, a ma alkalmazott kutatási technológiák egyik főszereplője. Mivel az ilyen kutatások módszeréről könyvek sokasága mond el mindent (és gyakran annak az ellenkezőjét is), sőt, komoly folyóiratok specializálódtak a survey módszertan minden ága-bogának elemzésére, ezért ebben a fejezetben csak két olyan problémát feszegetünk, amelybe magunk is belekeveredtünk. Ezek a példák tehát olyan esettanulmányoknak fogha-

¹ A sok jó tanácsért Kmetty Zoltánnak (ELTE TáTK), illetve a lektorálásban való „majdnem önkéntes” részvételért Godó Irénnek és Tóth Dalmának (Debreceni Egyetem) jár köszönet.

tók fel, amelyekkel a survey korlátait és az ezekből fakadó nehézségek jobb-rosszabb megoldásának részleteit ismerheti meg az Olvasó. Előbb azt illusztráljuk, hogy miként lehet egy nehezen megragadható jelenség (a boldogság) kérdőíves kutatásának érvényességét fokozni. Ezután egy újabban egyre többször alkalmazott technikának egy egyszerű (s általunk messze nem tökéletesen kivitelezett) változatát mutatjuk be. Ennek a technológiának az alkalmazásától is azt remélheti a kutató, hogy ily módon a kérdészés belső érvényessége megnő. A fejezet következő három alfejezete olyan kutatási problémákat mutat be, amelyek megismerésére a survey technika alig alkalmas, de mivel mégis voltak és lesznek is ilyen kutatások, jó, ha megismerjük az ilyen helyzetekben felmerülő problémák természetét, s néhány olyan módszertani szempontot, amelyekre ügyelve minimalizálni tudjuk a szükségképpen elkövetendő félremérés negatív hatásait.

A következő három fejezetben olyan módszerekkel ismerkedünk meg, amelyek használata csak ritkán lehetséges, kivitelezésük nehéz és költséges, ám ezek a módszerek a lehető legjobb megoldások a társadalomtudományos megismerés minden tekintetben legjobb (de sohasem tökéletes) megvalósítására.

Az utolsó három fejezet nem egyes módszerekkel ismerteti meg az Olvasót. A hatodik fejezetben egy olyan jelenség (az idő) mérésének módszereivel foglalkozunk, amely természeténél fogva különleges módszerek kifejlesztését igényelte. A hetedik fejezet tárgya ismét a survey, de most nem a mérést, hanem a kapott eredmények általánosíthatóságát javító technika (a súlyozás) korlátait elemezzük. Végül az utolsó fejezet tárgya az, hogy milyen módszerek segíthetik a kutatót a hatalmas mennyiségű (s gyorsulva növekvő) tudásözönben való eligazodásban.

Minden fejezetben nagy gondot fordítunk arra, hogy vázoljuk az adott módszer alkalmazásának korlátait. A fejezetekben olvasható példák is azt a cél szolgálják, hogy a kutatók izelítőt kapjanak az adott módszer alkalmazásának nehézségeiről és arról, hogy mit tehet a kutató ezek (legalább részleges) elhárítására. Az összefoglalásban megismertetjük az Olvasót olyan művekkel, amelyek tanulmányozásával az adott módszerrel kapcsolatos tudás elmélyíthető. Ezt azért tartjuk nagyon fontosnak, mert a látszatát is el akarjuk kerülni, hogy a kötetben bemutatott módszerek alkalmazásához elégséges lenne az itt olvasottak megismerése. Ez a kötet kedvcsinálásra és – reményeink szerint – „továbbgondolkodtatásra” szolgál, de ahhoz, hogy érdemben sor kerüljön a módszerek alkalmazására, olykor statisztikai vagy/és matematikai, nemritkán közgazdasági tudás hozzáadására is szükség van.

Nem véletlenül szerepel a kötet címében a „traktátus” fogalom. Ez ugyanis arra utal, hogy a mű egyfajta röpirat, vitairat. Célja nem a „végső tudás” kinyilvánítása, hanem kérdések felvetése, lehetséges megoldások pedzegetése, kételemek megfogalmazása és kevésbé ismert megoldások felvázolása.

1. A társadalomtudós (rém)álma

■ ■ ■ SIK ENDRE²

Az első fejezet gondolatmenete a következő: előbb bemutatunk egy értelmezési keretet, amiben egy társadalomkutató össze tudja hasonlítani a módszereket, és a kutatás kérdése szempontjából el tudja dönteni, melyik módszer tűnik a legalkalmasabbnak. Ezután a diszkrimináció elterjedtségének kutatásán keresztül illusztráljuk a módszerek összehasonlító értékelésének egy lehetséges menetét, illetve röviden (hiszen ezek a módszerek később önálló fejezetek tárgyai lesznek) a kontrollált terepkísérlet és a nem-résztvevő megfigyelés értékelésének menetét.

Milyen feltételeknek kell megfelelnie egy szociológiai kutatás módszerének?

A kiinduló tétel az, hogy egy adott szociológiai jelenség megismeréséhez olyan módszert kell választani, amely a következő három dimenzió esetében egyaránt a lehető legmagasabb szintet biztosítja:

- A mérés **megbízhatósága**, ami a mérés konzisztenciáját jelenti, vagyis hogy a mérés teljes mértékben azonos feltételek közötti megismétlése mindig ugyanazt az eredményt adja.
- A **belső érvényesség**, ami azt jelenti, hogy a kutatás során ténylegesen azt mérjük, amit mérni akarunk. Ez a kutatások összehasonlíthatósága szempontjából is kiemelkedően fontos, hiszen erre a feltételezésre alapozzuk a nemzetközi (vagy/és idősoros) kutatássorozat során az azonos kérdésekre adott válaszok összehasonlítását.
- Végül a **külső érvényesség**, ami azt mutatja, hogy mérésünk eredménye mennyire általánosítható. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a kutatás megállapításai a társadalom mely részére terjednek ki és melyekre nem, másrészt azt, hogy eredményeink mennyire alkalmasak a viselkedés előrejelzésére.

² A fejezet a Koltai et al. (2015) tanulmányon alapul.

A megbízhatóság, a belső és a külső érvényesség egyidejű megvalósulását a céllövés segítségével szemléltetve azt mondhatjuk, hogy a belső érvényesség maximuma az, amikor a céltábla közepét találjuk el (vagyis azt érzük el, amit akartunk), a megbízhatóság maximuma az, amikor mindig ugyanoda lövünk (vagyis az ismétlés mindig sikeres), végül a külső érvényesség akkor maximális, ha a jó céllövő egyben kiváló vadász is. Ebben a hasonlatban tehát az a jó mérés, amikor Robin Hood mindegyik lövése a szarvas szívének közepébe talál.

A három értékelési szempont összefüggése

Ha egy mérés az egyik dimenzió alapján „tökéletes”, ez nem jelenti azt, hogy a mérés eredménye „jó” lesz, hiszen a másik két dimenzióban ettől még (sőt, mint látni fogjuk, ennek nagy a valószínűsége) rosszul teljesíthet. Éppen ezért a három dimenziót együttesen kell figyelembe venni a kutatási elrendezés kialakítása során, és helyesebb olyan módszert választani, amely mindhárom dimenzió esetében „elég jó”, mint egy olyan módszert, amelyik egyik dimenzió mentén tökéletes ugyan, de a másik két metszetben rosszul teljesít.

Az 1.1. ábrán az eddig tárgyalt három dimenzió összefüggését mutatjuk be két szélsőséges példa segítségével.³ Az ábrán „B”-vel jelölt mérés különlegessége, hogy elvben mindhárom dimenzió mentén magas értéket kaphat, mintegy megvalósítva a szociológus álmát. Erre lehet példa a magasság, amelynek mérése olyan releváns szociológiai kérdések megválaszolása során lehet fontos, mint a munkaerőpiaci státusz alakulása (a magasság előny a munkaerőpiacon), a diszkrimináció előfordulása vagy az elégedettség mértéke (a magasabbak elégedettebbek az életükkel, mint a többiek, Nyíró–Sik 2015). Mivel a magasság mérésének belső érvényessége maximális (egy centiméter mindig egy centiméter hosszú),⁴ és a nagymintás survey megismétlése (a mintavétel hibáján túl) a megbízhatóság lehetséges maximumát jelenti, egyszersmind a külső érvényesség magas értékét is biztosítja.

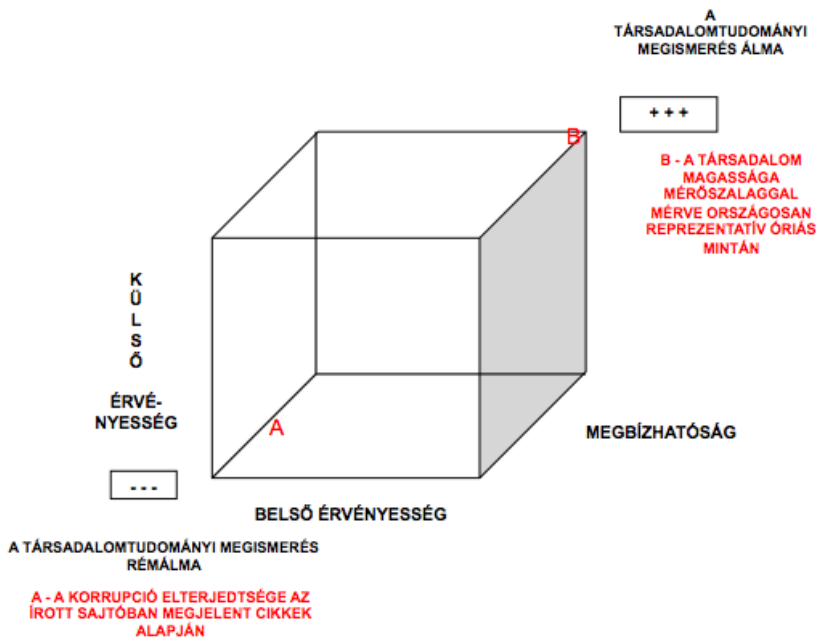
Az előbbi mérés ellentéte – a szociológus rémálma (az 1.1. ábra „A”-val jelölt esete) –, amikor mindhárom dimenzióban rosszul teljesít a mérés. Egy ilyen helyzethez hasonlítható a korrupció elterjedtségének kutatása a nyomtatott sajtó híreire támaszkodva (Szántó et al. 2011). Figyelembe véve a korrupció fogalmának

³ A módszer értékelése során csak arra kell figyelni, hogy mire lehet (s nem lehet) alkalmas az adott módszer. Minden esetben elvonatkoztatunk a konkrét alkalmazás mikéntjétől, vagyis hogy a megol tökéletesen alkalmas módszeren alapuló kutatást is lehet rosszul kivitelezni.

⁴ Természetesen tudjuk, hogy a testmagasság sem állandó (reggel, egészségesen és az első randevún magasabbak vagyunk, mint este, betegen és a házasság hetedik évében), így a felhozott példa csak közelíti az elméletileg lehetséges maximális belső érvényességet.

1. A társadalomtudós (rém)álma

meghatározhatatlanságát (továbbá a cikkek szerzőinek és interjúalanyainak ehhez való ismeretlen viszonyát), valamint a korrupciós esetek válogatása során megnyilvánuló látencia el nem hanyagolható mértékét és az összetételbeli torzítást (egy korrupciós esetről sok hír vagy egy politika közeli korrupcióról egy hír sem jelenik meg a sajtóban stb.), azt gondoljuk, hogy egy ilyen kutatás belső és külső érvényessége elhanyagolható.

1.1. ábra

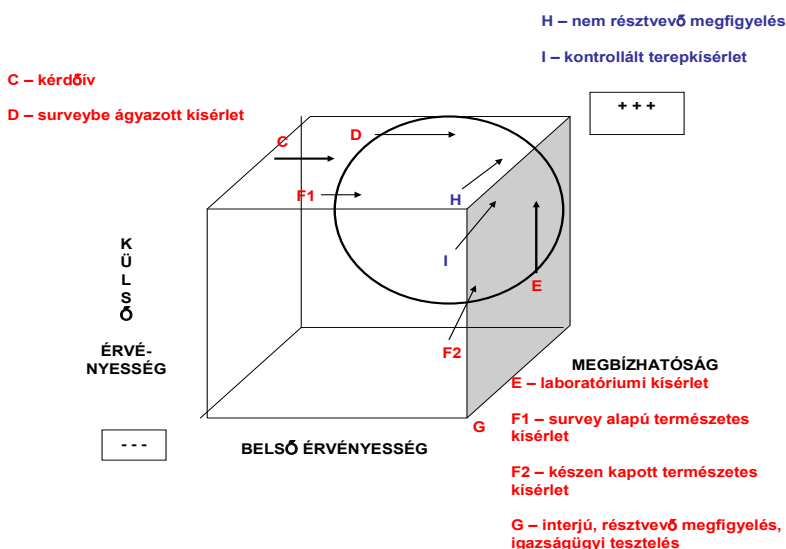
A társadalomtudományi megismerés „álma” és „rémálma”

Az is belátható, hogy a három dimenzió egyidejű tökéletesítése is lehetetlen, hiszen a megbízhatóság és a külső érvényesség párosa,⁵ illetve a belső érvényesség jó eséllyel kizárják egymást: ha kevés esetet akarunk nagyon alaposan megismerni, akkor a „semmiről fogunk megtudni mindent”, ha pedig az adott jelenség rengeteg változatát vizsgáljuk, akkor „mindenről fogunk semmit tudni”.

⁵ A megbízhatóság a külső érvényességgel gyakran együtt jár: bizonyos értelemben ez a két dimenzió át is fed, amennyiben mind a kettő „kifelé irányul”, és az elemzés általánosíthatóságára vonatkozik.

Hogyan válasszunk módszert egy adott kérdés megválaszolásához?

Ebben a részben azt mutatjuk be, hogy egy konkrét probléma – a diszkrimináció elterjedtségének mérése – esetében milyen módszerek állnak rendelkezésünkre, s ezek közül melyik és hogyan finomítható annak érdekében, hogy a belső és külső érvényesség, továbbá a megbízhatóság egyidejű növelésével a lehető legjobban megnöveljük előrejelzésünk minőségét (1.2. ábra).

1.2. ábra

A diszkrimináció elterjedtségének mérésére szolgáló módszerek a három mérési kritérium szerint

Az ábrán látható kör (ami valójában persze gömb) a diszkrimináció elterjedtségének mérésére alkalmazható megoldások olyan halmaza, amelyen belül a három dimenzió mentén egyidejűleg teljesíthetnek a lehető legjobban. A nyilak az adott módszeren belüli lehetséges változatokat jelzik, amelyekkel – noha az adott módszer alapvető korlátai nem tehetők semmissé – olykor nem elhanyagolható mértékben javítható a választott módszer alapján történő kutatás minősége.

Tehát a körön belül azok a módszerek találhatók, amelyek mindhárom kritérium szerint „eléggő” jól mérik a diszkrimináció elterjedtségét. Ezek a nem-résztvevő megfigyelés (H) és a kontrollált terepkísérlet (I). A többi módszer e körön kívül esik vagy azért, mert:

1. A társadalomtudós (rém)álma

- belső érvényessége alacsony (ilyen például a diszkrimináció elterjedtségét mérő kérdőíves kutatás (C), ami nem a diszkrimináció valós szintjét méri, hanem attól függően, hogy az áldozat vagy az elkövető tapasztalatára, illetve percepciójára hagyatkozunk, jelentősen alul-, illetve felülbecsüli a diszkrimináció elterjedtségét (Sik–Simonovits 2009);
- belső érvényessége ugyan magas (interjú, résztvevő megfigyelés, igazságügyi tesztelés, [G]), de megbízhatósága és külső érvényessége elhanyagolható (sőt, ezek növelése nem is célja e módszereknek, ami magyarázza, hogy az *ábrán* e módszerek mellett miért nem szerepel a jobb felső irányba mutató nyíl);
- belső érvényessége alacsony (ilyen a kérdőívbe ágyazott kísérlet, D), vagy külső érvényessége elhanyagolható (ilyen a laboratóriumi kísérlet [E] és a készen kapott [másként természetes/kvázi] kísérlet [F1, F2]).⁶ E módszerek *ábrán* való elhelyezkedése, illetve a hozzájuk rendelt nyilak ugyanakkor azt jelzik, hogy ezek olyan mérési megoldások, amelyek „körön belülre” kerülhetnek, vagyis van arra lehetőség, hogy jó tulajdonságaikat megőrizve, javítsunk gyengeségeiken.
 - Így például a laboratóriumi kísérletek külső érvényességét a kísérleti elrendezés javításával (pl. az alanyok reprezentatív válogatásával), illetve az általuk felállítható hipotézisek kérdőíves kutatással vagy/és kontrollált terepkísérlettel történő ellenőrzésével növeljük.
 - A survey alapú természetes kísérletek (F1) elemzésének általánosíthatóságát növelni lehet, ha a kutatást több országban és időpontban megismételjük, s ugyanez tehető meg a készen kapott természetes kísérletek esetében is (F2), amennyiben azonos adatbázisokat más országokban is fellelünk.

Mivel később még lesz szó róluk, ezért most csak röviden illusztráljuk, hogy miképpen javítható tovább annak a két, eleve a „körön belül” elhelyezkedő mérési módszernek (kontrollált terepkísérlet és nem-résztvevő megfigyelés) a kivételése annak érdekében, hogy megbízhatóságuk és külső érvényességük a lehető legmagasabb legyen, s ez ne menjen a belső érvényesség rovására.

A **kontrollált terepkísérlet** (lásd részletesen a negyedik fejezetben) a diszkrimináció elterjedtségével foglalkozó szakirodalomban diszkriminációs-tesztelésnek nevezik. A módszer lényege a mindennapi élet legkülönbözőbb területein – állásszerzés, lakásbérlés, igazságszolgáltatás, rendőrségi igazoltatás, szolgáltatás stb. – felmerülő diszkrimináció előfordulási gyakoriságának vizsgálá-

⁶ A természetes kísérleteket két csoportra bontottuk aszerint, hogy egy korábban végzett survey adatainak átrendezése (F1), vagy nem kutatási célból felvett (tehát készen kapott) adatbázisok (F2) szolgálnak a kísérleti elrendezés alapjául.

lata tesztelő párok segítségével. Tehát ha például egy roma és egy nem roma álláskereső jelentkezik ugyanarra az állásra, állásszerzésük esélyét sokszor és azonos módon ismételt kísérleti helyzetek összehasonlításával mérjük. A tesztelés lényege a kontrollált terepkísérleti elrendezés, amely a **homogenizálás** és a **randomizálás** technikájának együttes alkalmazásával valósulhat meg. Első lépésként a homogenizálást kell megvalósítanunk (ez azt jelenti, hogy kijelöljük a kutatási témánk szempontjából releváns populációt, vagyis ahol a diszkrimináció elvileg előfordulhat), majd ezt követi a randomizálás (ezen belül a teszthelyzetek véletlenszerű elrendezése), ami azt biztosítja, hogy az esetlegesen tapasztalt diszkriminációt nagy valószínűséggel a kísérleti változóval magyarázhatjuk.

A **nem-résztvevő megfigyelés** (lásd az ötödik fejezetet) a diszkrimináció szempontjából lényeges elemek strukturált megfigyelését jelenti az elkövető és az áldozat interakciója során. Az azonos feltételek között történő megfigyelések nagy száma lehetővé teszi, hogy noha egyetlen esetben sem ismerjük a résztvevők szándékait, gondolatait, interakciójuk részleteit, mégis következtethetünk arra, hogy az ilyen helyzetek sokaságában mi a valószínűsége a diszkrimináció bekövetkezésének.

A kontrollált terepkísérlet és a nem-résztvevő megfigyelés összehasonlítása

A kontrollált terepkísérlet és a nem-résztvevő megfigyelés egyaránt természetes közegben⁷ valósul meg. Mivel a kezelt és a kontrollcsoportba sorolás nem felel meg a statisztika véletlenszerű kiválasztási elvének, illetve a természetes közegben sok a zavaró körülmény, amely elterelheti a kísérleti alany figyelmét, s ezért nem tudhatja biztosan a kutató, hogy a kísérleti alanyt mely ingerek érték el s melyek nem, ezért a természetesség „ára” mindkét módszer esetében a megbízhatóság és belső érvényesség csökkenése.

Noha a fejezet központi állítása az, hogy a kontrollált terepkísérlet és a nem-résztvevő megfigyelés alkalmas leginkább a diszkrimináció elterjedtségének előrejelzésére, mégis érdemes a továbbiakban e két módszer legfőbb előnyeit és hátrányait összefoglalni, és arra keresni a választ, hogy a kutatás során hogyan lehet tovább növelni a módszerek külső és belső érvényességét, illetve megbízhatóságát.

⁷ Vegyük észre továbbá, hogy a kontrollált terepkísérlet és a nem-résztvevő megfigyelés között további átfedések is vannak: a kontrollált terepkísérletnél is lehet nem-résztvevő megfigyelőt alkalmazni (pl. amikor egy külső megfigyelő követi az állásinterjú vagy a diszkóba beengedés folyamatát), ugyanakkor a nem-résztvevő megfigyelés lényeges eleme, hogy a szituáció egyes elemeit kontrollálni lehet.

1. A társadalomtudós (rém)álma

A **kontrollált terepkísérlet** legfőbb előnye egyrészt az, hogy mivel a kísérletet a kutató tervezi meg, olyan hatások is tesztelhetők, melyek természetes közegben nem figyelhetők meg, ráadásul a kísérleti hatások sokféleképpen kombinálhatók. Másrészt, a kontrollált terepkísérlet esetében ki lehet szűrni a kísérleti elrendezést zavaró hatásokat.⁸ Emiatt e módszer belső érvényessége a társadalmi viselkedés előrejelzése szempontjából nagy.

A **nem-résztevő megfigyelés** legfontosabb előnye, hogy a megfelelő viszonyítási alap megtalálása esetén egy standardizált mérőszám (esélyhányados⁹) nagy megbízhatósággal és külső érvényességgel teszi lehetővé a becslést, hiszen a kutatás valós körülmények között vizsgálja a diszkrimináció előfordulását.

A két módszer legfőbb **hátrányai** az alábbiakban foglalhatók össze:

- mindkét esetben korlátozott azon jelenségek köre, amelyeket tesztelhetünk, illetve megfigyelhetünk, jobbra csak a nyilvános helyen és rövid idő alatt zajló jelenségek ilyenek;
- a kontrollált terepkísérletek esetében további probléma, hogy nem lehetünk biztosak abban, hogy egy adott szituációban a kísérlet alanyát valóban elérte-e az a hatás, amit a tesztelés mérni hivatott;¹⁰
- a kontrollált terepkísérletek esetében rontja a kutatás minőségét a lemorzsolódás, vagyis az, hogy akik valamilyen okból nem vesznek részt végig a kísérletben, azok esetleg a tesztelés releváns jellemzőiben eltérnek azoktól, akik végig résztvevői a kísérletnek.¹¹

Az 1.2. ábrában a kontrollált terepkísérlet és a nem-résztevő megfigyelés mellett szereplő nyilak arra utalnak, hogy e két módszer hiányosságai a kutatás során csökkenthetők anélkül, hogy belső érvényességük sérülne. Például:

- az adott korlátok közötti „véletlenebb” mintavétel, illetve differenciáltabb megfigyelési stratégia növeli annak esélyét, hogy a kapott eredmények külső érvényessége magasabb legyen, s ugyanígy hat a nagyobb elemszám

⁸ Ilyen lehet például a személyes tesztelés esetében egyes kisebbségi csoportoknak a kisebbség más csoportjaitól való eltérő öltözködésének a hatása. Például ha a muszlim nőkkel szembeni diszkriminációt teszteljük, ne homogenizáljunk fejkendőviselésre, mert ezzel elsősorban a muszlim nők közül a vallásosabbakat jelenítjük meg.

⁹ Részletesebben lásd az ötödik fejezet 3. táblázatában.

¹⁰ Például a munkaerőpiaci diszkrimináció tesztelése során érezte-e a munkáltató, hogy a jelentkező roma, s hogy ez az inger szignifikánsan erősebb volt-e az adott szituációra ható egyéb ingereknél.

¹¹ Hasonlóan a panelkutatáshoz, illetve a surveyhez: ha feltételezzük, hogy akik elzavarják a kérdezőt, illetve akik megszakítják az interjút, azok összetétele eltér az engedelmes válaszadókétól olyan dimenziókban, amelyek semmilyen súlyozással nem javíthatók (lásd a hetedik fejezetet).

is. Mindez még tovább fokozható, ha több hasonló, de nem azonos helyzetet figyelünk meg, illetve tesztelünk;¹²

- a nagyobb és „véletlenebb” minta eközben nem rontja a belső érvényességet, sőt: ugyan továbbra sem fogjuk azt tudni, hogy az egyes teszthelyzetekben pontosan mi befolyásolja a (nem) diszkrimináló munkaadókat, illetve az egyes megfigyelések mennyire torzulnak a megfigyelő tévedései miatt, mégis a nagyobb és „véletlenebb” minta az ebből fakadó belső érvényesség bizonytalanságát csökkenti, az eredmény általánosíthatóságát növeli;
- a megfelelően előkészített, vagyis a tesztelők, illetve megfigyelők megfelelő tréningje, a tesztkérdőív, illetve megfigyelési napló alapos kidolgozása és gondos kipróbálása után, továbbá pontos és részletes dokumentáció segítségével, nem csupán a kutatás belső érvényessége fokozható, de a kísérlet megismétlése esetén a megbízhatóság, és ha erre sokféle közegben kerül sor, akkor külső érvényessége is növelhető.

Összefoglalás

helyett egy szépséges példa arra, hogy miképpen lehet mérlegelni (az adott esetben egy gondolat kísérlet során) a különféle módszerek közötti választás lehetőségeit. A példa a szocializmus körülményei között született, ám ez nem von le semmit a módszertani finomságából, vagyis abból, ahogy a kutató végiggondolja a kérdés (külön a kit és a hogyan kérdését!), a dokumentumelemzés és a nem-résztevő megfigyelés lehetőségeit és korlátait:

„Az autóbuszüzem 200 méterrel áthelyezett egy autóbuzsmegállót ... és a következő egészen egyszerű és konkrét ténykérdésre kér megbízható választ tőlünk (*szociológusoktól S.E.*): A megállóhely ... áthelyezése rontott-e vagy javított a környéken lakó, dolgozó személyek közlekedési ellátottságán ...?

... úgy véljük, hogy legegyszerűbben és legbiztosabban úgy juthatunk a szükséges tényadatok birtokába, ha *megkérdezzük* az autóbuszüzem intézkedése által érintett emberek *véleményét*. ... Magától értetődően nincs valamennyi érintett ember véleményére szükségünk; elég lesz talán, ha minden tizediket megkérdezzük, azaz »mintát« veszünk az érintett népegségből. Ennek a mintának, magától értetődően, olyannak kell lennie, hogy arányosan képviselve legyenek benne mindazok a csoportok, amelyeket a

¹² Például: a munkaerőpiaci diszkrimináció vizsgálata során nemcsak alacsonyan, hanem magasabb kvalifikáltak számára kiírt állásokat is tesztelünk, továbbá (mint az ötödik fejezetben látni fogjuk) a rendőrségi diszkriminációt nemcsak a metrókijáratokban, hanem más nyilvános helyszíneken, illetve nemcsak Moszkvában, hanem New Yorkban és Párizsban is kutatjuk.

1. A társadalomtudós (rém)álma

megállóhely áthelyezése így vagy amúgy érintett. Biztosítanunk kell tehát, hogy a minta »reprezentatív« legyen. Kérdezzünk meg talán minden tizedik embert, aki a Budai-rakpart két járdáján az áthelyezett megállópárnál a nap bizonyos óráiban fel- vagy leszáll?

Nem, ilyen egyszerűen ez nem megy, hiszen közöttük sok olyan van, aki nem a közelben lakik vagy dolgozik, s csak alkalmatosan használja ezt a megállót. Márpedig az autóbuszüzem kérdése a *környéken* lakók, ill. dolgozók közlekedési ellátottságára vonatkozik. Hát akkor, persze, az összes fel- és leszállótól megtudakolhatjuk, hogy itt laknak, vagy dolgoznak-e a közelben, s rendszeresen használják-e ezt a megállóhelyet. Az »igen«-nel válaszolók közül minden tizediknek kikérjük a véleményét arról, hogy javult-e vagy romlott a közlekedési ellátottsága a megállóhely-áthelyezés révén ...

Igen ám, csakhogy ez nem elég! Mert fellehetőleg elég sokan vannak olyanok, akiknek számára a megállóhely-áthelyezés révén most már olyan távol esik az általunk vizsgált megálló, hogy az áthelyezés óta egy másik megálló részesítenek előnyben, s ott szállnak fel vagy le. Amikor ... menetirányban tovább helyezték 200 méterrel a megállóhelyet, ennek távolsága az *előtte* levő megállóhelyhez képest 200 méterrel megnőtt. Vizsgálatunkat tehát ki kell terjesztenünk ama szomszédos megállóhely fel- és leszállóira is, hogy kihalásszuk közülük azokat, akik az áthelyezés előtt a »mi« megállóknál szálltak fel, mert ez esett számukra legközelebb, de most már a szomszéd megállóhoz vezető utat is kényelmesebbnek találják, mint annak a 200 méteres többlettávolságnak a megtételét, amelyet az áthelyezés számukra jelent. A túlsó járda mentén haladó autóbuszvonalat tekintve a megállóhely áthelyezése menetiránnyal ellentétben tett ki 200 métert; ott tehát a vizsgálatot a megállónk *után* következő szomszédos megállóhely fel- és leszállóira kell kiterjesztenünk.

Csakhogy ez sem elég! Mert hiszen a szomszédos megállóhelyeken olyan fel- és leszállók is akadnak, akik nem az áthelyezés kényszere révén kerültek át oda, hanem már mindig ezeket a szomszédos megállóhelyeket használták. Ott tehát »előzetes kérdés« révén tisztáznunk kell, hogy az, akit megszólítottunk, a mi megállóhelyünk fel- és leszállói közé tartozott-e azokban a régi jó időkben, amikor az még az eredeti helyén volt.

Csakhogy ez sem elég! Mert lesznek olyanok is, akiknek számára a megállóhely áthelyezésével az egész autóbusz-közlekedés annyira kényelmetlenné vált, hogy áttértek a környékbeli villamos- vagy trolibusz-megállóhelyek használatára, vagy éppenséggel gyalogosokká voltak kénytelenek átvedleni. Ezeknek megkérdezése nélkül éppen azokra nem terjedne ki vizsgálatunk, akiknek közlekedési ellátottsága legjobban romlott, s akik nyilván a leginkább elégedetlenkednek az autóbuszüzem intézkedése miatt.

Hát akkor a jelek szerint nincs más hátra, mint az, hogy mintát vegyünk a környékbeli házakban lakó, ill. dolgozó emberekből, azaz bejárjuk a terepet, és valamilyen rendszer szerint kiválogassuk a megkérdezendőket azt a hányadát, amely a »volt autóbuszutasokat« képviseli a kérdésünkben – ti. azokat, akik a megállóhely-áthelyezés óta *nem* járnak autóbuszon. Igen, de hol kezdődik, és meddig terjed a régi megállóhely »környéke«? Egyik határát a Duna alkotja, ezt tudjuk. Másik határát már nehezebb megállapítani, hiszen a régi megállóhely környékének egy *része* nyilván az új megállóhelynek is »környéke« – lesznek olyanok, akiknek számára semmi sem változott a megállóhely áthelyezésével, ti. az új megállóhely ugyanolyan messze vagy közel van

számukra, mint a régi s ezek közt nem lehetnek megfelelő arányszámban képviselő elégedetlenkedő »volt autóbuzsutasaink« – és így tovább.

Amint látjuk, már a megfelelő népességi minta összeállítása sem olyan egyszerű! De tegyük fel, hogy végül is megnyugtató módon megállapítottuk, hol és kikhez kell fordulnunk alapkérdésünkkel. Most már csak meg kell fogalmaznunk ezt a kérdést. Miről is van szó? Mindenekelőtt a megkérdezett személy közlekedési ellátottságának javulásáról vagy romlásáról. No, ezt ilyen elvontan nem kérdezhetjük. Az »ellátottság« fogalmán igen különböző dolgokat értenek az emberek, sőt, jó néhányan talán meg sem értenék, mit akarunk tudni, ha ennyire absztrakt megfogalmazásban tesszük fel a kérdést. Legyen tehát: »Közelebb van-e az új megállóhely az Ön otthonához (munkahelyéhez), mint a régi?« Ez nem rossz, csak az a baj, hogy az új megállóhely közelebb lehet az illető otthonához, s mégis elégedetlenkedik a megállóhely áthelyezése miatt, mert kényelmetlenséget okoz számára. Például a Budai-rakpart 10. számú házban, a régi megállópárnak megfelelő helyen egy közértbolt van. Aki a környéken lakó háziasszonyok közül délután munkából hazajövet itt szállt le az autóbuzsról, mindjárt helyben megvásárolhatta a család vacsoráját, és hazavihette. Most viszont hiába van az új megállóhely közelebb a lakásához, előbb el kell gyalogolnia onnan 200 métert a régi megálló helyére, a közértboltba, s csak azután indulhat hazafelé. (Ugyanez a helyzet a környékre dolgozni járó asszonyokkal, akik autóbuzson mennek innen haza.) A megállóhely közelsége tehát csak az »objektív« közlekedési ellátottságot határozza meg, de ez nem okvetlenül egyezik meg a »szubjektív« közlekedési ellátottsággal, amely a megalégedettségre, elégedetlenségre hat ki. Márpedig az autóbuzszüzem *erről* is tudni óhajt! Persze, erre azt lehet mondani: a döntő mégis az »objektív« közlekedési ellátottság – a lakhely vagy munkahely és a megálló közti távolságot meg *kell* tennie annak, aki fel akar szállni! A »szubjektív« tényező – ti. az, hogy megszokott valami bevásárlási helyet és nehezen változtat rajta – másodrendű, s idővel majd csak berendezkedik arra, hogy máshol szerzi be a család vacsoráját, ahol az új közlekedési beosztás szerint kényelmes. Ebben van valami igazság, csakhogy akkor is meg kell állapítanunk, mennyi az a *múló* elégedetlenség, amelyet a megállóhely-áthelyezés a »szubjektív« közlekedési ellátottság átmeneti romlása révén azoknál kelt, akiket bevásárlási szokásaik megváltoztatására kényszerít, s mennyi az a *tartós* elégedetlenség, amelyet azoknál okoz, akiknél a »szubjektív« közlekedési ellátottság romlása *nem* átmeneti, mert ilyen vagy olyan okból *nem* tudnak változtatni bevásárlásmódjukon. ...

Adott esetben multhatatlanul szükségünk van arra az információra, hogy az »objektív« közlekedési ellátottság megváltozása milyen mértékben tudja kikényszeríteni a »szubjektív« magatartás megváltozását az új helyzethez való *alkalmazkodásban*. Mennyire hajlamosak embereink arra, hogyha módjuk van rá, *megváltoztassák* bevásárlási szokásaikat? Például a Budai-rakpart üzemeiben dolgozó és innen autóbuzson hazatérő háziasszonyok rátérhetnek arra, hogy korábbi megszokásuk ellenére nem az itteni boltban vásárolják meg a család vacsoráját, ha a felszálló hely már nincs annak közelében. Hiszen bolt sokféle van a városban, alighanem ott is, ahol otthonuk közelében leszállnak az autóbuzsról, s ha alkalmazkodnak az új közlekedési helyzethez, akkor esetleg megszűnik a megállóhely áthelyezése miatt elégedetlenkedésük egyik legfőbb oka – a

1. A társadalomtudós (rém)álma

»szubjektív« közlekedési ellátottság hozzáigazodik az »objektívhoz«. Bekövetkezik-e ez az alkalmazkodás, s ha igen, mikor és milyen mértékben?

Erre a kérdésre nyilvánvalóan nehéz az érintettek megkérdezése útján megbízható választ kapni, mert az emberek nemigen tudnak felvilágosítást adni arról, mennyire képesek életszokásaikon változtatni, s az alkalmazkodás legtöbbször még csak nem is tudatos folyamatként megy végbe. De miért kellene nekünk ezt *megkérdeznünk*? Hiszen az emberek életszokásainak alakulása, a viszonyok változásával szemben tanúsított makacs ellenállása vagy lassan érlelődő alkalmazkodása sokféle tárgyi nyomot hagy. Ebben az esetben például megfelelő *dokumentáció* beszerzése révén igen hasznos *objektív* adatokat kaphatunk a szóban forgó emberek *szubjektív* magatartásában bekövetkezett változásról, ha a régi és az új megállóhely közelében fekvő »betéreg« jellegű boltok (közért, italbolt, eszpresszó stb.) *áruforgalmát* tesszük vizsgálat tárgyává a megállóhely-áthelyezés előtti és utáni időszakra vonatkozólag. Ha például a régi megállóhely közelében fekvő közértbolt árukönyvelését tesszük vizsgálat tárgyává, akkor kiderülhet, hogy az autóbusz-megállóhely áthelyezése után még pár napig nagyjából változatlan maradt a forgalom olyan árucikkekben, amelyeket munkából hazatérő dolgozók leginkább vásárolnak vacsorához, majd a forgalom éppen ezekben a cikkekben lassan csökkent, és pár hét múlva bizonyos szinten megállapodott. Ezzel – sok más hasonló adattal – objektív képet alkothatunk magunknak a szubjektív alkalmazkodási folyamatok lezajlásának átlagos időtartamáról. ...

Természetesen sok minden van, amit csak embereknek feltett kérdések útján tudhatunk meg, s olyankor a kérdés természetétől függően számolnunk kell egy többé-kevésbé »vastag« szubjektív réteg közbeiktatódásával. De hát tulajdonképpen mi okunk volt arra, hogy *megkérdezzük* a megállóknál leszálló környékbeli lakóktól és dolgozóktól, hogy közelebb van-e az új megállóhely otthonukhoz, ill. munkahelyükhöz, mint a régi? Hiszen ez olyasmi, amit a személyforgalom *megfigyelése* útján sokkal könnyebben tisztázhatunk! Reggel hét és nyolc óra között, amikor a környéken lakók zöme munkába megy, és a környéken dolgozók zöme munkahelyére érkezik, elfoglaljuk megfigyelői őrhelyünket a Budai-rakparton, az új megállónál, valami olyan ponton, ahonnan a ház-sor felőli és a Duna felőli fel- és leszállóhelyet egyaránt szemmel tarthatjuk. Közünkben jegyzetblokk és ceruza. Nincs autóbusz a láthatáron, viszont megállóhelypárunknál, a két járdán gyülekeznek az autóbuszra váró, munkába menő környéki lakók. A dolgunk csak annyi, hogy megfigyeljük, milyen *irányból* érkeznek az emberek a megállóhoz. A *régi* megállóhely irányából, vagy az *ellentétes* irányból. Az utóbbiak számára az áthelyezés révén *közelebb* került a megálló lakhelyükhöz, sőt esetleg olyan közel, hogy noha a múltban inkább elkutyagoltak a szomszédos megállóhoz, most már itt szállnak fel a »mi« megállónknál. Annyi tehát bizonyos, hogy mindazok, akik a régi megállóhely-lyel ellentétes irányból közelednek megfigyelői őrhelyükhöz, »nyertek« a megállóhely-áthelyezés révén, objektív közlekedési ellátottságuk javult, vagy legrosszabb esetben változatlan maradt. Más a helyzet azoknál, akik a régi megállóhely irányából jönnek ide felszállni. Azok között lesznek olyanok, akiknek objektív közlekedési ellátottsága romlott, mert a régi megállóhely közelében laknak, és onnan kutyagolnak el idáig, lesznek olyanok, akiknél semmi sem változott, mert körülbelül középtávolságra laknak az új és a régi megállóhely között, s lesznek végül olyanok is, akiknek az új megállóhely

mégiscsak közelebb van, mint a régi. Mindenesetre két objektív adatunk van: ennyi meg ennyi környékbeli lakó jön az új megállóhoz a régi megállóhely irányából (s ezek között olyanok is vannak, akiknek objektív közlekedési ellátottságuk romlott), s ennyi meg ennyi környékbeli lakó jön az új megállóhoz az ellentétes irányból (s ezek közt nincsenek olyanok, akiknek objektív közlekedési ellátottságuk romlott).

Befutnak az autóbuszok, a várakozók felszállnak, viszont leszállnak azok, akik – reggel hét és nyolc óra között lévén az idő – túlnyomóan munkahelyükre sietnek. Igen, de merre? A régi megálló irányába vagy ellentétes irányba. Megint csak megszámoljuk őket, és most a környékbeli lakók helyett a környékbeli dolgozókra kapunk az előbbihez hasonló adatot. Egy órás megfigyelés után már egészen tekintélyes kis statisztika birtokában leszünk a környékbeli lakók, ill. dolgozók kétféle irányból összefutó, ill. kétféle irányban szétfutó csoportjáról. (Anélkül, hogy megfigyelői őrhelyünkről elmozdultunk volna, vagy egyetlen kérdést tettünk volna fel!) Természetesen nem tudjuk még, hogy a régi megállóhely irányából beérkező felszállók, ill. az ugyanabba az irányba elinduló leszállók között mekkora az a hányad, amelynek közelebb esett volna, ha megállóhelyünk megmarad eredeti helyén. Ezt azonban nem is olyan nehéz megállapítani. Ami a leszállókat (a környékbeli munkahelyre siető dolgozókat) illeti, annak a pár embernek, aki egy-egy autóbusz befutása után a régi megálló irányában indul el, egy ott tartózkodó munkatársunk fel is teheti azt az egyszerű kérdést, hogy hol van munkahelye, ahová megy. Ez egyrészt kiküszöböli az alkalmoszerű leszállókat, akiknek száma ebben az órában ugyan nem lesz túl jelentékeny, másrészt ez nem olyan kérdés, amelynek kapcsán szubjektív tényezők túl nagy jelentőséghez jutnának. De még ezt a kérdést sem kell feltennünk, hiszen módunkban áll néhány munkatársunkból kis »megfigyelői stafétát« szervezni, s minden ötödik vagy tizedik leszállóról, aki a régi megállóhely irányában indul el, de facto megállapítani, hova megy – az új és a régi megállóhely közti távolság felén innen vagy túlfekvő pont-e az úti célja? Hiszen csak ez szorul megfigyelésre. De mi legyen a felszállókkal? Azokról honnan tudjuk meg, hogy a régi megállóhely irányából beérkezve milyen messziről jöttek? Nos, azok a környékbeli lakók, akik reggel hét és nyolc között felszállók voltak, valamikor a délutáni órákban leszállók lesznek, s hasonlóképpen megfigyelhetővé válnak számunkra célpontjuk tekintetében, mint reggel a környékbeli munkahelyek dolgozói voltak.” (Szalai 1962, 829–834. oldal)

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat nagyobb belső érvényességre?

■ ■ ■ SIK ENDRE

Az első fejezetben láttuk, hogy a kérdőíves kutatás gyengéje a belső érvényesség alacsony szintje (1.2. ábra, C). Ebben a fejezetben előbb egy olyan eljárást mutatunk be, amelytől a kérdőíves kutatás belső érvényességének növekedését lehet remélni¹³ azáltal, hogy a kérdőív előkészítése során kognitív interjúzással, majd rugalmas kérdezéssel törekedünk arra, hogy a kérdezés során növeljük a válaszok valóságtartalmát. A következő példa a kérdőív egy olyan változatát mutatja be, amelyben a kérdezési szituáció egy kísérleti elrendezésre hasonlít (kérdőívbe ágyazott kísérlet, 1.2. ábra, D), amitől a survey belső érvényességének növekedését várjuk. Ezután egy olyan surveyt mutatunk be, amelynek tárgyát (migrációs potenciál) a kérdőív kialakításával nagyon erősen lehet befolyásolni. A kérdőív „nevelésével” kapcsolatos két utolsó példában olyan (az etnikai identitással kapcsolatos) kutatásokat ismertetünk, ahol a minta kialakításával és a kérdések megfogalmazásával egyaránt nagyon erősen befolyásolhatjuk az eredményeket, s ahol a cél csak az lehet, hogy a lehető legkevésbé torzítsuk a valóságot, mert annak megismerése lehetetlen.

A kérdőív belső érvényességének növelése a boldogság kutatása során

Triviális megállapítás, hogy a kérdőíves kutatás a valóságot csak lebutítva képes megragadni. Hogy ebben a kérdések megfogalmazása mennyire lehet ludas, azt jól illusztrálja a következő paradigmikus vicc:

¹³ Mielőtt belevágnánk, egy figyelmeztetés: a kérdőíves kutatás megbízhatóságával és külső érvényességével annak ellenére nem foglalkozunk, hogy tudván tudjuk, ezekkel is komoly (növekvő mértékű?) gondok vannak, melyek hatására egyre nehezebb az eredmények reprezentativitásának biztosítása – lásd pl. Szeitl–Tóth 2020).

„Múlt hónapban világméretű felmérést indított az ENSZ. A felmérésben egy kérdés szerepelt: »Kérem, mondja meg őszinte véleményét arra nézve, hogyan lehetne megoldani az élelmiszerhiányt a világ többi részén.«

A felmérés nagy kudarccal végződött:

- (1) Afrikában nem tudták, mit jelent az »élelmiszer«,
- (2) Kelet-Európában nem tudták, mit jelent az »őszintén«,
- (3) Nyugat-Európában nem tudták, mit jelent a »hiány«,
- (4) Kínában nem tudták, mit jelent a »vélemény«,
- (5) Közel-Keleten nem tudták, mit jelent a »megoldás«,
- (6) Dél-Amerikában nem tudták, mit jelent a »kérem«,
- (7) az USA-ban pedig nem tudták, mit jelent a »világ többi része«.

(-net-, 2003)

Ebben az alfejezetben két megoldást ismertetünk, amelyek alkalmazásától a kérdőív kialakítása során azt vártuk, hogy a kérdőívre adott válaszok által a valószínűságot a „lehető legjobban” megismerjük.

A **kognitív interjúzás** során arra törekszünk, hogy a kérdőív kialakítása előtt alaposan megismerjük azokat a gondolkodási folyamatokat, amelyek a válaszadás során lezajlanak. Az ennek ismeretében kialakított kérdőívről ugyanis feltételezhető, hogy a lehető legpontosabban lesz képes visszatükrözni a válaszadó reakcióit, vagyis a kérdőív belső érvényessége magas lesz. A kutató ellenőrizheti, hogy a kérdezettek megértették-e a nekik feltett kérdéseket (Földvári–Mújdricza 2018, Mújdricza 2018). Mindez különösen fontos, ha feltételezhető, hogy a kutatás érzékeny témát érint, illetve ha az adott jelenségről a társadalom egyes csoportjai (korcsoportonként, nem vagy etnikum szerint stb.) eltérő módon gondolkodhatnak vagy/és beszélhetnek (tehát más szavakat használnak ugyanarra a fogalomra, vagy ami még nehezebben megragadható: azonos szavakat használnak ugyan, de azokon mást értenek). Végül, de nem utolsósorban a kognitív kérdezéssel a majdani kérdőívet egyszerűbbé, rövidebbé, oldottabbá tehetjük, ami csökkenti a válaszadás idejét és a válaszmegtagadás mértékét, ami közvetve tovább növelheti a kapott válaszok belső érvényességét.

Tehát a kognitív interjúzás során arról akarunk meggyőződni, hogy:

- érti-e, s ha igen, úgy érti-e a válaszadó a feltett kérdést, ahogy azt a kutató tervezte?
- az eltérő társadalmi háttérű válaszadók azonosan értelmezik-e a kérdést?
- gondot okoz-e a válaszadónak a válaszkategóriák közötti válogatás?

A fenti célok elérése érdekében a kognitív interjú során az a feladat, hogy minél részletesebben leírjuk, dokumentáljuk a kérdés megválaszolásának folyamatát és annak kontextusát (felhasználva az interjú készítőjének benyomásait is).

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

A kognitív interjúnak két típusa van:

1. A „*hangosan gondolkodás*” módszer esetében a válaszadók maguk fogalmazzák meg a kérdésekkel kapcsolatos gondolataikat, a kutató passzív, legfeljebb a tisztánlátás érdekében tesz fel kérdéseket.
2. A tesztkérdés során az interjú készítője előre kidolgozott, az adott helyzetre vonatkozó kérdéseket tesz fel.

Az interjú készítőjének feladata:

- „A beszélgetés vezetése a kérdőívtesztelés fő elemzési kérdéseinek megválaszolása irányába.
- Belehelyezkedés a válaszadó élményvilágába. A kutató eközben nem értékeli, megengedi, hogy bármilyen vélemény megjelenjen.
- A kérdések megválaszolásakor szóba került témák, értelmezési minták azonosítása.
- A kutatónak észlelnie kell a válaszadó által elmondottakban felfedezhető inkonzisztenciákat, s választ kell találnia azok okaira” (Földvári-Mújdricza 2018, 455–456. oldal).

A **rugalmas kérdésés** lényege, hogy – az előzőkben megismert kognitív interjú felhasználásával – nagyobb szabadságot ad a kérdezőnek a kérdésés során azért, hogy a kapott válaszok valóságtartalmát (belső érvényességét) ezáltal meg lehessen növelni (Bodor-Eranus et al. 2018, Letenyey-Nagy 2007). Ennek jelentősége azért nagy, mert a standard kérdőívben a kutató gyakran olyan kérdéseket, olyan módon megfogalmazva és olyan elrendezésben tesz fel, ami (anélkül, hogy erről a kutató tudomást szerezne) nehezíti a válaszadását. Ugyanis az ilyen kérdésés nincs tekintettel arra, hogy a válaszadók sokfélék, akár a társadalmi csoportba való tartozás, akár kulturális értelemben. A rugalmas kérdésés a standard kérdőíves technikának azt a korlátját lazítja fel, mely szerint mindenkit ugyanúgy lehet kérdésésni, a válaszok nem függenek a kérdésés feltevésének módjától, a kérdésés kontextusától:

„Míg a hagyományos kérdőívek a megkérdezett válaszadók sokaságától várják el, hogy értsék meg a tudományos nyelvet, vagy (nemzetközi összehasonlítás során) a más országban kitalált gondolatmenetet, addig a terephez alkalmazkodó kérdőív esetében a kutatónak kell megtanulnia a terep nyelvén beszélni. A kérdések tervezésekor arra kell törekedni, hogy helyi értelmezésben pontosan tükrözzék a kutató szándékát, azaz a válasz pontosan az az adat legyen, amit a kutató keres... Ha a megkérdezettekhez a maguk megszokott, hétköznapi, otthonos nyelvén, a helyi »dialektusban« szólunk, az nem lassítja, hanem épp ellenkezőleg, gyorsítja a lekérdezést. A kérdőívésés közben tartott elkerülhetetlen konzultációs

szünetek ellenére a technika egységnyi ráfordítással körülbelül ugyanannyi válaszadó megkeresését teszi lehetővé, mint a hagyományos kérdőívek. A rugalmas kérdőív... által csökkenthetők a kulturális különbségekből fakadó hibák, javul az érvényesség.” (Letenyei–Nagy 2007, 40–41. oldal)

A következő példában a kutatás tárgya egy olyan jelenség, amelyet – az életminőség, a jólét termelése kérdéskörének részeként – sokan kutatnak: az emberek **boldogsága**. A sokadik alkalommal megjelent boldogság-világjelentésben¹⁴ a boldogság mértékét az élet minőségével való elégedettséggel azonosnak tekintik, s egy ún. Cantril-létra¹⁵ alkalmazásával (Glatzer–Gulyás 2014), oly módon vizsgálják, hogy annak időtávját a „mostanában” fogalommal közelítik.

Egy kutatás során¹⁶ módunk volt kipróbálni a kognitív interjúzással (a kognitív interjú vezérfonalát és segédletét lásd az 2.1. és 2.2. függelékben) történő előkészítés, majd a rugalmas kérdezés hatását a boldogság surveyvel történő kutatása során, vagyis egy olyan jelenség esetében, amely mélyen érinti az emberek magánzféráját, kulturálisan meghatározott és erős érzelmeket kavargat.¹⁷

A kognitív interjúzás során figyeltük, hogy milyen visszajelzések (zavar, csend, düh, értetlenkedés, nevetés, büszkeség, elérékenyülés stb.) érkeznek a válaszadótól a boldogsággal kapcsolatos válaszadás közben. Feljegyeztük továbbá, hogy az interjúzó szerint a válaszadó boldog ember benyomását keltette-e.¹⁸ Külön vizsgáltuk, hogy a válaszadók hogyan reagáltak a Cantril-létra 10-es skálájára,¹⁹ értették-e a logikáját, könnyítette-e a válaszadást, vagy éppen séggel gondot okozott, hogy egy skála segítségével fejezzék ki magukat.

Az interjúzó²⁰ feladata az volt, hogy a tervezett kérdésekkel kapcsolatban (lehetőleg spontán) beszélgessenek az interjúalanyok gondolatairól, érzéseiről. Az

¹⁴ Lásd <http://worldhappiness.report/ed/2019/#read>.

¹⁵ A skálaértékek a Cantril-létrán 0-tól 10-ig mutatják a válaszlehetőségeket (2.1. függelék).

¹⁶ A kutatást az NKFIH támogatta (K124940, „A várostervezés szociológiája – várostervezés és társadalom”). A minta a megyeszékhelyekre reprezentatív. A vizsgált hat megyeszékhely egyenlő valószínűségű kiválasztással került a mintába. A második lépcsőben minden megyeszékhelyről területi rétegzéssel 1 ezrelékes minta készült. Ennek során a városon belüli rétegzés, illetve nem, korcsoport és iskolai végzettség szerinti kvóták csökkentették a mintavételi hibát.

¹⁷ A boldogságblokkban három kérdést tettünk fel a boldogsággal kapcsolatban: *Mostanában mennyire boldog? Mennyire volt boldog gyerekkorában? Összességében Ön egy boldog embernek érzi-e magát?* (2.3. függelék).

¹⁸ Az interjúk 10%-ában valamilyen szorongás, 6%-ában zavar, 5%-ában szomorúság volt megfigyelhető. A „mai” boldogság mértékére való rákérdezés során az étellel való elégedettség említése spontán módon a válaszok 17%-ában jelent meg. A válaszadók 70%-a keltette boldog ember benyomását.

¹⁹ Kutatásunkban a skála tetején egy mosolygós, alján egy szomorú arc erősítette a létra „üzenetét” (2.1. függelék).

²⁰ A kognitív kutatást tizenöt amatőr végezte, akik saját ismerőseik körében interjúztak. A kérdezés helyszínei sokfélék voltak: idős- vagy mozgássérültotthon, a kérdezett lakása. A kérdezettek maguk is sokféle körből kerültek ki, volt köztük háztartásbeli, tanár, művész, felsővezető és diák. Összesen 81, átlagosan 11 perces interjú készült.

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

interjúzók kaptak egy segédletet, amit szükség esetén használhattak, továbbá az interjúzás kezdete előtt volt egy tréning, ahol tanácsokat kaptak a kognitív interjúzással kapcsolatban, és az első interjú után a kutatás koordinátora személyes találkozó keretében válaszolt a felmerülő kérdésekre. Az interjúzás végén az interjú készítője értékelte az interjúzás menetét, majd javaslatokat fogalmazott meg arra vonatkozóan, hogy mire kellene figyelni a kérdőív rugalmassá alakítása során.

A kérdőív (2.3. függelék) kialakítása során a kognitív interjúzás eredményeit a kérdezés belső érvényességének növelése érdekében egy rugalmasan kérdezhető boldogságblokk létrehozására használtuk. Ezt a rugalmas kérdezési blokkot a minta felében használtuk,²¹ s ennek eredményét összehasonlítottuk a minta másik felében alkalmazott hagyományos kérdezés eredményeivel.

A kérdezés rugalmasságának növelése érdekében a fenti eljárástól függetlenül a következő megoldásokat alkalmaztuk:²²

- A kérdező és a kérdezett spontán „döntötte el”, hogy a kérdezés magázva vagy tegezve történjen. Feltételeztük, hogy a tegezést alkalmazó kérdezés a kérdező és kérdezett között intímebb kapcsolatot jelent, mint a magázás. A kérdezés során a kérdező az esetek kb. 40%-ában magázta a kérdezettet.
- A kérdezett maga dönthette el, hogy a boldogságblokkal kezdődjön-e a kérdezés vagy sem (ebben az esetben a boldogságblokkot a kérdőív végén kérdezték le). Az interjúk közel kétharmadában a boldogságblokkra a kérdezés elején került sor. Feltételeztük, hogy azok számára, akik a boldogságblokkal akarták kezdeni a kérdezést, a boldogságkérdések érdekesebbek voltak.
- A kérdezés napszakának rögzítésével kapcsolatban nem volt semmilyen előzetes feltételezésünk, de úgy véltük, ennek a hatásnak a kiszűrése is növelheti a kérdezés belső érvényességét.
- A kérdező boldogságának²³ elemzésbe történő bevonására a kérdezői hatás kontrollálása miatt volt szükség. Azt feltételeztük, hogy egy boldogabb kérdező növelheti a kérdezett boldogságának mértékét.²⁴

²¹ A rugalmasan kérdezendő kérdőívek véletlenszerű elrendezésben, a kérdőívek sorszáma alapján előre ki voltak jelölve.

²² Mivel feltételeztük, hogy a kérdések sorrendje is befolyásolhatja a válaszokat (Brecsok-Németh 2020), ezért a három boldogságkérdés sorrendjének hatását is kontrollálni terveztük. Erre azonban (mivel a kérdezés lebonyolítója rossz utasítást adott a kérdezőknek) végül csak olyan torz módon volt lehetőség, hogy a rugalmasan és a hagyományosan kérdezett boldogságblokkok esetében külön-külön tudunk kontrollálni három-három kérdéssorrendet. Azt tapasztaltuk, hogy e kétszer három sorrend nem okozott szignifikáns eltérést a boldogság három változatának mértékében.

²³ A kérdezők és a kérdezettek válaszaik közötti eltérés részben annak is betudható, hogy az előbbieket önkitalással készülték.

²⁴ A feltételezés megfelel a szakirodalom sztenderd hipotézisének, mely szerint személyes kérdezés esetében a kérdező véleménye hat a válaszolóra. Ez még akkor is bekövetkezhet – különösen érzékeny kérdések esetében –, ha a kérdező nem tesz tudatosan semmit (továbbá sem gesztusokkal,

- Minden kérdőív végén szerepelt a kérdezés kontextusát ellenőrző adatlap (2.3. függelék), melynek segítségével a kérdezés menetének esetleges torzító hatásait lehetett kiszűrni (például az ilyen hatást mutató kérdőívek elemzésből való kizárása által).

A rugalmas kérdezés hatásai²⁵ gyengék, de nem is vártunk mást, hiszen a kérdezés körülményeinek elvben nem szabad erősen befolyásolnia a kutatás eredményét. A rugalmas kérdezés egyes tényezőinek hatásai a következők voltak (2.1. táblázat):

- a rugalmas kérdezés az „aktuális” és személyiséget illető boldogságot valamelyest csökkenti;
- a délelőtti (és a gyerekkori boldogság esetében a délutáni) kérdezés kevesebb boldogságot eredményez;
- a tegezés nem hat a boldogság mértékére;
- a kérdőív végén elhelyezett boldogságblokk növeli a gyerekkori boldogság mértékét;
- a kérdező személyiségéből fakadó és „aktuális” boldogsága erősen növeli, gyerekkori boldogsága (a kért gyerekkori boldogságának kivételével) csökkenti a kért boldogságot;
- az étellel való elégedettség meglehetősen érzéketlen a kérdezés rugalmas vagy rugalmatlan voltára: egyedül a kérdező boldog személyisége növeli (s gyerekkori boldogsága kicsit csökkenti) azt.

sem öltözködésével), nem befolyásolja a válaszadót. Egy másik személy jelenléte (aki egyfelől idegen, másfelől a társadalmat testesíti meg) hatására a kért hajlamos lesz az általa feltételezett társadalmi elvárásoknak megfelelő választ adni. Ilyen hatásokat mutat be a politikai közvélemény-kutatások területének egy klasszikus és egy friss hazai tanulmánya (Katz 1942, Németh–Luk-sander 2018).

²⁵ Mivel a kérdezők és az általuk kértettek kérdőívei nem függetlenek egymástól, ezért a regressziós értékek erőssége is kérdéses. Ha az Olvasó ilyen feladatot tervez végezni a jövőben, akkor a korrekt megoldás egy többszintű regressziós modell lehet.

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

2.1. táblázat

*A kérdezési szituáció hatásait kontrolláló változók hatása a boldogságváltozókra (logisztikus regresszió esélyhányadosai)**

	Boldog-e „mostanában”	Boldog volt-e gyerekkorában?	Boldog ember-e?	Elégedett az életével**
Pseudo-R²	0.03	0.04	0.04	0,04
rugalmas-e (rugalmatlan)	0.73*	0.91	0.68*	0.84
tegezés (magázás)	1.04	1.11	0.96	1.25
végén kérdezték (elején)	1.07	1.53**	1.00	1.17
A kérdezés napszaka (este)				
dél előtt	0.48**	0.51**	0.52*	0.57
dél után	0.83	0.59*	0.73	0.95
A kérdező nagyon boldog				
„mostanában”	1.74**	1.43*	1.81**	1.37
volt gyerekkorában	0.57**	0.92	0.54**	0.61*
ember	1.66**	1.54**	1.71**	2.31**

* A függő változók olyan dummy változók, amelyek a három boldogság- és az elégedettségváltozók megoszlása alapján (1. ábra) készültek: 1 = nagyon boldog (a 9 és 10 kategóriát választotta), 0 = az összes többi kategóriát választotta. A cellákban az esélyhányados és a szignifikancia szintet jelző csillagok szerepelnek (* p = 0.01-0.05, ** p = 0.0000-0.0009). A magyarázó változók 1,0 értékűek, kivéve a tegeződés, ahol 2 = tegeződik, 1 = magázódik.

** Ez az a kérdezési technika (az étellel való elégedettség), amit az összehasonlító boldogságtudatás használ a boldogság kutatása során.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a boldogság mértékét a kérdés rugalmassága alig befolyásolja, de ha mégis, akkor a hatás negatív, tehát a rugalmas kérdés (ha nem tekintjük hihetőnek a boldogságkérdésekre adott válaszok nagyon magas értékeit) mintha „őszintébb” válaszokat eredményezne, amit úgy is felfoghatunk, hogy a kérdőív belső érvényessége némileg nőtt.

A rugalmas kérdés a boldogság létrejöttének egyes elemeit is elemezhetővé tette. Ez az elemzés azokon a válaszokon alapul, amik a rugalmas kérdés során alkalmazott kiegészítő kérdések által váltak láthatóvá, s amelyek alapján a kérdezettek boldogságértelmezésének egyes altípusai váltak láthatóvá. Például abban, ahogy az „aktuális” és gyerekkori boldogságukat magyarázzák.

A válaszolók közül legtöbbször „aktuális” boldogságuk forrását (N=500) a családban/gyerekekben (40% és 5%) vagy az individualista alternatívában (az életük alakulásában) látják (30%). A válaszok egy másik csoportja szerint a boldogság forrása az élet olyan „apró dolgai”, mint a nyugodt, kiegyensúlyozott életmód, illetve az egyén elégedettsége „önmagával” (rendre 5-8%). Míg az „aktuális” boldogság forrása nem tér el szignifikánsan a férfiak és a nők körében, addig az életkor alakulásával változik a boldogság forrása is: a legidősebbek és a nyolcvanas években születettek kevésbé elégedettek életük alakulásával, mint a többiek. Az előbbiek inkább „bölcse” magyarázatokat adtak a boldogságukra, az utóbbiak a családot tekintették boldogságuk okának.

A **gyerekkori boldogság** forrása (N=466) zömmel a játék (44%) vagy a testvérek léte (20%).²⁶ A férfiak az individualistább alternatívát választották (a játékot), a nők inkább a testvéreket tekintették a gyerekkori boldogság forrásának (Chi-négyzet 16.2, p=0.02).

Az, hogy az egyén mit tekint boldogsága alapjának, összefügg a boldogság mértékével (2.2. táblázat):

- a boldogság minden formája akkor a legmagasabb, ha a kérdezett a „aktuális” boldogságot az élettel való elégedettséggel magyarázza, alacsonyabb, ha a családot/gyereket, s még alacsonyabb, ha valamilyen életbölcseletet tekint boldogsága forrásának, amit úgy is felfoghatunk, hogy az individualista boldogabb a családközpontúnál, aki viszont boldogabb a „bölcseknél”;
- egy kivétellel (s ez éppen a gyerekkori boldogság) boldogabbak azok, akik szerint a gyerekkori boldogság oka a testvérek voltak, mint akik szerint ennek oka a játék (mint tárgy?) volt, vagyis a gyerekkori testvériség boldoggá tesz;
- ahol a személyiség boldogságának az oka a család, ott a legmagasabb a „aktuális” és a személyiségbeli boldogság mértéke, ezzel szemben a „bölcseesség” csökkenti a boldogság minden formáját, vagyis a boldogság receptje a család.

²⁶ A gyerekkort a kérdezettek általában az általános iskolával azonosítják (75%), az óvoda 16%-kal, a kisbabakor és a középiskola 4-5%-kal szerepel.

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

2.2. táblázat

*A boldogság mértéke a különböző boldogságértelmezések szerint (azok körében, akik válaszoltak a kérdésre)**

	Boldog-e „mostanában”	Boldog volt-e gyerekkorában?	Boldog ember-e?	Elégedett az életével	N
összesen	7.28	7.44	7.36	7.22	
szórás	1.85	2.16	1.88	1.75	
a „aktuális” boldogság oka					
elégedettség az élettel	7.80	7.85	7.83	7.65	148
család, gyerek	7.26	7.35	7.34	7.24	209
a három bölcsesség	6.43	6.75	6.42	6.57	111
a gyerekkori boldogság oka					
játék	7.08	7.91	7.25	7.10	200
testvérek	7.51	7.58	7.59	7.40	91
a boldog személyiség oka					
elégedettség az élettel	7.32	7.59	7.29	7.36	116
család, gyerek	7.43	7.50	7.59	7.32	175
a három bölcsesség	6.48	6.52	6.34	6.65	120

* Valamennyi összefüggés F-értéke 0=0.001 szinten szignifikáns.

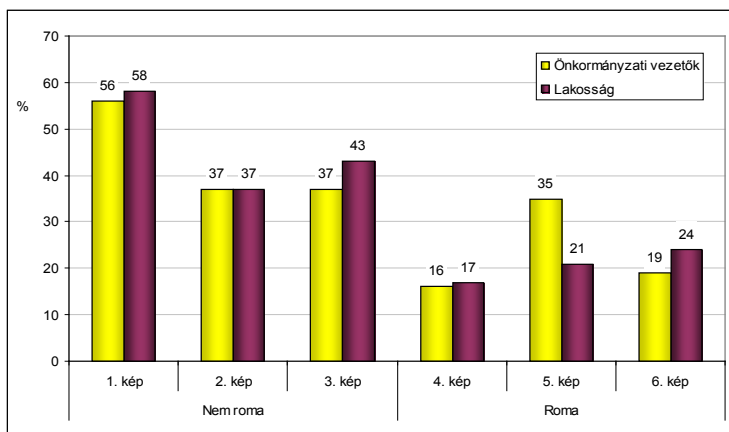
A kérdőívbe ágyazott kísérlet²⁷

Az 1.2. ábrán D jellel szereplő módszer, a kérdőívbe ágyazott kísérlet arra használható, hogy növeljük a kérdőíves adatfelvétel belső érvényességét azáltal, hogy alternatívák közötti választásra kényszerítjük a kérdezettet. Feltételezzük ugyanis, hogy a döntési kényszer miatt a válaszadó (1) jobban meggondolja, hogy mit választ, (2) mivel többféle alternatívát hasonlít össze, ezért választása valószínűbb lesz, mintha zárt kérdésekre adna – gondolkodásmentesen odavetve – egy igen vagy nem választ.

²⁷ Az alfejezet a következő műveken alapul: Sik–Simonovits 2012b és Simonovits 2012.

A **diszkriminációra való hajlamot** egy olyan kérdőívblokk beiktatásával vizsgáltuk, amelyben a válaszadónak el kell elképzelnie, hogy ő a munkaadó vagy a lakástulajdonos, és a kezébe adott fényképek és a jelentkezők rövid jellemzése alapján el kell döntenie, hogy kit alkalmazzon, illetve kinek adja ki a lakást.

Egy korábbi munkaerőpiaci diszkriminációs vizsgálat során (Sik–Simonovits 2012a, 146–153.) azt találtuk, hogy a nem romák esélye a titkárnővé válásra – az önkormányzati vezetők és a lakosság körében egyaránt – sokkal nagyobb volt, mint a romáké. Egy eltérés volt az önkormányzati vezetők és a lakosság diszkriminációs hajlama között: az önkormányzati vezetők körében a fekete-fehér képen bemutatott idősebbnek tűnő és vidám roma nő (lásd 2.4. számú függelék, 5. kép) esélye megközelítette a két kevésbé alkalmasnak ítélt nem roma titkárnőjelölt esélyét (2.1. ábra).

2.1. ábra

Az önkormányzati vezetők és a lakosság által az első- vagy másodsorban választott titkárnőképek megoszlása származás és a kép egyéb jellemzői szerint, 2006 (%)

Megjegyzés: A két lehetséges választás miatt a megoszlások összege mindkét vizsgálat esetében meghaladja a 100%-ot.

A migránsokkal kapcsolatos diszkriminációs hajlam vizsgálata során a képeken ezúttal különböző etnikumhoz tartozó arcokat mutattunk, és a kérdezetteknek sorba kellett rendezniük ezeket aszerint, hogy kit választanának az adott pozícióra (kinek adnák ki a lakást) legszívesebben és legkevésbé szívesen. (A kutatási elrendezést és egy-egy példát a kérdésés során alkalmazott kártyákra a 2.5. függelék tartalmazza.)

A képeket egy pilot kutatás eredményei alapján választottuk ki. Ennek során 24 arcképet használtunk, melyeket egy ingyenes adatbázisról töltöttünk le. A ki-

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

választott képeket megszámoztuk, és összeállítottunk egy egyszerű kérdőívet, amelyben rákérdeztünk arra, hogy a válaszadó szerint az adott képen látott személy milyen nemzetiségű, hány éves és hogy egy tízes skálán milyen szépnek értékeli. A kérdőívet 132 fő töltötte ki, akiknek legnagyobb része egyetemista volt. A kérdőívbe illesztendő képek kiválasztásánál a következő szempontok számítottak:

- viszonylag nagyarányú (legalább egyharmad) azonosnak „látott” nemzetiség/származás;
- nem túl kiemelkedő pontszám a szépségre (kb. 7-es átlag);
- ne legyenek „zavaró” tényezők (pl. speciális öltözék);
- vidám/mosolygós és kamerába néző arc.

A kutatás során a válaszadóknak dönteniük kellett arról, hogy kit választanának egy elképzelt munkáltatói, illetve lakásbérleti helyzetben: (1) karbantartónak/számítógépesnek (férfiak), illetve takarítónőnek/orvosasszisztensnek (nők), (2) értékesítőnek utazási irodába (férfiak és nők vegyesen), vagy (3) lakásbérlőnek.

A fiktív munkáltatói és lakásbérleti szituációkban szereplő kísérleti és kontroll-változók elrendezése a következő volt.

1. Kísérleti változók (amelyek az elrendezések szerint váltakoznak)

- Nemzetiség/származás: (1) kínai, (2) arab, (3) afrikai, (4) kárpátaljai magyar.
- Nem (csak az értékesítők esetében): (1) férfi, (2) nő
- Az integráció foka:
 - A magyarországi tartózkodás hossza és a nyelvtudás: (1) tíz éve él Magyarországon, és nagyon jól beszél magyarul; (2) két éve él Magyarországon, és közepesen szinten beszél magyarul.
 - A személyes és családi integráció foka: van-e a tesztszemélynek magyar házastársa, illetve gyermeke.

Mindezek alapján három integrációs típust különböztettünk meg:

- ▷ Az „A” típus jeleníti meg a nagyon jól integrált migránsokat, akik tíz éve élnek Magyarországon, középfokon tudnak magyarul, van magyar házastársuk és óvodáskorú gyermekük. Az életszerűség kedvéért ebben a típusban az egyes tesztelői profilokhoz eltérő korú óvodás gyermek tartozik.
- ▷ A „B” típus jeleníti meg a gyengén integrált migránsokat, akik két éve élnek Magyarországon, ennek megfelelően alapfokon beszélnek magyarul, és egyedülállóak, gyermekük nincs.
- ▷ A „C” típus a vegyes integrációs élethelyzetűeket jeleníti meg. Ők ugyan tíz éve élnek Magyarországon, és ennek megfelelően középfokon beszélnek magyarul, de egyedülállóak és gyermektelenek.

2. Kontrollváltozók (amelyek a tesztelés során nem változnak):

- Életkor: fiatal (véletlenszerű elrendezésben 25–30 éves közöttiek).
- Iskolai végzettség, szakmai tapasztalat: mivel sem a karbantartói, sem a takarítónői álláshoz nem szükséges sem speciális szaktudás, sem iskolai végzettség, a válaszadóknak csak annyit mondunk, hogy az összes jelentkező megfelel a feltételeknek. Az orvosasszisztensek és számítógépes szakemberek profiljában szerepelt, hogy rendelkeznek a munkájukhoz szükséges szaktudással és 5 év munkatapasztalattal, képesítésüket anyországukban szerezték, és ezt a szükséges papírokkal igazolni is tudják.

A fiktív lakásbérleti szituációban mindez annyiban más, hogy a szaktudás, az iskolai végzettség, a szakmai tapasztalat és a szakképzés helye nem releváns, tehát nem szerepel a változók közt, a kontrollváltozók viszont kiegészülnek a jövedelemmel (mindegyik jelölt rendszeres jövedelemmel rendelkezik).

Az eredményekből csak egy példát kiemelve (Simonovits 2012a, 76–77.): a női ügyintézőjelöltek közül minden integrációtípusban a kárpátaljai Sára kapta volna meg az állást a legnagyobb eséllyel, a „láthatóan más” külföldiek közül – a határon túli magyar jelentkezőtől jelentősen elmaradva – az iraki Fatima volt a befutó. A férfiak közül Tamás mindhárom láthatóan más külföldi csoporthoz tartozó férfit maga mögé utasította, akiket a válaszadók mindössze 0–5%-a választott első helyen.

A válaszadói preferenciákat némileg befolyásolta a társadalmi helyzet:

- A fiatalok az átlagosnál nagyobb arányban alkalmaznának „láthatóan más” külföldi nőt (16% az átlagos 10%-kal szemben).
- A felsőfokú végzettségűek a „láthatóan más” külföldi férfiakat részesítik az átlagosnál nagyobb valószínűséggel előnyben (8% az átlagos 4%-kal szemben).
- A roma származásúak „láthatóan más” külföldi nőt (18% az átlagos 10%-kal szemben) vennének fel ügyintézőnek az átlagosnál nagyobb arányban.

A kérdés generálta valóság: a migrációs potenciál

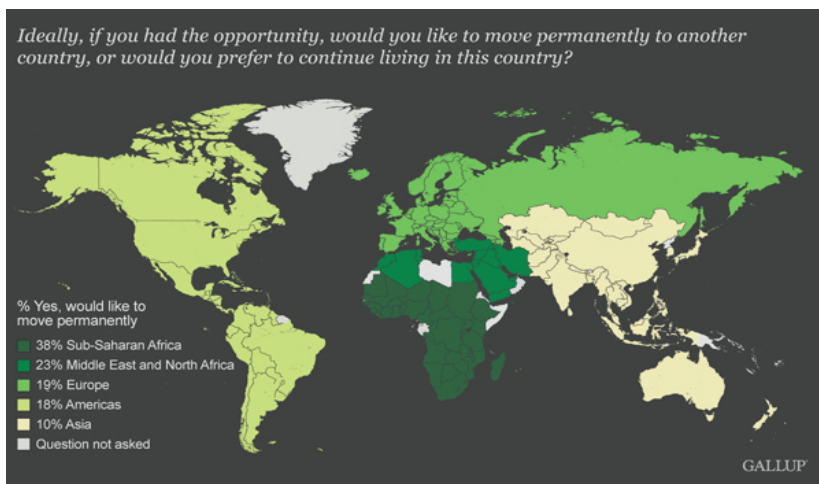
A migrációs potenciál vizsgálatának célja a külföldi munkavállalás, illetve a kivándorlás szándékának felmérése. A mérés nehézségét az okozza, hogy az egyén viselkedésének előrejelzésére szolgáló kérdés(ek) megfogalmazása nagyon erősen befolyásolja a mérés eredményét. Mivel a cél a várható viselkedés lehető legpontosabb előrejelzése, ezért olyan kérdés(ek)e)t kell alkalmazni, amely(ek) kiszűri(k) a vágyakat, az álmodozást. Erre törekedtünk akkor, amikor az 1990-es években először alkalmazott kérdőívblokkban a lehető legszigorúbb megfogal-

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

mazást használtuk: „Tervezi-e, hogy a következő 12 hónapban ...? Egyfelől azt feltételeztük, hogy a „tervezés” szó alkalmas megragadni a „komoly”, és kiszűrni a „komolytalan” szándékokat, másfelől az időtáv korlátozása csökkenti az esélyét, hogy a távoli jövő felé irányuló vágyak is megjelenjenek a válaszokban. Az elvetett kérdézési kísérletek például a következők voltak:

- Hasonló megfogalmazással, de öt éves időtávra és az országon belüli költözési potenciállal egybemosva dolgozott a legnagyobb komparatív európai migrációs potenciál kérdéscsoport (Krieger 2004).
- Egy erdélyi összefoglaló tanulmány (Csata–Kiss 2004) két eltérő kérdézési stratégiát mutatott be, melyek igen eltérő „valóságot” eredményeztek:
 - ▷ „Sok embert foglalkoztatott már a végleges kitelepedés gondolata, melyik kijelentés jellemzi az Ön helyzetét? (1) Nem gondolkodtam azon, hogy végleg elmenjek, (2) Már gondolkodtam ezen, de valószínűleg nem tenném meg, (3) Már gondolkodtam ezen, lehet, hogy elmennék, (4) Már gondolkodtam ezen, s ha lehetőség adódna, biztos elmennék, (5) Már gondolkodtam ezen, és keresem a megfelelő lehetőségeket, (6) Már megvannak a lehetőségek, csak idő kérdése, mikor megyek”.
 - ▷ „Tervezi-e Ön, hogy külföldön éljen? (1) Igen, (2) Nem.”
- Sokkal megbízhatóbb stratégiát választott Reif és Cunningham (1992), amikor azt vizsgálták, hogy a kérdezett „Gondolt-e valaha komolyan arra, hogy egy nyugat-európai országban dolgozzon?” „Mennyire tartja valószínűnek, hogy Nyugat-Európába menjen dolgozni, vagy ott telepedjen le?”
- A következő térkép egy nemzetközi kutatás eredményét mutatja. A kérdést tekinthetjük a valóság megismerésére legkevésbé alkalmatlan megoldásnak: „Ideális körülmények között, ha adódna rá lehetősége, szívesen menne-e véglegesen egy másik országba, vagy inkább abban az országban szeretne maradni, ahol most is él?”²⁸

²⁸ Az újabb elemzések már felismerték ennek a kérdésnek a valóságühtlen voltát, ezért – noha továbbra is ez kap leginkább nyilvánosságot (lásd Esipova et al. 2018), további kérdésekkel törekednek megkülönböztetni a vágyat és – a megtett előkészületeken keresztül – a tervet (Lacko et al., 2017).

2.1. térkép

A véglegesen kivándorlók aránya országonként (%)

Forrás: Esipova et al. (2018) alapján

Azontúl, hogy a kérdést oly módon fogalmazzuk meg, hogy az a komoly szándékra fókuszáljon, többet is tehetünk a várható viselkedés lehető legpontosabb előrejelzése érdekében. Megtehetjük például, hogy további kérdéseket illesztünk a kérdésblokkba, amelyek arra irányulnak, hogy a válasz komolyságát sejtető részletekkel szolgáljanak.

Míg tehát a **nyers migrációs potenciál** mérése során az emberektől egyenesen rákérdezzünk arra, hogy vannak-e migrációs szándékaik, s az így kapott válaszokat minden további korrekció (tisztítás) nélkül teljes értékű információként kezelve elemezzük, addig a **tisztított migrációs potenciál** mérése során olyan kérdéseket illesztünk a kérdésblokkba, amelyek kiegészítő információkkal szolgálnak a migrációs terv komolyságát illetően. Ilyen lehet például a migráció tervezett időtávja. Ekkor a külföldre távozás már nem általánosságban szerepel a kérdésben, hanem külön kérdezzük rá, hogy a kérdezett tervez-e rövid és hosszú távú munkavállalást, illetve kivándorlást. További kiegészítő kérdések hozzáadásával még jobban „tisztíthatjuk” a migrációs potenciál mérését: például érdeklődhetünk a migrációs szándék időpontja, a tervezett munka helye, jellege, (munkavállalás esetén), az elvárt bér mértéke, illetve a már megtett beruházások (információszerzés, nyelvtanulás, kapcsolatépítés) ténye vagy hiánya iránt. Mindezek az információk utalhatnak a szándék komolyságára, ha feltételezzük, hogy a „valamikor”, „valahová”, „majd valahogyan”, „akármilyen munka akármennyi bérért” válaszok, illetve a lehetséges migrációt segítő beruházások hiánya növeli

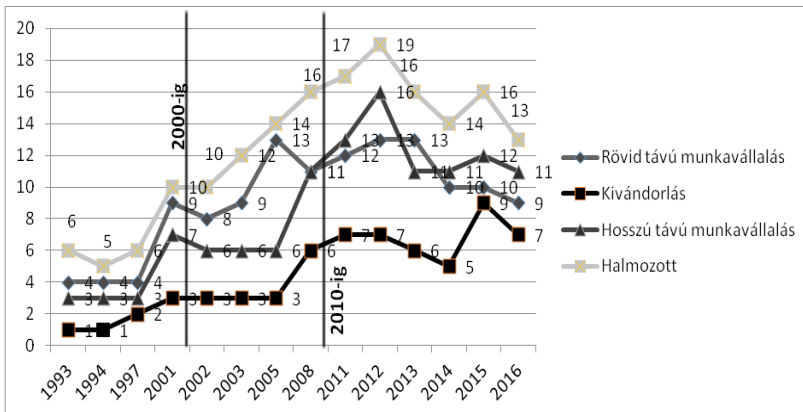
2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

a „kalandvágyból” adott válasz esélyét, másként a migrációs szándék komolytalanságát valószínűsíti.

Ha az eddigi erőfeszítéseink eredményesek is voltak a migrációs potenciál kérdéseinek belső érvényességének biztosításában, még hátra van a külső érvényesség kérdése. Elvben ennek maximalizálásához ugyanaz kell, ami minden kvantitatív survey esetében elvart: a lehető legnagyobb elemszámú, véletlenszerű kiválasztáson alapuló minta, ami reprezentálja a népességet. Ámde az így kapott eredmény külső érvényessége továbbra is torzított lesz, mivel így módon olyan társadalmi csoportokra is kiterjesztjük a becslést, amelyek sem elméletileg, sem az adatok szerint nem képesek migrálni (például idős, falusi, iskolázatlan nők). Az ő kiszűrésükre alkalmas a **releváns népesség** fogalma, ami lehetővé teszi, hogy – lemondva a teljes népesség reprezentálásáról – a makroszintű becslés során a migrációs potenciál-mérés eredménye csak a népesség azon szegmensére terjedjen ki, amelyre ez valóban érvényes (Sik 2003).

S hogy a tisztítás során alkalmazott három időtáv megkülönböztetése nem csak a belső érvényesség növelése szempontjából hasznos, hanem a migrációs szándék társadalmi beágyazottságáról is pontosabb képet kaphatunk ezáltal, azt a következő ábra és táblázat illusztrálja (Sik–Szeitl 2016).

Mint a 2.2. ábrán látható, a migrációs szándék három időtávjának és ezek kumulált értékének az időbeli alakulása nem azonos. Valamennyi migrációs potenciál-indikátor nő, de sem ennek mértéke, sem ingadozásuk mintázata nem azonos.

2.2. ábra

A magyar lakosság migrációs potenciálja 1993 és 2016 között (százalék)

Forrás: Sik–Szeitl 2016, TÁRKI Monitor- és Omnibusz-felvételek, 1993–2016. január

2.3. táblázat

A migrációs potenciál létrejöttének esélyét befolyásoló tényezők a migráció időtávja szerint (2015/2016 egyesített adatbázis, N = 3919, logisztikus regresszió)

	Rövid távú	Hosszú távú	Kivándorlás
	munkaerőpiaci migráció		
Pseudo R ² (százalék)	18	21	19
Korcsoport (referenciakategória: 65 év feletti)			
18–28 éves	10,42'	14,2'	6,44'
29–38 éves	4,17'	6,10'	3,42'
39–53 éves	2,49'	2,29'	0,49''
Nem (referenciakategória: nő)			
Férfi	2,14'	2,01'	1,81'
Régió (referenciakategória: Közép-Magyarország)			
Nyugat-Dunántúl	2,83'	n. sz.	n. sz.
Észak-Magyarország	2,23'	n. sz.	n. sz.
Településtípus (referenciakategória: város)			
Budapest	1,79''	n. sz.	n. sz.
Nagyváros (megyeszékhely)	0,51''	0,57'	0,36'
Roma származású	1,71''	n. sz.	n. sz.
Templomba jár	1,36''	n. sz.	n. sz.
Fidesz-szavazó	0,61'	0,66''	0,53'
Jobbik-szavazó	1,70'	1,41''	n. sz.
Demokratikus Koalíció-szavazó	1,98''	1,75'''	n. sz.
Internetezik	1,57''	1,55''	1,85'
Lakástulajdonos	0,72''	0,70''	0,61'
Van másik ingatlanuk	1,54''	1,97'	1,71''
Beosztással kijönnek	0,66'	n. sz.	n. sz.
Anyagi helyzetük javulni fog	1,67'	1,81'	1,76'
Anyagi helyzetük jó	n. sz.	0,71'''	n. sz.
Gond nélkül kijönnek	n. sz.	n. sz.	0,41''
Szakmunkás	n. sz.	n. sz.	0,54''

Forrás: Koltai et al. (2015)

Megjegyzés: A cellákban csak a legalább egy esetben szignifikáns hatású esélyhányadosok találhatóak. Egy esetben sem szignifikáns hatású kategóriák: Közép-Dunántúl, Közép-Magyarország, Dél-Dunántúl, Dél-Alföld, Észak-Alföld, község, MSZP-szavazó, a szavazási hajlandóság minden kategóriája, autótulajdonos-e, anyagi helyzetük rossz, anyagi helyzetük romlani fog, nélkülözve élnek, jövedelméből könnyedén kijönnek, diplomás, általános iskolai végzettséggel rendelkeznek.

'''1 százalékos, ''5 százalékos, '0 százalékos szinten szignifikáns, n. sz.: nem szignifikáns.

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

A korábbi kutatások eredményeihez hasonlóan a migrációs hajlandóság ott magasabb az átlagnál, ahol a lehetőségek (fiatalok, emberi és kapcsolati tőkével rendelkezők), illetve a kényszerek (elégedetlenek, pesszimisták, diszkrimináltak) egymást erősítik (Sik–Simonovits 2002, Sik–Örkény 2003). A táblázatból kiolvasható, hogy az eltérő időtávú és célú migrációs tervek kialakulását ugyanazok a magyarázó változók nem azonosan befolyásolják.

A migrációs szándék mindhárom típusa esetében szignifikánsan növeli a migrációs hajlandóság esélyét, ha a kérdezett fiatal és férfi. Erősen (és a migrációs hajlam mindhárom formája esetében) növeli a migrációs hajlandóságot az internetezés, az ingatlantulajdon, az anyagi helyzet javulásába vetett hit, és csökkenti a nagyvárosi lét, a lakástulajdon, illetve a kormánypárt iránti szimpátia. Ugyanakkor csak a rövid távú munkavállalás esetében érzékelhető, hogy a budapestiek, a nyugat-dunántúli és az észak-magyarországi régió lakosai, a roma származásúak, a Demokratikus Koalíció és (mint a hosszú távú munkavállalás esetében is) a Jobbik szimpatizánsai, valamint a templomba járók másoknál hajlamosabbak, míg azok, akik jövedelmeikből csak beosztással képesek megélni, másokhoz képest kevésbé hajlamosak a rövid távú külföldi munkavállalásra. A hosszú távú munkavállalás és a kivándorlás tervezése annyiban tér el az eddigiekben kialakuló képtől, hogy a jó anyagi helyzet indikátorai és (a kivándorlás esetében a szakmunkás végzettség) csökkentik a migrációs hajlandóság e típusát.

Ki a ... ? – az etnikai identitás kutatásának „lehetetlensége”

Miközben az nem igaz, hogy a számok hazudnak, a hivatalos statisztika számos ága elkerülhetetlenül torzíva képes csak megragadni a valóságot. Belátható, hogy „jó” igazságügyi vagy migrációs statisztika elvben sem lehetséges, hiszen az első esetben a bűnözés látenciája, az utóbbiban a jelenség országokon átnyúló és kaméleon természetű (Sik 2022) ezt lehetetlenné teszi. Az etnikai (és a felekezeti) statisztika más okból sorolható az elkerülhetetlenül rossz statisztikák csoportjába. Ebben az esetben az identitás statisztikai mérésének lehetetlensége a torzulás oka. Az identitás ugyanis (1) belülről és kívülről is definiálható (Ki vagyok? Kinek mondanak?), (2) helyzettől függően vállalható vagy tagadható (illetve e két szélsőség között túljátszható vagy leplezhető), (3) más identitásokkal keverhető. Belátható, hogy egy ilyen jelenség statisztikai vagy a kvantitatív szociológiai megközelítés által alig ragadható meg. Ugyanakkor az is érthető, hogy erre erős késztetése van a (társadalom)politikának és a kutatónak, hiszen a társadalmi folyamatok megértéséhez ez a jelenség nagyon fontos. A kérdés

tehát, hogyan lehet mérni a „lehetetlent”. Módszertanászoknak ez a feladat más megfogalmazásban azt jelenti: Hogyan lehet minimalizálni a mérés során elkerülhetetlenül bekövetkező torzulást?²⁹

Előbb néhány példával illusztrálom, hogy a statisztika maximális külső és belső érvényességet, illetve megbízhatóságot ígérő (és bizonyára legköltségesebb) megoldása, a népszámlálás, ebben a küzdelemben miért van bukásra kárhozható. Ezután két példával (az idegenellenesség és a cigány/roma etnikumhoz való tartozáson keresztül) fogom illusztrálni, hogy a survey-kutatások belső érvényességét mi korlátozza az etnikai identitás vizsgálata során.

A népszámlálás bukásának elkerülhetetlensége

A gondolatmenetet érdemes egy szépséges 19. századi szöveggel kezdeni. Ezt Mészáros (1999) elemzéséből ismertem meg, aki idézi Fényes Elek „Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben” című, 1836 és 1840 között, Pesten megjelent művéből az etnikai statisztika gondjairól szóló részt:

„A' mai Magyarországnak különböző ajku népeit illet, mérészeltem ezeket számszerént is kitenni. Mérészségnek azért mondom, mert ámbár a' tiszta hely-ségnél erre nézve kevés akadály fordul elő, de ellenben hátra vagnak a' vegyes helységek, hol szinte a' különböző nyelvek közt való erányt igyekeztem a legnagyobb szorgalommal kifürkészni, még is lehetetlen vólt elkerülnöm, hogy a' számokat hozzávetőleg ne tegyem ki; és így matematikai bizonyság ebben nem lehet... A Czigányokat, Görögöket, Czinczárokat számszerint minden iparkodásom mellett sem tehettem ki, a' nélkül, hogy nagyon bizonytalan ne mondjak, a' mit pedig mindenben kívántam elkerülni.” (Mészáros 1999, 7. oldal)

Vegyük észre, hogy ez a korrekt összefoglalás is torzít, amennyiben azonoságot tételez a nyelvhasználat és az identitás teljessége között. Ez nem más, mint a mérni igyekvő statisztikus „jogos önvédelme”, hiszen a nyelv (amin az interjú is készül) feltehetően valóban jó indikációja az etnikai identitásnak:

²⁹ Ugyanez a gondolatmenet írható le az informális gazdaság terjedelmének mérése kapcsán is, ami szintén „mérhetetlen”, ám mégis kell és akarják is sokan mérni, s a „megoldás” is az itt olvashatóhoz hasonló: törekedni kell a lehető legkisebb mértékben torzuló megoldást megtalálni (Sik 1996).

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

„1900-tól az anyanyelv kritériuma: »azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető magáénak vall s legjobban, legtökéletesebben beszél«, majd azt is megjegyzi, hogy nem mindig esik össze a gyermekkorban az anyától elsajátított nyelvvel. Ez a gyakorlat az anyanyelv tartalmi meghatározására egészen 1970-ig tartotta magát.” (Mészáros 1999, 7. oldal)

Azóta a népszámlálások megkülönböztetnek anyanyelvet, otthon beszélt nyelvet, de hozzárendelik az etnikai öndefiníció elemét is. A 2011. évi népszámlálás esetében sem volt kötelező válaszolni az etnikai hovatartozást firtató kérdésekre (kivéve a beszélt nyelvet):

„A kérdőívben külön kérdés vonatkozott a beszélt nyelvekre (kötelező kérdés), a nemzetiségre (Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?), illetve az esetleges második nemzetiségre (Az előző kérdésnél megjelöltön kívül tartozik-e másik nemzetiséghez is?), az anyanyelvre és a családi-baráti közösségben használt nyelvre. Utóbbi két kérdésre két-két választ is meg lehetett adni anélkül, hogy meg kellett volna különböztetni az elsődleges és a másodlagos nyelvet.” (Kapitány 2013)

A népszámlálások alapján az etnikai identitás idősoros elemzése azért is lehetetlen, mert szinte folyamatosan változik az etnikai identitásra való rákérdezés módja. Kapitány (2013) mutatta be, hogy két „friss” (a 2001. és 2011. évi) magyarországi népszámlálás noha törekedett arra, hogy ugyanúgy kérdezzen, mégis lényeges eltérések mutathatók ki a két felvétel kérdezése között. Egyrészt 2011-hez képest 2001-ben még nem két, hanem csak egy nemzetiségi kérdés volt, amelyre viszont nem egy, hanem három válaszlehetőséget lehetett megjelölni, és a válaszok között nem volt „prioritási” sorrend. Így azokat a személyeket, akik egynél több választ jelöltek meg, valamennyi nemzetiséghez besorolták. Másrészt 2001-ben a válasz nem nyílt kérdéssel történt, hanem a tizenhárom őshonos nemzetiség (ábécésorrendben) volt felsorolva.

Szépséges példa a népszámlálások időbeli összehasonlíthatatlanságára a 2.4. táblázat, amely az USA népszámlálásainak etnikai klasszifikációját mutatja. Szociológus legyen a talpán, aki ezeket át tudja olyan módon alakítani, hogy abból tisztességes idősoros elemzés szülessen.

2.4. táblázat

Az USA népszámlálásainak etnikai klasszifikációja

**Limits of racial categorisation: Racial Categories in the U.S. Census, 1790–2000
(Measuring Racial Discrimination, 2004, Table 2-1)**

1790 Free Whites, Other Free Persons, and Slaves

1800 Free Whites; Other Free Persons, except Indians not taxed; and Slaves

1820 Free Whites, Slaves, Free Colored Persons, and other persons, except Indians not taxed

1900 White, Black, Chinese, Japanese, and Indian

1910 White, Black, Mulatto, Chinese, Japanese, Indian, Other (plus write-in)

1920 White, Black, Mulatto, Indian, Chinese, Japanese, Filipino, Hindu, Korean, and Other (plus write-in)

1950 White, Negro, Indian, Japanese, Chinese, Filipino (Other races, spell out)

1960 White, Negro, American Indian, Japanese, Chinese, Filipino, Hawaiian, Part Hawaiian, Aleut, Eskimo

White, Negro or Black, Indian (American), Japanese, Chinese, Filipino, Hawaiian, Korean, Other (print race)

2000 White; Black, African American, or Negro; American Indian or Alaska Native (specify tribe); Asian Indian; Chinese; Filipino; Other Asian (print race); Japanese; Korean; Vietnamese; Hawaiian; Guamanian or Chamorro; Samoan; Other Pacific Islander (print race); Some other race (individuals who consider themselves multiracial can choose two or more races)

Forrás: Measuring... (2004) 31. oldal

Végül, a népszámlálások a nacionalista gondolkodás küzdőtere is, ami a népszámlálások etnikai elemezhetőségének országok közötti lehetőségét erősen korlátozza. Jól példázza ezt Papp (2010) elemzése a Kárpát-medencei népszámlálások etnikai jellemzőiről, és Melegh-Sik (2003) summázata:

„Magyarország jelenlegi szomszédos országai közül (Románia és Ausztria kivételével) mindegyik új nemzetállam, és mint ilyen, érthető módon, intenzív nemzetépítési projekt szereplője. Ez a nemzetállami elköteleződés minden bizonnyal kihat a népszámlálás által feltárt kisebbségi csoportok létére, elismerésére, végső soron az összeírások során alkalmazott kérdőív konkrét kérdéseire is. A kisebbség »nagysága«, időbeni változásai ugyanis meghatározzák az egyes országok kisebbségpolitikai elképzeléseit is. Az Ukrajnában zajló társadalmi folyamatokat például nem lehet az orosz (nyelvi) kisebbség erőteljes jelenléte nélkül megérteni. Hasonlóképpen Romániában, Szlovákiában és Szerbiában is a kisebbségi magyarok regisztrálása politikai konnotációkat hordoz: érveket nyújt a kisebbségi érdekérvényesítéshez, ugyanakkor kihat magára a kisebbségi politikai elit közösségi énképére is. Ezen túl a kisebbségi csoporthoz tar-

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

tozók számbeli csökkenése fenntarthatja és mentálisan táplálhatja a kisebbség veszélyeztetettségének, asszimilációjának, végső soron eltűnésének tudatát is. A környező országok magyar népességének demográfiai adottságai pedig Magyarországra is kihatnak, hiszen egyaránt befolyásolhatják a magyar munkaerőpiaci trendeket, illetve a nemzetpolitikai és támogatáspolitikai szempontokat. ...

Az etnikai önbevallás minden országban (ahol egyáltalán rákérdeztek) önkéntes alapon történt. A kitöltési útmutatókat többféleképpen fogalmazták meg: volt, ahol nem definiálták (például Románia), volt, ahol mondhatni többszörösen definiálták (például Ukrajna), és volt, ahol részletes, leíró és éppen ezért olykor nehezen értelmezhető megfoghatatlan meghatározásokat találunk (például Horvátország)... Érdeemes megjegyezni, hogy a délszláv országokban, illetve Romániában is a földrajzi tájegység mint az etnikai identitás részeként értelmezhető válasz is felbukkan.

Az egyes országokban az anyanyelvre vonatkozó definíciók talán jobban egybeesnek, eltérés rendszerint abban mutatkozik, hogy van, ahol a »korai gyermekkorban«, és van, ahol csak a »gyermekkorban« használatos nyelvre utalnak a népszámlálás segédletei. E megközelítésben lényegtelen, hogy az összeírás pillanatában az egyén beszéli-e anyanyelvét. Ukrajnában azonban, ettől eltérő módon, igen tágra értelmezik az anyanyelvet, hiszen az nemcsak a gyermekkorban beszélt, hanem az egész életen keresztül használt nyelv is lehet, hiszen a kérdőív szerkesztői szerint, ha valakinek az anyanyelve az ukrán volt, akkor nem kérdés (azaz nem kell feltenni azt a kérdést), hogy jelenleg »tudja-e szabadon használni az ukránt«.

A vizsgált országok közül Ausztriában nem kérdeznak rá az anyanyelvre, csak az ún. köz(össégi)nyelvre, azaz a családban vagy más informális közegben használt nyelvismeretre. Szlovéniában az anyanyelven kívül rákérdeznek a családban beszélt nyelvre is, a többi országban (Ukrajnán kívül) csak az anyanyelvre. Szlovénia kapcsán fontos azt is megjegyezni, hogy itt az etnikai és vallási adatokat külön, a népszámlálási ívektől elválasztott módon is meg lehet vallani. A beszélni még nem tudók, a kiskorúak, illetve a süketnémák etnikai hovatartozásának, illetve anyanyelvének meghatározása rendszerint a szülők vagy az együtt élő személyek nyilatkozata alapján történik. ...

A kérdések megfogalmazása óhatatlanul kihat a válaszadásra, hiszen a nyitott kérdésekre rendszerint nehezebben, ám szabadabban, a zárt kérdésekre viszont könnyebben, de korlátozottabban lehet válaszolni. A zárt kérdések mondhatni felosztják a világot azokra a létező elemekre, amelyeket a megadott válaszlehetőségek sugallnak, illetve a kevésbé

megfogható és tényleges bevallást igénylő (»egyéb« kategória után felsorolandó) részekre. A zárt kérdést megfogalmazó számára elsődlegesen az létezik egy adott kérdés kapcsán, amit a válaszlehetőségekben megnevez. Etnikai hovatartozás mérésére, azonosítására szolgáló kérdések esetében ez hatványozottan is így van: a feltüntetett etnikai csoportok (ki nem mondottan is) legitimnek tekinthetők, míg azok, amelyek nincsenek feltüntetve, azt sugallják, hogy a kérdőív megalkotói (az »állam«) és a válaszadók számára nem létezők vagy másodrangúak.³⁰ ...

Az etnikai hovatartozás és az anyanyelv kérdései így gyakorlatilag egy állam etnopolitikájáról is árulkodnak: a zárt kérdést használók a feltüntetett etnikumokat/nemzetiségeket ki nem mondottan is legitimnek, óhajtottnak vagy elfogadottnak tekintik, a dummy kérdést használó országok többség és (minden más) kisebbség ellenpólusok dimenziójában képzelik el a társadalmi valóságot, a nyitott kérdéssel kérdezők pedig azt sugallják, hogy ők a legnagyobb mértékben befogadók akarnak lenni ...

E logikát követve a vizsgált országok közül az etnikai adatgyűjtés tekintetében különféle módszertani stratégiák állapíthatók meg. Ukrajnát, Szerbiát nyílt, Szlovákiát pedig kiegyensúlyozott multietnicitás jellemzi. Románia és Horvátország kérdőívei elsősorban azt sugallják, hogy ott az (etnikai, nyelvi, vallási) többség adataira kíváncsiak (»többségcentrikus«), Szlovénia pedig kisebbségbarát látszatdemokratizmus ellenére szintén »többségcentrikus«, hiszen a kérdőívben használt zárt kérdések során éppen a legnagyobb kisebbségek megnevezéseit (szerbek, horvátok) nem tüntette fel. Ausztria bizonyos értelemben etnikailag semleges akar lenni, hiszen ilyen adatokat nem gyűjtene, ott a bevándorlási és a nyelvhasználati adatok a társadalmi integráció erősítése szempontjából fontosak. Tanulmányunkban ugyan külön nem tárgyaltuk, ám gondolatmenetünk alapján Magyarország a 2001. évi népszámlálás során »kisebbségcentrikus«-nak nevezhető, hiszen a válaszadóknak (igaz opcionálisan) olyan zárt kérdésekre kellett válaszolniuk, amelyek válaszlehetőségei sorában a (sorrendben utolsóként feltüntetett) magyar mellett az alkotmányban rögzített összes őshonos kisebbségi csoport nevét is megtaláljuk.” (Papp 2010, 11. és 25–27. oldal).

„A népszámlálás a 18. században létrejött biopolitikai rezsim terméke, amely újfajta hatalmi rendként érdeklődni kezdett a születés és halálozás, epidémia és endémia tömeges folyamatai iránt, illetve célul tűzte ki, hogy

³⁰ Ausztráliában mindössze öt év alatt, a 2001. és a 2006. évi népszámlálások között háromszorosára nőtt a skótok száma, vélhetően azért, mert a 2001. évi gyakorlattal ellentétben az utóbbi összeírás-kor a zárt kérdés előre megadott listáján szerepelt a „scottish” mint válaszlehetőség.

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

azokba beavatkozzon valamiféleképpen elgondolt egyensúlyok érdekében.

Azóta a census egy szinte minden országban megismételt aktus, amelynek során a politikai folyamatok szerves részeként társadalmi, nyelvi, demográfiai, nemzetiségi és sok esetben faji térképet készítenek az adott államterületén élőkéről. És ahogy a térképek sem ártatlanok (már a területek elnevezése is uralmi aktus), úgy a censzusok is az adott állam és az adott állam lakói közötti rendkívül egyenlőtlen tárgyalási folyamatok eredményei.

Ki ne tudná ezt Közép-Európában, ahol a népszámlálások államok közötti vitákat eredményeznek, ahol nincs olyan kisebbség, amely ne beszélne népszámlálási csalásról, vagy ahol emberek millióit lehet elhurcolni és meggyilkolni, mert más államhoz kötődnek nemzetiségi alapon, vagy mert nemkívánatos fajként rontják a térgazdasági egyensúlyokat. Más szavakkal talán a gyarmati területekhez hasonlóan itt kell a legkevésbé elmagyarázni, hogy a census társadalmi konstrukció.” (Melegh–Sik 2003, 183. oldal)

Az idegenellenesség mérésétől a pirézekig

Egy 1995-ben, a *Replika* folyóirat által kivitelezett innovatív kutatás³¹ adatbázisa tartalmazott egy tizenkilenc soros táblázatot, amelyben a Bogardus-skála egy egyszerűsített variánsával vizsgálták a társadalmi távolságot. Mint az általam írt mű címe is mutatja (Sik 1995), én a kérdőívben szereplő kategóriákról nem tudtam eldönteni, hogy milyen fogalommal képezhetem le ezeket átfogóan.

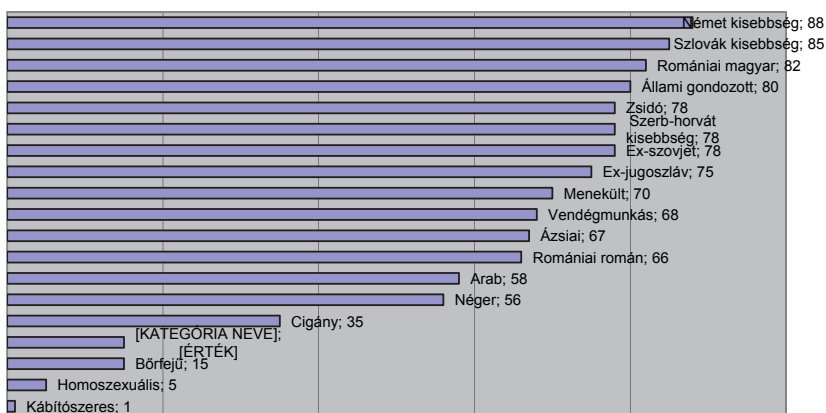
„Nézzük például a »szerb-horvát« fogalmat: van, aki szerint sohasem volt ilyen, de az biztos, hogy manapság nem igazán látszik vizsgálódásra alkalmasnak egy ilyen kategória. A hazai kisebbségek csoportjában szereplő cigány és zsidó kategóriákról csak én tétélezem fel, hogy a válaszoló magyar állampolgárokként tekinti őket, szemben a másik három kategóriával, ahol a kérdőívben szerepelt a »magyar állampolgár« kitétel. Aztán: kisebbségnek tekinthetők-e a zsidók? Nem is olyan biztos.

Az igazi gond azonban az, hogy lehet-e olyan fogalmat találni, amelybe mind a 19 kategória beilleszthető. Az adatokat eddig két ízben használtam fel előadáson: egyszer torontói magyar templombeli fiatalok előtt,

³¹ A 17/18. szám mellékletében egy floppy volt, ami egy survey adatait tartalmazta, s arra kérték a hazai szociológusokat, hogy ennek segítségével készítsenek elemzéseket idegenellenesség tárgykörben vagy akármiről, ami az eszközbe jut.

egyszer pedig a torontói egyetem szociológiai tanszékén összegyűlt szakértői hallgatóság előtt. Az előadásokban a következő egyszerűsítésekkel éltem: a deviánsok közé soroltam a kakukktojásokat, és összevont csoportként mutattam be a külföldiek három altípusát. Így a következő három fogalmat használtam: deviánsok, (az állampolgárság értelmében) magyar és nem-magyar etnikai kisebbségek. Összefoglaló kategóriaként a kisebbségek fogalmát találtam legkevésbé alkalmatlannak. Hát nem volt nagy sikerem! Egyfelől magyarázkodhattam az állami gondozottak szereplése miatt. Azt találtam ki, hogy ők a kontrollcsoport. Másfelől a magyaroknak azt kellett megmagyaráznom, hogy miért romániai, és miért nem erdélyi magyarokra kérdeztünk rá; a nem magyaroknak pedig természetesen nem sok fogalmuk volt a skinheadekről, továbbá hosszan értekeztem arról, hogy a néger (nem merem Negró-nak fordítani, mert gyáva vagyok, hanem Black-nek ferdítettem) és az ázsiai Magyarországon nem becsmérlő tartalmú szavak.” (Sik 1995, 283. oldal)

Az elemzés végeredménye a következő ábrában olvasható:

2.3. ábra

A társadalmi közelség mértéke néhány potenciális előítélet által sújtott társadalmi csoport esetében (velük barátkozhat gyereke, %)

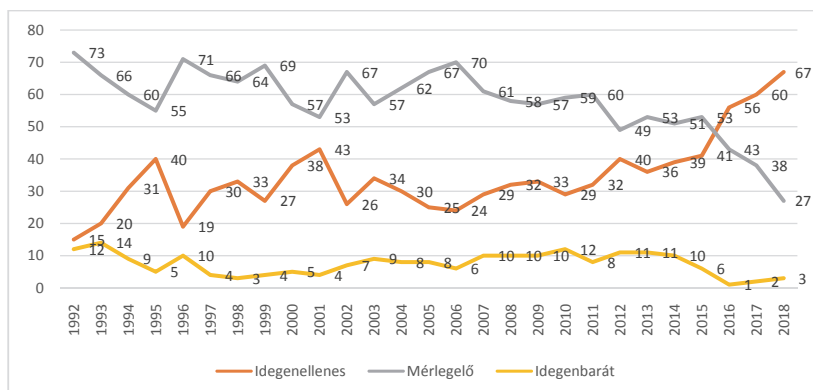
Forrás: Sik 1995

Alaposabb elemzés nélkül is látható, hogy nem az „idegenek”, a „migránsok” különféle változatai voltak a magyarok által leginkább elutasított „xxx”-csoportok, hanem a hazai deviánsok és a cigányok.

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

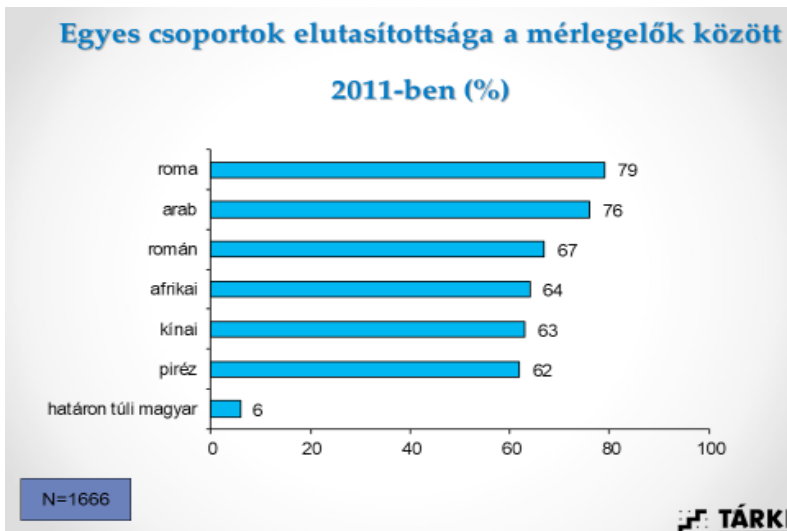
A jelenség kérdőíves leképezhetetlensége izgalmas kihívás persze egy módszertanász számára, ezért el is kezdtem vizsgálni, s majd negyed évszázadon keresztül folyamatosan elemeztem az idegenellenesség jelenségét egy primitív kérdésblokk segítségével. A koncepció az volt, hogy ezt a komplex jelenséget oly módon közelítem, hogy a válaszadót egy felelős döntést hozó politikus helyzetébe kényszerítem (ezzel távolról közelítve a kérdőívbe ágyazott kísérlet koncepcióját (1.2. ábra, D). A kérdés így szólt:

- „Ön szerint be kell-e fogadni a menekülőket?”
- „Igen, minden menekülőt be kell fogadni” (idegenbarát álláspont).
- „Van, akit be kell fogadni, és van, akit nem” (mérlegelő álláspont).
- „Senkit sem szabad befogadni” (nyíltan idegenellenes álláspont).

2.4. ábra

A nyíltan idegenellenesek, a mérlegelők és az idegenbarátok aránya (1992–2018 között) (%) Forrás: Sik 2022

Az adatsorból ugyan néhány egyértelmű következtetés levonható (például az idegenellenesség gyors növekedése 1992 és 1995, illetve 2015 után, az idegenellenesség „győzelme” a mérlegelés felett és az idegenbarátság „megszűnése” 2016-ban), ám feltételeztem, hogy a mérlegelők körében lehetnek olyanok, akik idegenellenesek, de az ország határainak teljes lezárását nem támogatják. Ezért egy kiegészítő kérdéssorozatot tettünk fel a mérlegelők csoportjának. Minden évben olyan migráns csoportokról kérdeztük a mérlegelőket, amelyek jellemző szereplői a Magyarország felé irányuló migrációnak, és látens idegenellenesnek tekintettük azokat, akik a határon túli magyarok kivételével egyiküket sem engednék át a határon (a 2011-ben kérdezett listát lásd a 2.5. ábrában).

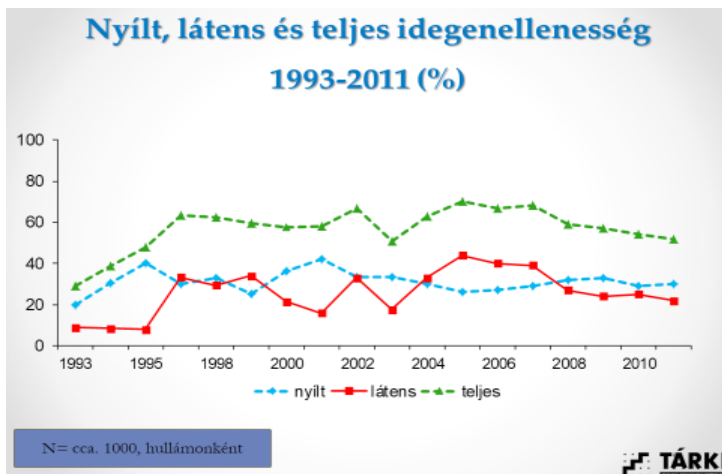

2.5. ábra

A kiválasztott migráns csoportokat elutasítók aránya a mérlegelők között (%)

Forrás: Sík 2022

A mérlegelők körében azonosított látens és a nyílt idegenelleneseket egy csoportba sorolva kapjuk meg a teljes idegenellenesség mértékét.

2.6. ábra

A nyílt, látens és teljes idegenellenesség mértékének alakulása 1993–2011 között (%)

Forrás: Sík 2022

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

Idegenellenesség-kutatásunk eredményeit azonban több szempontból is meg lehet kérdőjelezni.³² A következő felsorolás ilyen ellenvetéseket tartalmaz. Mindegyik (vastagított betűvel írt) kritikához hozzáfűztem egy lehetséges választ is (dőlt betűvel), igyekezve elkerülni a „csak nekem lehet igazam” csapdáját:

- **Egy olyan komplex jelenséget, mint az idegenellenesség, nem lehet ilyen primitív technológiával hitelesen kutatni.** *Igaz, de nem is törekedtem többre, minthogy egy policy-fókuszú közelítőváltózával a jelenség egy leegyszerűsített változatát megjelenítsem. Amikor mód volt arra, hogy egy nagyobb kérdőívblokkba ágyazottan is vizsgáljam ennek a technikának a belső érvényességét, az eredmények azt mutatták, hogy ilyenkor az ily módon mért idegenellenesség-mérés eredménye az általánosabb előítéleteség/intolerancia kérdések eredményeihez (amik persze maguk is primitíven közelítették a maguk tárgyát!) jól illeszkedett.*
- **Nincs pontosan definiálva, hogy kikkel kapcsolatos az előítéleteség vizsgálata, hiszen a kérdésben menekültekről, az elemzésben idege-nekről van szó.** *Jogos, de nem terhelhettük a kérdőívet azzal, hogy elmagyarázzuk az embereknek a migráció sokféle típusának pontos tartalmát. 1992-ben (illetve 1989-ben, amikor ezt a kérdést már feltettük egy nagyobb kutatás egyik elemeként) Magyarországon a menekült fogalmat használta mindenki,³³ ezért úgy döntöttünk, emellett kitartani kisebb hiba, mint felcse-rélni bármely más fogalommal.*
- **Egyes etnikai csoportok megjelenítése kétséges (lásd arabok, afrikai-ak).** *Jogos, de a hétköznapi helyzetekben ennél alkalmasabban az egyes migráns csoportokat csak bőrszínnel lehetett volna megjeleníteni, de attól (a cigány/roma kutatásaink tapasztalatai alapján, lásd a következő alfeje-zetet) visszariadtunk.*
- **A kérdezettek között is van migráns (főleg határon túli magyar), akinek válasza a hazai lakosokéval keverve zavaró lehet.**³⁴ *Jogos, de ennek torzító hatása ma Magyarországon elhanyagolható.*
- **1992-től ugyanazt tekintik-e a kérdezettek menekültnek?** *Nyilván nem, de a fogalom csereberéje ismét a rosszabb megoldás lett volna. Legalább ilyen gond, hogy 2015-ben be is következett az országhatárok lezárása, s emiatt, ami korábban egy fiktív helyzetre vonatkozó kérdés volt, váratlanul*

³² A következő (ön)kritikus lista a saját magam által kérdésesnek tekinthető szempontok mellett Tóth – Turay (2003) művéből emel át hasznos szempontokat. Ebben a műben még sok további kritikát is felsorolnak a szerzők a kvantitatív kutatások során alkalmazott előítélet-vizsgálatokkal kapcsolatban, amelyek azonban nem érintik az itt elemzett technológiát. Érdeemes továbbá elolvasni Eröss–Gárdos (2007) tanulmányát is, ha más természetű kritikákkal ismerkedne szívesen az olvasó.

³³ Ennek történetéről lásd Sik 2022.

³⁴ Ez a probléma hasonló a sztereotípiák kutatása során, amikor az antiszemitizmust vagy cigányellenességet mérni csak a zsidók, illetve cigányok/romák mintából való kihagyásával szabad.

napi politika témává vált. Ez a korábbi évekhez képest biztosan torzította a válaszokat azóta, ám tehetetlen voltam.

- **Hogyan befolyásolja a válaszokat a negatív állítások mentén történő mérés?** Biztosan növeli az idegenellenesség mértékét (de legalábbis annak a közvéleményben való megjelenését azáltal, hogy a korábban esetleg bizonytalankodók könnyebben merik vállalni xenophób nézeteiket), tehát a mérés egyfajta önbeteljesítő proféciaaként hat. Ez ellen nem lehet semmit tenni, hacsak fel nem hagyunk a jelenség kutatásával, ami viszont hiba lenne, hiszen fontos társadalmi folyamatról van szó.
- **Hogyan hat a válaszokra az, hogy a kiegészítő kérdés kategóriái évente változnak, illetve hogy közé vannak keverve oda nem való elemek (lásd zsidó, cigány, piréz)?**³⁵ A kategóriák változása nem hiszem, hogy torzít, hiszen a Nép nem emlékszik a tavalyi itemekre. A „kakukktójás” kategóriák sem hiszem, hogy félreviszik az elemzést, mert nem feltételezem, hogy egy kérdezőségi szituációban ez megzavarná a válaszolót.

Külön kell foglalkozni azzal az ötlettel, hogy fiktív etnikumot szerepeltettem a kérdés során. A piréz etnikumot 2005 és 2016 között használtam az idegenellenesség mérésére.³⁶

„Fiktív etnikummal előítéletességet a múlt század negyvenes éveiben mértek először. Egy amerikai kutató (Hartley) vizsgálta a »Danirean«, »Pirenean« és »Wallonian« etnikumokkal szembeni ellenérzés mértékét az USA-ban. Egy magyar kutató (Csepeli) esküszik, hogy ebből a kutatásból ő szemelte ki – enyhén torzított formában – a pirézeket, s elemezte a velük kapcsolatos előítélet mértékét valamikor az 1970-es években, de ennek nem tudtuk fellelni írásos nyomát. Az ő ötletét használtam fel 2006-ban az akkor már tizenöt éve folyó előítéletkutatás-sorozatban.” (Sik 2009)

Az eredmények azt mutatták, hogy a fiktív etnikummal kapcsolatban a magyar lakosság ugyanolyan elutasító volt, mint a létező etnikumokkal szemben.

³⁵ Egy évben a „bűnöző” kategóriát is szerepeltettem. A feltételezésem az volt, hogy nincs józan ésszel belátható ok, hogy valaki bűnözőket importáljon. Tehát akik így válaszolnak, azok vagy egyáltalán nem értik a kérdőívet, vagy viccelnek, vagy részegek, s ezért őket az elemzésből kiszűrtem. Szerencsére az ilyen válaszok aránya kicsi volt (16 fő).

³⁶ Mivel a „nem tudom” választ adók aránya (ezt a választ adták, akik tudták, hogy ez egy nem létező nép, Angyal–Fellner 2017) 2016-ban már 40 százalék fölött volt, ezért a továbbiakban nem használtam a pirézeket a xenofóbia mérésére.

Ki a cigány/roma?

Az etnikai identitás vizsgálatának lehetetlenségéről szóló másik példánk tárgya a cigány/roma származás vizsgálata egy kérdőíves kutatás során. A cigány-/romakutatások alapvető problémája a minta kialakítása, vagyis annak megállapítása, hogy a kérdezettek közül ki a cigány/roma.

Egy provokatív álláspont szerint az identitásmérést akadályozó jellemzők, amelyeket a fejezet elején felsoroltunk, lehetetlenné teszik a tudományos igényű kutatást, mert

„... Azt meg tudjuk állapítani, hogy egy adott időpontban, ilyen vagy olyan szempontok szerint ki tartja magát cigánynak. Mért tudjuk azt is, hogy a népesség egy-egy, általunk többé-kevésbé önkényesen vagy véletlenszerűen kiválasztott csoportja kit tekint cigánynak. Empirikus kutatások eredményeként tehát fel tudunk rajzolni akárhány »mentális térképet«, a cigányság (vagy akármilyen más etnikai csoport) definíciójának, illetve öndefiníciójának legkülönbözőbb, egymást átfedő köreit. Ennek eredményeként erősen eltérő nagyságú és társadalmi összetételű népességet lehet majd egyik vagy másik etnikumba sorolni. Ami szűkebb témánkat érinti, meglehetősen eltérő eredményeket kapunk a magyarországi cigány népesség számára és szociális összetételére vonatkozóan is. ... Az elmondottakat valamelyest másként fogalmazva: arról, hogy egy etnikai csoport »objektíve« mekkora létszámú, lényegileg semmit sem lehet mondani az empirikus társadalomkutatás módszereivel.” (Ladányi–Szelényi 2001)

Az első magyarországi cigánykutatás vezetője és társai – nem tagadva a felvetett nehézségek létét – bemutatták annak módját, hogy miként lehet a „lehető legjobb” megoldással, vagyis a helyi cigány és állami szervezetek véleményeinek összegzésével eljutni egy olyan mintakerethez, amiből már lehetséges egy reprezentatív cigánykutatás mintáját kialakítani:

„Egy cigányokra vonatkozó országos reprezentatív szociológiai vizsgálat legnagyobb nehézsége a mintavételi eljárás, mivel a cigány népesség egészéről nem áll rendelkezésre megbízható, rendszerezett nyilvántartás. A mintavétel alapkérdése, hogy kit tekintünk cigánynak, hogy kiket és milyen kritériumok alapján sorolunk a magyarországi népességnek abba a részébe, amelyre a kutatás vonatkozik, és amelyből a mintát vesszük. Úgy véljük, hogy ennek a kérdésnek az eldöntésekor nem szabad belebonyolódunk a definíciós problémákba, hanem a lehető leggyakorlatiasabb

megoldást kell választanunk, és az 1971-es vizsgálathoz hasonlóan azokat tekinteni cigánynak, akiket a nem cigány környezet annak tart. A kutatás céljára ennél jobban használható vagy pontosabb körülírást lehetővé tevő kritériumot nem lehet találni. Ez a meghatározás bizonyosan nem zárja ki azokat, akik öntudatosan vállalják a cigányságukat, de azokat sem, akik erőteljesen megindultak az asszimiláció útján, mert tapasztalataink szerint a nem cigány környezet a sikeresen asszimilálódókról is még nagyon sokáig számon tartja cigány származásukat. Az ily módon meghatározott cigány népe sszéből legfeljebb a nyomtalanul asszimilálódottak maradnak ki, de őket nem is helyes a kutatás alanyainak tekinteni.” (Havas et al. 1998)

A minket itt most jobban foglalkoztató problémára, tehát hogy egy kérdőívben hogyan lehet rákérdezni a származásra, az egyik lehetséges válasz az, amit a népszámlálás kapcsán bemutatunk: teret adni a többszörös önbevallásnak, illetve nyelvi közelítésnek.

Egy másik lehetőség, amit a Magyar Háztartás Panel vizsgálat kérdőívének kidolgozásakor alkalmaztunk: nem kérdezzük rá a származásra, hanem a kérdező ítélte meg (ránézés alapján), hogy a kérdzett cigány származású-e. Az akkori ombudsman, aki teljesen jogosan számon kérte rajtunk, hogy miért voltunk képesek ilyen rasszista megoldásra fanyalodni,³⁷ elfogadta azt a magyarázatunkat, hogy nem találtunk ennél jobb megoldást. A professzionális cigánykutatók (Havas et al. 1998) annak ellenére nem fogadták szívesen ezt a megoldást, hogy ugyanazt az elvet alkalmaztuk, amit ők, csak nem a helyi szereplők, hanem a gyakorlott és sokszorosan tréningezett kérdezőt tekintettük a döntést meghozó érdekmentes szakembernek:

„Sik Endre szerint különben a gyakorlott kérdező »kinézet« alapján »pillanatok alatt« el tudja dönteni, hogy a kérdzett cigány-e, vagy sem. ... Erről a kérdésről és a rá adott válaszról a kérdzettet nem tájékoztatták... Nem titkolhatjuk el azt a meggyőződésünket, hogy ez az eljárás méltatlan és megengedhetetlen volt.” (Havas et al. 1998)

A Magyar Háztartás Panel örökösének tekinthető Tárki Monitorban annyit módosítottunk a cigány származás kutatásának technológiáján, hogy

³⁷ A kérdzés végén a kérdező megítélte, hogy a kérdzett cigány, nem cigány, illetve „nem tudja eldönteni”.

2. Hogyan neveld kérdőíves kutatásodat...

„...az 1999. évi kutatás során ugyanazon kérdőívben először a kérdezettől tudakoltuk meg, hogy mely nemzetiséghez vagy népcsoporthoz tartozónak vallja magát, majd a kérdező az MHP-ben szokott módon megítélte, hogy a kérdezett cigány-e, vagy sem. Ez a megoldás sem teszi lehetővé természetesen a »Nagy Probléma« (ti. Ki a cigány? S. E.) eldöntését, de újabb adalékokkal szolgálhat a vitához, amennyiben lehetőségünk van az önmagukat cigánynak vallók és a mások által cigánynak nézettek megkülönböztetésére és társadalmi összetételük leírására.

A kétféleképpen szerzett információ összevetéséből arra a megállapításra jutottunk, hogy igaz az a feltételezés, miszerint az önbevalláson (öntudatos cigányidentitáson vagy az eltagadhatatlan helyzetet alázatosan tudomásul vevő magatartáson) alapuló becslés a »ránézéses« (a többségi társadalom előítéletességeire alapozó) módszerrel végzett becslésnél kisebb arányt mutat. A Monitor-felvételben önbevallással a minta 2,3%-a lenne cigány. »Biztos ránézéssel« 2,2%, »bizonytalan megítélés« szerint 1,7% lenne cigánynak tekinthető. A magukat cigánynak vallók és a kérdezői megítélés szerint cigánynak »nézettek« halmazai közötti átfedéseket kiszűrve a teljes mintában a cigányok aránya rendre 2,3%, 4,4% és 5,9% lenne.

... A magukat cigánynak vallók a másik két csoporthoz képest iskolázatlanabbak, nagyobb arányban tekintik magukat az alsó osztály tagjának, több közöttük a hívő és a községi lakos, sokgyerekes háztartásban élnek, többségüknek van valamennyi adóssága, a rokonokkal szorosabb kapcsolatot tartanak, és sokat néznek hétköznapi tv-t.

A »biztosan« cigánynak nézett, de magukat cigánynak nem vallók csoportjára a másik két csoporthoz képest jellemző, hogy sokan vannak közöttük, akik nélkülöznek, akik úgy vélik, »ma Magyarországon nem lehet becsületes úton meggazdagodni« és akiknek alacsonyok a jövedelmeik.

A »bizonytalanul« cigánynak nézett, de magukat cigánynak nem vallók csoportjára a másik két csoporthoz képest jellemző, hogy több közöttük a betegeskedő, a sorsába beletörődő, a szabályok kényszerű áthágását tényként elfogadó, a rendszeres újságolvasó, a kis létszámú, illetve nem családi háztartásban élő és a viszonylag jobb módú (több megtakarítással rendelkező, nagyobb jövedelmű).

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a szegénység, illetve az idős kor, a betegeskedés, a rossz lakáskörülmények valószínűsítik, hogy a kérdező cigánynak tekint valakit (miközben az vagy rejteni igyekszik cigány mivoltát, vagy nem is cigány).” (Sik 1999b)

A 2012. évi Monitor-kutatásban már a népszámlálásban is alkalmazott módon (az elsődleges és másodlagos származás különválasztásával), de az MHP kérdezői megítélésével továbbra is kombináltan vizsgáltuk, hogy a cigány származás milyen módokon jelenik meg a kérdőívben.

„2012-ben a kérdezettek kb. 5%-a (közülük minden harmadik első identitásként, kétharmaduk második identitásként) mondta magát roma származásúnak... az önbevalláson alapuló roma identitásúak csoportjánál 2-3 százalékponttal magasabb azok köre, akiket a kérdezők (jobbára bizonytalanul) romaként azonosítanak. A szakmai-etikai kérdés, amit ennek alapján fel lehet vetni, a következő: lehet-e a jó cél érdekében rossz eszközt használni? Az adatok ugyanis arra utalnak, hogy a bizonytalanul romaként azonosított kérdezettek a roma társadalom városi, integrált, sikeresebb részéhez tartozhatnak, márpedig a legtöbb romakutatás mintavételi problémáinak legnagyobb gondja, hogy ezt a kört hogyan lehetne elérni, hiszen ennek hiányában az integráció esetleges sikereit nem lehet bemutatni. Eközben azonban az alkalmazott kérdezői megoldás politikailag inkorrekt, amennyiben a kérdezők – noha ők felfogásunk szerint a kutatás különleges felkészültségű szakemberei, akik be tudnak jutni az emberek otthonaiba, szóba tudnak állni bárkivel, s e tekintetben a survey típusú kutatás pótolhatatlan »csavarjai« – munkájuk során mégis azt a felismerési technikát alkalmazzák, amit a diszkriminációtesztelési kutatások során diszkriminációként azonosítunk, s amit a magyar törvények is büntetnek.” (Sik 2013, 122–126. oldal)

2014-ben a 2012. évihez képest változatlan maradt a mérés technológiája. Ekkor az önbevallás elsődleges és másodlagos változata között voltak a legmarkánsabbak az eltérések: a cigányságot elsődleges identitásként választók között nagyobb arányban voltak a hátrányos helyzetű régiókban élők és a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők. A Budapesten élő romák nagyrészt inkább másodlagos identitásként vallották magukat romának (Angyal 2015).

3. A készen kapott kísérlet (KKK) ereje és korlátja

■ ■ ■ SIK ENDRE

Készen kapott kísérletnek (Horzsa–Sik 2012, 186–202. oldal) neveztem el a nemzetközi szakirodalomban jobbra természetes vagy kvázikísérletként ismert módszert. Tettem ezt azért, mert – noha értem ennek az elnevezésnek az indítékát (vagyis, hogy az elemzés adatai a „valóságból” származnak) –, de felfogásom szerint mivel ezeket az adatokat minden esetben át kell alakítani a kísérlet kutatási designjának megfelelően, ezért ezek nagyon messze kerülnek eredeti, „természetes” állapotuktól. A KKK fogalom ezzel szemben különválasztja az adatok eredetének és a kísérleti elrendezés kialakításának mozzanatát, s ezzel megteremti annak lehetőségét, hogy e két elemet külön vizsgáljuk. A KKK feltétele, hogy definiálunk egy kezelésnek alávetett csoportot és (legalább) egy kontrollcsoportot egy olyan adatbázisban, amelyet mások hoztak létre, tehát mi „készen kaptuk”. Az adatbázis eredete nagyon sokféle lehet, de alapvetően két módon keletkezhetnek:

- lehet egy reprezentatív adatfelvétel (az 1.2. ábrán jelük F1),
- s lehet olyan adatbázis, amit „maga az élet” hozott létre (az 1.2. ábrán jelük F2).

A KKK mindkét típusára érvényes, ami a természetes kísérletek esetében lényeges: a csoportosítás módszere mennyire tesz eleget a véletlenszerű mintavételi eljárás követelményeinek (Dunning 2008), vagyis

- (1) a kezelt és kontrollcsoport(ok) pontosan definiált(ak) és jól elhatárolt(ak) legyenek (vagyis a kezelt és a kontrollcsoport egymástól csak a kezelési hatásban térjen el egymástól),
- (2) a vizsgált események/alanyok véletlenszerűen kerüljenek a mintába (már ha van mód erre, mert ha nincs, akkor azt kell alaposan (és önkritikusan) mérlegelnie a kutatónak, hogy vizsgálata tárgya milyen mértékben reprezentálja a valóságot).

A készen kapott természetes kísérlet (F2) klasszikus műve a londoni kole-rajvány okainak kutatása a 19. század közepén. A történet a következő:

„A kolera, ez a félelmetes betegség 1853 augusztusának utolsó napjaiban ütötte fel ismét a fejét Londonban, a Soho negyedben. A járvány csütörtökön vagy pénteken kezdődött, de mire az első hírek eljutottak a közelben lakó orvoshoz, John Snow-hoz, már szeptember 3-a, vasárnap volt. A doktor rögtön a helyszínre sietett, ahol ekkorra már olyan sok volt a halálos áldozat, hogy a lakosok tömegesen menekültek a környékről...

A korszak orvostudománya még nem sokat tudott a fertőző betegségekről és azok gyógyításáról. A korabeli elméletek szerint a kolera okozója a »miazma«, vagyis a rossz levegő volt. A köztisztasági állapotok – különösen a nagyvárosok szegénynegyedeiben – valóban igen rosszak voltak. John Snow azonban nem hitt ebben az elméletben. Meggyőződése volt, hogy a kolera a szennyezett vízzel terjed. Ezért már aznap este mintát vett a londoni kerület közkutaiból, mindenekelőtt a Broad Street (ma: Broadwick Street) sarkán állóból, mert ennek környékén volt a legtöbb haláleset.

Másnap bement a kórházi anyakönyvi hivatalba, ahol kimásolta az előző héten elhunyt nyolcvanhárom ember nevét és lakcímét. Első pillantásra is látta, hogy gyanúja alapos: hetvenhárom esetben az áldozatok lakhelye a Broad Streeten lévő közkút közvetlen közelében volt. Ezután listával visszament az érintett körzetbe, és hosszas kérdezősködés után megtudta, hogy közülük hatvanhárman biztosan ittak a kút vizéből. A vízminta vizsgálata azonban – a korabeli mikroszkópos technika korlátai miatt – nem tudott döntő bizonyítékot szolgáltatni a fertőzés okára vonatkozóan.

Így az orvosnak egyetlen lehetősége maradt: azt kellett bizonyítania, hogy az elhunytak mindegyike ivott a fertőzött vízből. Ez nem volt egyszerű feladat, mivel a kolerában elhunytak száma 197 volt. Döntő többségük lakhelye három perc járásra volt a Broad Street sarkán álló kúttól, ám akadtak meglehetősen távol eső címek is a listában. Az özvegy Susanna Eley például a Hampstead kerületben lakott. Csakhogy az unokaöccse rendszeresen vitt neki a kútból származó, palackozott vizet, amelyet üdítőitalként fogyasztott, mivel megszokta az ízét. Megkínálta a látogatóját is – mindketten meghaltak, ahogyan az a három tanulófiú is, akik iskolába ment a Broad Streeten haladva csak beleittak a kút vizébe. Voltak azonban ellenkező esetek is, mint például a kúthoz közeli dologház, ahol több mint félszázan tartózkodtak, és csupán öt áldozatot ragadt el a kór. A doktor megtudta: saját kútjuk volt. A még közelebbi sörfőzde munkásaiból pedig egyetlen egy sem betegedett meg, mivel ők csakis sört ittak, és a vízhez nem nyúltak...

Szeptember 6-án Snow doktor felszólalt a körzeti előljárók gyűlésén és – bemutatva nyomozásának addigi eredményeit – megpróbálta meggyőzni őket, hogy a járvány forrása a fertőzött közkút, ezért annak nyomókarját

3. A készen kapott kísérlet (KKK) ereje és korlátja

azonnal el kell távolítani. Az előjáróság, akik között orvos is akadt, nem hitt neki, és a miazma elleni védekezésékként mézspórt szóratott az utcákra. Arra gondolva pedig, hogy a kút lezárása már nem ront a helyzeten, végül mégis eltávolították a nyomókart – és a járvány napokon belül megszűnt a környéken. A látványos fejlemény azonban nem győzte meg a hatóságokat és az orvosokat sem arról, hogy Snow-nak volt igaza. Ellenkezőleg: a gyorsan kiküldött vizsgálóbizottság véleménye szerint a »miazmatikus« kipárolgás kiváltó oka egy nyáron ásott lefolyó volt, »amely megmozgatta az 1665-ös nagy járványban meghalt emberek maradványaival átitatott talajt.« (Török 2020)

A KKK-nek a társadalomtudományi megismerés álmának megvalósításához egyik legközelebb álló megoldása az a vizsgálat, hogy milyen hatással van a politikai attitűdök alakulására az, ha valaki nyer a lottón (Dunning 2008). Ez a KKK – annak ellenére, hogy nem tudjuk, a vizsgált alanyok szociodemográfiai összetétele hogyan és mennyire tér el egy lakossági mintától – azért teljesíthet mindhárom mérési dimenzióban jól, mert a lottón való nyeresé esélye semmi más, kizárólag a szerencsén, vagyis a véletlenül múlik. Hogy azonban még ebben az esetben is milyen óvatosan kell a külső érvényesség megítélésénél eljárunk, annak oka, hogy mivel a lottón való nyeresé esélye a lottószelvény kitöltését előfeltételezi, ezért a lottójátékosok összetétele el fog térni a teljes populációtól, hiszen nem foglalja magában azokat, akiknek nincs pénze lottóra, el- vagy megvetik a szerencsejátékokat stb. Márpedig az ilyen társadalmi csoportok politikai attitűdjei is eltérhetnek a lottózóéktól.

Általában a kutató mozgásteret a kezelt és a kontrollcsoportok kialakítására egy KKK elrendezés létrehozása során erősen korlátozott. Ilyenkor a kutatónak be kell érnie azzal, hogy maga hozzon létre minél tökéletesebb kvázi-random elrendezést.

Ezt demonstrálja a következő példa, melynek tárgya az erőszak kultúrájának ereje. A modell a profi külföldi futballisták viselkedésének elemzésén alapul (Miguel et al. 2011). A szerzők három nagy adatbázis egyesítéséből építik fel a KKK (F2) típusú modelljét. Az első adatbázis 5035 játékos adatait tartalmazza, akik az angol, francia, német, olasz, spanyol bajnokságokban és az UEFA Bajnokok Ligájában játszottak a 2004/2005-ös és 2005/2006-os szezonban. A játékos erőszakosságát a kapott sárga és piros lapok, illetve az elkövetett szabálytalanságok száma jelzi.³⁸ A másik adatbázis egy fantasy játékból származik, ahonnan a

³⁸ További kontrollváltozók: mi az állampolgársága, hány éves, melyik bajnokság melyik csapatában, milyen poszton, hányszor játszott, hány gólt rúgott/kapott el. Annak kifejtése, hogy ezek a változók miért fontosak a játékosok viselkedésének kontrolljaként, meghaladják ennek a rövid ismertetésnek a kereteit, ezért javasolt az eredeti mű tanulmányozása.

játékosok értékéről, valamint a játékosok átigazolási díjáról és fizetéséről tájékoztak a kutatók. A harmadik adatbázis a külföldi futballisták származási országainak (az adott futballista fiatalkorára jellemző) erőszakosságának mértékét mutatja: az 1980–2005 közötti polgárháborús évek számát.³⁹ A kutatók azt találták, hogy a kapott sárga lapok száma és az anyaország polgárháború sújtotta történelme között pozitív korreláció van, s ez az összefüggés különösen erős a piros lapok esetében.

A következő példákon keresztül azt mutatom be, hogy miképpen épül fel egy KKK kutatás, s milyen feltételei és korlátai vannak e módszer használatának.

Példák a KKK két típusára

A következő KKK kutatások bemutatása kapcsán azt vizsgálom, hogy az ilyen elemzések milyen módon alkalmasak egy társadalomtudós számára új (olykor más módon meg sem szerezhető) tudás szerzésére, illetve hogy mennyire (nem) felelnek meg a tökéletes kísérleti elrendezés követelményének.

Az **adatfelvételek** céltudatos „újrahasznosításával” létrejött KKK-ra (1.2. ábra, F1) legszemléletesebb példái a következők:

- A határ intézményét vizsgáló művek (Sik 2015) a térbeli átrendeződése hosszú távú hatásait kutatják. Például, hogy vajon a valaha-volt Habsburg Birodalom határainak van-e máig ható befolyása a lakosság bizalmára (Becker et al. 2009). Ehhez egy 2004-ben végzett adatfelvétel lakóhelyeit újrakódolták a történelmi határrendnek megfelelően, majd összevetve az egykori Habsburg Birodalmon belül és kívül élő lakosok bizalmi szintjét megállapították, hogy – a bizalomra ható egyéni tulajdonságok kontrollálása után – a néhai birodalom határain belül élők bizalma 2004-ben magasabb volt azokénál, akik a megboldogult birodalom határain kívül éltek.
- Ugyanezt a logikát alkalmazza az az elemzés, amiben a szerző azt kutatja, hogy Nyugat-Afrikában kimutatható-e a 18. században zajló rabszolga-kereskedelem hatása a ma élő emberek bizalmának szintjére (Nunn-Wantchekon 2009). Egy 2005-ben végzett kutatás eredményei szerint ott, ahol századokkal korábban nagy volt az esélye, hogy a király, a törzsfőnök vagy akár a rokonság egy „erős embere” eladja a kiszolgáltatottabbakat rabszolgának, ott ma alacsonyabb a család, a rokonság, a helyi hatalom iránt érzett bizalom, mint ahol nem voltak ilyen tapasztalatok.
- Több kutatás a kultúra tehetetlenségi erejét oly módon kutatta, hogy összehasonlította a különféle országokból jött migránsok „hazuról hozott” állam-

³⁹ A polgárháborús év definíciója: legalább 25-en haltak meg a harcok miatt egy év alatt.

3. A készen kapott kísérlet (KKK) ereje és korlátja

szeretet-szintjét (a redisztribúció mint a problémák megoldásának legjobb eszköze) a helyben születettekével, s azt nézte, hogy a migránsok államszeretete mennyiben tér el a befogadó ország átlagától attól függően, hogy a kibocsátó országban ennek átlaga magasabb vagy alacsonyabb-e a befogadó országénál. Ilyen vizsgálatra nagyon alkalmas terep a két német állam közötti migráció vizsgálata (Alesina–Fuchs–Schündeln 2005). A kísérlet során Németország lakosainak redisztribúciós preferenciáit hasonlították össze az alapján, hogy a migrációt megelőzően a volt NDK területén vagy mindig az NSZK-ban éltek-e. Feltételezhető volt ugyanis, hogy míg a második világháború utáni szétválasztásig a népesség államszeretete nem tért el a majdani két ország szerinti bontásban, addig az NDK és az NSZK uralmi rendje eltérő módon szocializálta polgárait az államhoz való viszony tekintetében. Az eredmények azt mutatták, hogy maradandó hatása volt az emberek gondolkodására, hogy az NDK-ban szocializálódtak: a volt NDK-sok (különösen az idősebbek) inkább vélték úgy, hogy a munkanélküliség ellen állami beavatkozás szükséges, mint a volt NSZK-sok. Mi több, összehasonlítva a korábban az NDK-ban élt, de azóta az NSZK-ba migrált, illetve a felvétel idején is az NDK-ban élő németek értékrendjét, azt találták, hogy a migráns NDK-sok inkább kedvelik az állami redisztribúciót, mint a mindig is az NSZK-ban élők, de az NDK-ban maradtak államszeretete kétszerese az NSZK-ba migrált NDK-sokénak. Ugyanakkor a két Németország egyesítése óta (1997 és 2002 között) az NDK-ban élők értékrendje egyre jobban kezd hasonlítani az NSZK-ban élőkéhez, viszont az oda migrált volt NDK-soké nem változott.

A **valóság által felkínált adatbázis** (1.2. ábra, F2) készen kapott kísérlettel való átalakítására jó példa, amikor **terület** szerint darabolja fel a kutató az adatbázist. Így vizsgálták például az etnikai összetartozás vagy a nyelvi hasonlóság hatásának erejét a Habsburg Birodalom határain belüli etnikumok közötti gabonakereskedelemre vagy német nyelvjárások határain átnyúló kereskedelemre (Sik 2015, 19–28. oldal).

De fel lehet darabolni egy **idősor** is, ha feltételezhető, hogy a létrehozott időintervallumokban eltérő társadalmi/politikai hatások érték az embereket. Ezeket az időszakokat tekinti a kutató kezelésnek, s az eltérő (vagy hiányzó) hatások időszakait tekinti kontroll időszak(ok)nak. Ilyen például az USA szimfonikus zenekarainak nemek szerinti összetételében végbement változás elemzése úgy, hogy összevetik a női tagok kiválasztásának esélyét akkor, amikor a próbajáték még paraván nélkül, illetve amikor már paraván mögött történt (Goldin–Rouse 2000, Horzsa–Sik 2012, 186–201. oldal). Az amerikai szimfonikus zenekarok egy része ugyanis a női felvételizőkkel szembeni diszkriminációt megszüntető,

az 1970-es évektől kezdve fokozatosan átalakították felvételi rendszerüket, többek között a próbajátékot egy paraván mögött rendezték, hogy a zsűri csak a pályázó képességei alapján döntsön. A szerzők (tizenegy zenekar 1950-es évek végétől 1995-ig vizsgált adatai alapján) megállapították, hogy a nők továbbjutásának esélyét szignifikánsan növelte, ha a felvételi meghallgatásokon a paravános felvételizetési módszert alkalmazta a zenekar vezetése.

Az időbeli újrendezésen alapuló KKK egy másik példája, amikor az első világháború németellenességre gyakorolt hatását vizsgálták a New York-i értéktőzsde taggá válási esélyeinek elemzésén keresztül (Moser 2008, Horzsa-Sik 2012, 186–201. oldal). A tőzsde azért alkalmas terep a jelenség vizsgálatára, mert 1883 óta naplót vezetnek a tagok kiválasztásáról, és a nevek alapján többé-kevésbé egyértelműen meg lehet állapítani az eladó és a vevő etnikai hovatartozását. Az első világháború hatásainak felismerése érdekében az adatbázist három szakaszra osztották fel: a háború előtti (1883–1914), a háború alatti (1914–1929) és a háború utáni (1929–1936) időszakokra. A szerző azt találta, hogy míg a háború előtt a németek 4 százalékát utasították el, addig ez az érték a háború alatt megduplázódott (7,7 százalékra nőtt), az 1929 utáni időszakban pedig 1,2 százalékra esett vissza.

Egy magyar olvasó számára könnyen érthető az a modell, amely egy idősor politikai alapú felosztását foglalja magában (Sik 1975). Ebben a megközelítésben a magyar rendszerváltoztatások hatását illusztráltam a települések „furcsa” (amennyiben a település nevének megváltozását semmilyen közigazgatási változás [egyesülés, szétválás] nem indokolta) névváltoztatásaira. Az eredmények igazolták azt a feltételezést, hogy az „erőszakosabb” rendszerek (mint a második világháború előtti és utániak) hajlamosabbak voltak nevük változtatására kényszeríteni a településeket, mint a „csendesebb” korszakok.

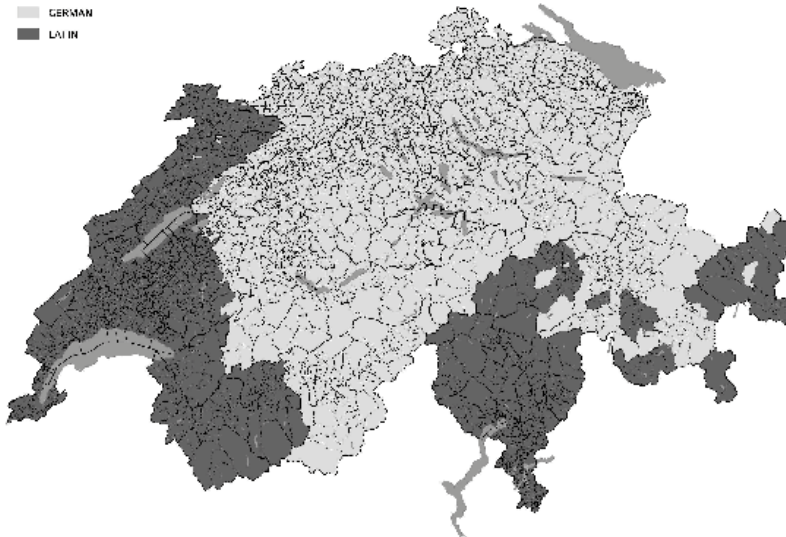
Végül egy KKK megtervezhető oly módon is, hogy egy elméleti alapon definiálható viselkedés és az ettől való eltérés legyen a KKK elrendezésének alapja. Ilyen kutatási design jellemzi azt a kísérletet, amikor az „A leggyengébb láncszem” című vetélkedő esetében vizsgálják a játék szabályai alapján elvárható racionális viselkedéstől való eltérés segítségével a diszkriminatív viselkedést (Lewitt 2004, Horzsa-Sik 2012, 186–201. oldal). A vetélkedő során a játékosoknak kérdésekre kell válaszolniuk. A helyesen megválaszolt kérdések a közös pénzüsszeget növelik. Minden kör végén a játékosok kiszavazzák egy társukat, majd a játék végén a két megmaradt versenyző küzd meg egymással a teljes összegért. A kutatók 1016 játékos 3273 szavazás során tanúsított viselkedését elemezték.

A racionális magatartás szerint – legalábbis a játék első fordulójában, később már nem, hiszen akkor a legjobb potenciális vetélytárs válik a fő ellenséggé – azt kell kiszavazni, akiről úgy vélik a többiek, hogy a legkevesbé tud hozzájárulni a

3. A készen kapott kísérlet (KKK) ereje és korlátja

kollektív tőke növeléséhez. Ha nem így történik a kiszavazás, akkor azt mondhatjuk, diszkrimináció történt, mert a kiszavazás oka nem a személy teljesítménye, hanem valamilyen más tulajdonsága volt. Az adatok elemzése azt mutatta, hogy az időseket nagyobb eséllyel szavazták ki a játékból akkor is, ha korábbi teljesítményük nem volt rosszabb a többiekénél.

Végül egy olyan példa, amelyben a valóság által előállított és az adatbázisból készített KKK kombinálódik (Brügger et al. 2009, Sik 2015). Ebben a svájci kutatásban az etnikai és a közigazgatási határ részleges átfedésében rejlő lehetőség kihasználásával vizsgálták a kultúra munkaerőpiaci viselkedésre gyakorolt hatását. A Svájc területén élő két (német és latin [olasz, francia]) kultúra földrajzilag jól elkülöníthető. A kettőt egy képzeletbeli határ választja el, amit a németek kedvenc ételének kedvelése és utálata alapján Röstigrabennek neveznek (lásd a 8.1. térképen a sötét [latin] és a világos [német] területek közötti határt).

3.1. térkép

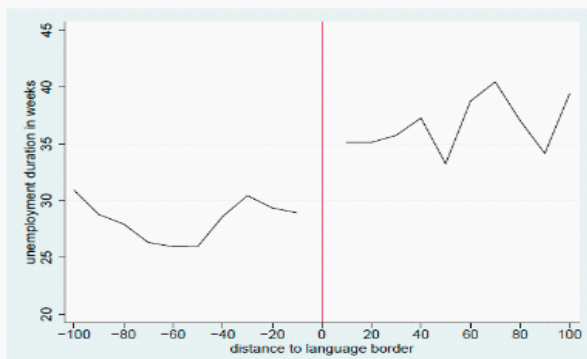
A Röstigraben (a nyelvi határok) Svájcban

Forrás: Brügger et al. 2009, Sik 2015, 2. ábra.

Mivel ez a kulturális határvonal átmetszi mind a kantonok határait, mind a helyi munkaerőpiacokat, ezért ha a Röstigraben két oldalán eltér a munkaerőpiaci viselkedés, akkor ez sem a szabályozás, sem a munkaerőpiaci kereslet eltéréseinek, csakis a kulturális különbségeknek tulajdonítható. Márpedig a munkaügyi statisztika szerint a latinul beszélő munkanélküliek a vizsgált időszakban a

munka világtól szignifikánsan többet voltak távol németajkú honfitársaikhoz képest.

Figure 4: Average durations of unemployment, by distance to language border

Notes: negative=German-speaking part; positive=French-/Italian-speaking part.

Source: Unemployment Register 1998-2003, Federal Statistical Office (FSO), Neuchâtel.

3.1. ábra

A munkanélküliség átlagos hossza (hét) a nyelvi határoktól való távolság (km) szerint
Forrás: Brügger et al. 2009, Sik 2015, 4. ábra.

Jelmagyarázat: A Röstigrabentől (piros vonal) való távolság:
negatív – német, pozitív – latin nyelvű szegmens.

A kutatás során egy a munkához való viszonyt tükröző korábbi kérdőíves kutatást is elemeztek, s szignifikáns különbséget találtak a német és a latin etnikumúak válasza között: az előbbiek 1997-ben és 2005-ben egyaránt inkább lették örömeiket a munkában (még akkor is, ha a pénz nem volt fontos nekik), mint a latinok.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a KKK külső és belső érvényességének alapvető korlátja maga a készen kapott adatbázis. Ez olyan adottság, amelyen változtatni nem lehet, ezért a kutatás sikere a kísérletező ügyességétől, az adatbázis pontos (és kritikus) értékelésétől és az elemzés korrektségétől függ. A KKK külső érvényességét azáltal lehet javítani, ha a valóságtól készen kapott KKK-t (F2) sokféleképpen megismételjük, olyan adatbázisokon, amelyek jól összehasonlíthatók az eredeti adatbázissal, illetve ha az időben és/vagy országok között jól összehasonlítható adatfelvételeken ismételjük meg az F1 típusú KKK-at.

A Covid-19-járvány és a KKK

A következő példák olyan elemzések vázlatai, amelyek nem felelnek ugyan meg egy KKK kutatási elrendezésének, ám olyan adatbázisokat használtak, amelyek a kísérleti átalakításra kiválóan alkalmasak lennének, s ezért mint pszeudó-KKK-at érdemes jellemezni ezeket.⁴⁰

1. Az, hogy az emberek miben hisznek (s mit nem hisznek el), milyen korlátozást fogadnak el (s mit nem), mekkora kockázatot hajlamosak elfogadni, erősen hat a járvány elleni védekezéssel kapcsolatos viselkedésükre (Fan et al. 2020). A kérdés az, hogy az egyes társadalmi csoportok értékrendje milyen módon különbözik egymástól, s melyek azok a társadalmi jellemzők, amelyek növelik a járvány terjedését csökkentő védekező magatartás kialakulásának valószínűségét.

A kutatás két adatbázisra támaszkodott, az egyik egy F2 típusú KKK volt. Ez egy 35 millió mobiltelefon térbeli mozgását érzékelő applikáció segítségével felépített adatbázis volt.⁴¹ Ez az adatbázis lehetővé tette az otthonmaradás, illetve a munkába járás hosszának és rendszerességének mérését.⁴² A tanulmány legfontosabb megállapításai elég izgalmasak ahhoz, hogy a jövőben a KKK elvének megfelelően újraelemezzék az eredményeket,⁴³ melyek közül talán a következők tekinthetők a legfontosabbnak:

- ott, ahol magasabb a nők és a jobb módúak aránya, nagyobb mértékben csökkent az otthonról való eljárás aránya;
- a nők és a demokrata párt szimpatizánsai hajlottak inkább arra, hogy korlátozzák kapcsolataikat a külvilággal, és többet törődjenek egészségük megóvásával;
- az alacsonyabb jövedelműekre a fentiek kevésbé voltak jellemzők, s körükben – mivel jobbra olyan munkahelyeken dolgoztak, ahol távmunkára nem volt mód, illetve feltehetően a jövedelemkiesést is kevésbé viselték

⁴⁰ A példák csupán egyetlen közgazdasági kutatóhely (NBER, <https://www.nber.org/info.html>) 2020 márciusától júliusáig született műhelytanulmányaiból származnak.

⁴¹ Melynek forrása a SafeGraph nevű adatbázis (www.safegraph.com) volt, ami anonimizálva tartalmazza az adott népszámlálási körzetben élők mobilhasználatának különféle jellemzőit. Az elemzés során megyei szinten összesítették az adatokat, hogy a járvány terjedésével, illetve a korábbi választási eredményekkel és népszámlálási adatokkal összevethetőek legyenek.

⁴² A teljes és a részdíós munkavállalást a következő módon operacionalizálták: egy helyben, de nem otthon lenni legalább hat (illetve 3-6) órán keresztül reggel nyolc és délután hat óra között. Ha a telefon egész nap otthon volt, akkor feltételezésük szerint a tulajdonos sem mozdult ki otthonról.

⁴³ Az értékrend és a járvánnyal kapcsolatos viselkedés kutatásához egy online kérdőíves vizsgálat aggregált eredményeit használták. A kérdőív részben az egyén távolságtartásának (otthon maradt, kerülte a tömegközlekedést és a csoportos találkozási alkalmakat, otthonról dolgozott, nem találkozott a rokonsággal, a barátokkal), részben higiéniai gyakorlatára (gyakoribb kézmosás, vásárolt termékek megmosása, maszk viselése, kesztyű használata vásárlás során) kérdezett rá.

volna el – az otthondolgozás és a tömegközlekedés elkerülése is ritkább volt;

- míg a nők inkább maguk és családjuk egészségéért, addig a szegények inkább anyagi helyzetük alakulása miatt aggódtak;
- a nők a férfiaknál jobban aggódnak amiatt, hogy ha megfertőződnek, akkor súlyos lesz a betegség hatása;
- az alacsony jövedelműek optimistábbak a várható halálesetek számát illetően, és nem hisznek sem az állami intézkedések, sem saját védekezésük hatékonyságában.

2. Egy másik tanulmány szerzői abból indultak ki, hogy egyfelől az önkéntes távolságtartás mint közjó az egész közösség számára értékes, s hogy ez kialakuljon, azt a közösség homogén volta elősegítheti (Egorov et al. 2020). Másfelől a távolságtartás elsősorban az egyén számára – legalábbis a járvány elején, amíg magát egészségesnek érzi, s tart attól, hogy megfertőződhet – hasznos, s kevésbé motiválja őket az, hogy másokat ne fertőzzenek meg. Ha ez igaz, továbbá igaz az is, hogy akik megfertőződtek, azok kevésbé vannak tekintettel a más etnikumúakra, s ezért nem tartják be a távolságtartás szabályait, akkor egy etnikailag heterogén társadalomban az egészségesek fognak inkább otthon maradni (önvédelem), s ezért nem a homogén, hanem éppen a heterogén társadalmak lesznek távolságtartóbbak.

A hipotézis tesztelésére az oroszországi mobilitáselemzéshez a Google Mobility Indexhez hasonló Yandex adatbázist (Yandex Isolation Index) használták,⁴⁴ amit kiegészítettek szövegbányászati⁴⁵ és statisztikai adatfelvételek⁴⁶ eredményeivel. Az USA esetében az előző tanulmányban már bemutatott SafeGraph adatbázist használták az elemzés során.

A kutatás eredményei azt mutatták, hogy Oroszországban a mobilitás már az első járvánnyal kapcsolatos ukáz (rendelet, amely március 29-én született meg) előtt csökkenni kezdett, s a heterogénabb etnikai összetételű⁴⁷ orosz városokban volt alacsonyabb az otthonról való eltávozás gyakoriságának aránya. Az USA esetében is azokban a megyékben volt az otthonmaradás értéke a magasabb, amelyek etnikailag heterogénabbak.

⁴⁴ A Yandex adatbázis (<https://www.datacenterdynamics.com/en/analysis/cloud-russia/>) volt 2020 márciusában a legtöbbet használt website Oroszországban.

⁴⁵ A Yandex Wordstat robotját használták az adott városban előforduló idegenellenes találatok összehámlálására.

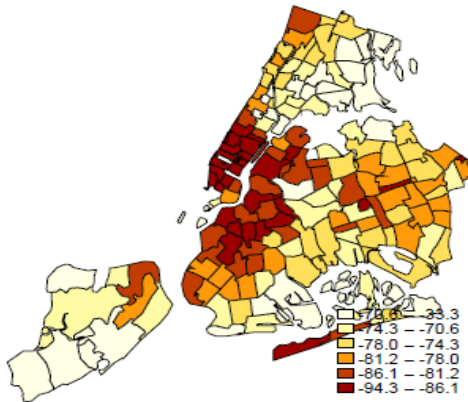
⁴⁶ A korábbi mobilitási adatokat a statisztikai adatokból, az idegenellenesség mértékének becsléséhez használt gyűlöletbűncselekmény-adatokat egy civil szervezetek gyűjtése alapján használták.

⁴⁷ Ahol az idegenellenesség mértéke is magasabb volt.

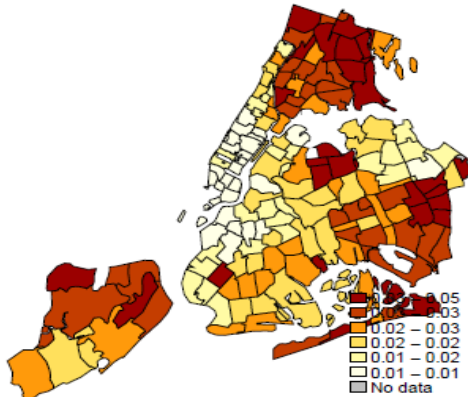
3. A készen kapott kísérlet (KKK) ereje és korlátja

3. A járvány megfékezése/lelassítása érdekében hozott intézkedések egyik legkegyetlenebb eleme az otthontartózkodás kényszere volt. Éppen ezért látták fontosnak a kutatók vizsgálni, hogy hatásos volt-e ez a kényszer a járvány csökkentésében (Glaeser et al. 2020).

Öt nagyvárosban (Atlanta, Boston, Chicago, New York [NYC] és Philadelphia) vizsgálták (ZIP-kód szintű egységekre lebontva) a járvány terjedése és a mozgás (ön)korlátozása közötti kapcsolatot. A mozgás elemzése a már korábban

(a) % Change in Trips, May '20 vs May '19

(b) Cases per Person

3.2. térkép

Az elutazások arányának változása (felül) és a megbetegedések száma⁴⁸ (alul) New Yorkban*

⁴⁸ Az egy főre jutó megbetegedések számának logaritmus.

bemutatott SafeGraph adatbázis segítségével történt, de most nem az otthonmaradás vagy munkába járás dichotóm változójával dolgoztak, hanem az otthonról való elutazás változásának arányával, aminek viszonyítási alapja a járvány előtti (tavalyi) vagy a járvány kezdete kori (2020. február eleje) helyzet volt.

A nyers New York-i adatok azt mutatták, hogy ahol az egy évvel korábbi helyzethez képest nagymértékben csökkent az elutazások aránya, ott sokkal alacsonyabb volt a megbetegedések száma.

Mivel ez az eredmény még nagyon sok egyéb tényező hatását is magában foglalta (például az egyes körzetek eltérő jövedelemszintje), ezért bevontak olyan dimenziókat, amelyek ezen az aggregálási szinten mérhetőek voltak, s feltételezték róluk, hogy kihathatnak a járvány terjedésének és a mozgás intenzitásának összefüggésére. Például a faji és kor szerinti összetétel vagy a jövedelemszint. Azt találták, hogy a mobilitás 10%-os csökkenése az egy főre jutó megbetegedések 20%-os csökkenésével járt együtt.

4. A kiinduló feltételezés szerint a civil tőke (mint a társadalmi tőke egy alfaja⁴⁹) olyan közjóságnak tekinthető, amely elősegíti, hogy a lakosságnak a járvány terjedését visszafogó önkéntes távolságtartása elterjedt legyen (Barrios et al. 2020). A tanulmány e feltételezés igaz voltát USA-beli és európai adatok segítségével teszteli előbb a járvány kitörésének kezdeti időszakában, majd akkor, amikor az USA-ban elkezdték újraindítani a gazdaságot.

A távolságtartás elterjedtségének becslésére a vizsgált időszakban (2020. február 25. és április 10. között) született Google Community Mobility Reportot⁵⁰ használták, amely egy járvány előtti helyzethez (2020. január 3. és február 6.) képest mutatja napi bontásban egyes terek használatának⁵¹ intenzitását, vagyis hogy milyen gyakran és mennyi ideig voltak az egyének naponta egy adott helyszínen. A civil tőke nagyságát megyei szinten aggregálva vizsgálták, elsősorban a választási részvételen keresztül.

Első közelítésben – megfelelő kontrollok (például népesség, egy főre jutó jövedelem stb.) után – azt találták, hogy a magasabb civil tőke alacsonyabb mobilitással jár együtt. Ezt követően olyan regressziós modellt dolgoztak ki, amelyben kiszűrték az állami szabályozás mozgást korlátozó befolyását, illetve vizsgálták a pártszimpátia hatását is, amit Trump-hatásnak neveztek el feltételezve, hogy a

⁴⁹ Lényege, hogy ennek elterjedtsége csökkenti a közjóság használatával való visszaélés (pl. potyázás), illetve növeli a közösségért való altruista tenni akarás esélyét. Magyarul lásd Sebestény 2011, Kmetty 2012, Sik 2012.

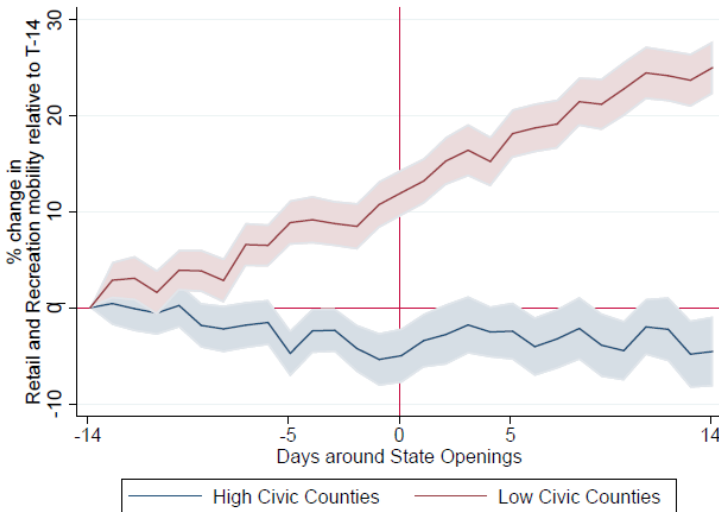
⁵⁰ <https://www.google.com/covid19/mobility/?hl=en>

⁵¹ Éttermek, kocsmák, parkok, múzeumok, szórakozóhelyek, kulturális intézmények, boltok és bevásárlóközpontok. A mérés nem foglalja magában azokat a vásárlásokat, amelyeket aligha lehet elkerülni, tehát zöldséges és gyógyszertár, vagyis az önkorlátozó távolságtartást olyan mozgások elhagyásán keresztül becsülik, amelyekről valóban le lehet mondani.

3. A készen kapott kísérlet (KKK) ereje és korlátja

republikánus párt szimpatizánsai osztják Trumpnak a járvány elleni védekezés-sel kapcsolatos ellenérzéseit.

A számítások igazolták a kiinduló hipotézist: ahol magas a civil tőke mértéke, ott a távolságtartás is jobban „működik”, s ez az összefüggés akkor is igaz marad, ha figyelembe veszik a szövetségi és állami szabályozás vagy a párt-szimpatia hatását. Igaz ez akkor is, amikor az USA egyes államaiban megkezdődött a gazdaság újrainyitása.

3.2. ábra

A fogyasztási célú mozgás valószínűségének trendje a civil tőke mértéke függvényében az újrainyitás időszakában

Az „elkerülhető” fogyasztásokkal kapcsolatos mozgás esélyének változása a viszonyításai időponthoz (T-14, vagyis két héttel az újrainyitás dátuma előtt) képest a magas (a választáson való részvételi hajlandóság felső kvartilisa, kék vonal) és az alacsony (alsó kvartilis, piros vonal) civil tőkés megyék körében. A modell kontrollálta a járvány elterjedésének és a népsűrűségnek, a Trumpra szavazók és az egy főre jutó jövedelem mértékét.

Eredményeik külső érvényességét USA-beli survey-adatokkal és európai adatok segítségével is tesztelték. A survey esetében a társadalmi távolságtartás önbevalláson,⁵² a civil tőke az általánosított bizalom (Bíz-e az emberekben?)

⁵² Kb. hány emberrel került közeli fizikai kapcsolatba (sic!) az elmúlt héten? Senkivel, 3-5, 6-10 vagy 10-nél több.

mérésén alapult. Az eredmények alátámasztják a korábbi, megyei szintű aggregálás alapján született összefüggéseket.

Az európai elemzés esetében a távolságtartás proxyja a már megismert Google adatbázis volt. A civil tőke nagyságának közelítésére ebben az esetben is az ESS nyolc hullámában azonos módon feltett általánosított bizalom kérdését (amit standard módon használnak a társadalmi tőke mértékének becslésére) alkalmazták. Az adatbázis 41 ország adatait foglalta magában, és az eredmények egybeestek az USA esetében tapasztaltakkal.

4. A kontrollált terepkísérlet ereje és korlátja

■ ■ ■ SIK ENDRE⁵³

A kontrollált terepkísérlet lényege, hogy nagyszámú és megfelelő módon kontrollált helyzetben teszi lehetővé megbecsülni a különböző lehetséges viselkedésmódok bekövetkezésének valószínűségét. A tesztelés sikeres megvalósításának kulcskérdése a (1) vizsgálandó viselkedésmódok pontos definiálása és megjelölése, és (2) a kontroll optimális mértékének és módjának megvalósítása, ami (3) a homogenizáció és a randomizáció együttes alkalmazásával érhető el, aminek (4) mind a tesztelők, mind a teszthelyzet esetében meg kell valósulnia. A jól felépített és kontrollált terepkísérleti elrendezés biztosítja, hogy a vizsgálandó viselkedést nagy valószínűséggel a kísérleti változóval tudjuk magyarázni. A fenti feladatok nagyon alapos elvégzése (illetve pontos dokumentálása) annál inkább fontos, mivel az, hogy a kontrollált terepkísérlet terepen történik, nem teszi lehetővé a tökéletes kísérleti feltételek megvalósulását.

A **diszkriminatív viselkedés** bekövetkezési valószínűségének vizsgálata során (Sik–Simonovits 2012a, 202–300. oldal) a helyzet **homogenizálása** azt jelenti, hogy olyan helyzeteket (meghirdetett állás megszerzése, lakásvásárlás, ügyintézés, szolgáltatás stb.) választunk ki, ahol a diszkrimináció vélhetően elterjedt társadalmi probléma. Ha például a romák munkaerőpiaci helyzetét teszteljük, akkor a munkaerőpiac azon szegmensére fókuszálunk, ahol – a jellemzően képzetlen – roma munkaerő előfordulhat, tehát kizárjuk a mintából az egyetemi végzettséget igénylő munkaköröket. Ebből természetesen az következik, hogy az ilyen homogenizálás csökkenti a kutatás külső érvényességét, tehát megállapításainkat nem általánosíthatjuk az egész munkaerőpiacra. A tesztelők esetében a homogenizálás azt jelenti, hogy a tesztelő pároknak a tesztelés szempontjából lényeges vonásaikban meg kell egyezniük. Ideális esetben az egyetlen lényeges eltérés köztük a vizsgálandó kísérleti változó lehet, aminek azonban a lehető legegységesebben kell érvényesülnie.

⁵³ A fejezet alapja: Sik–Simonovits (2012a).

A **randomizálás** azt jelenti, hogy a modell megmaradt jellemzői véletlenszerű elrendezésben kell, hogy jelen legyenek. Ez szükséges feltétele annak, hogy a tesztelő és a teszthelyzet jellemzőinek a viselkedésre gyakorolt hatását magas belső érvényességgel tudjuk modellezni.

A tesztelés módja (személyes, telefonos és írásos tesztelés) esetében eltérőek a kísérlet megbízhatóságának, illetve belső és külső érvényességének lehetőségei és korlátai. Így például a tesztelő védett tulajdonságának pontos megjelenítése (vagyis hogy a kezelés a „kezelt” személy számára egyértelmű-e, ami előfeltétele a kísérlet magas belső érvényességének) a személyes tesztelés esetében lehet a legsikeresebb: itt ugyanis a tesztelő a neve, hangja és beszédstílus mellett különböző nonverbális jegyekkel és a külső megjelenéssel (testi jegyek, ruházkodás stb.) is megjeleníti a tesztelői profilt. A telefonos tesztelésnél a védett tulajdonságot (hiszen nem látja egymást a beszélgetés két résztvevője) a név és a beszédstílus „jeleníti meg” csupán, amit a beszélgetéspanelbe illesztett információk segítségével lehet némileg egyértelműbbé tenni (hobby, lakóhely). Az írásos tesztelésnél a védett tulajdonságot a jelentkező neve és írásának módja (a helyesírás pontossága, a kézírás eleganciája, a gépirás hibaszázaléka stb.) jelzi, de itt is van mód bizonyos „árulkodó” személyes jellemzők (lakcím, hobbi, iskola neve stb.) felhasználására a védett tulajdonság pontosabb azonosítására.⁵⁴

Összehasonlítva a három tesztelési típust elmondható, hogy míg a belső érvényesség a személyes tesztelés esetében lesz feltehetőleg a legmagasabb és az írásos esetében a legalacsonyabb, addig a megbízhatóság és a külső érvényesség várhatóan ennek ellentéte lesz: a legkönnyebb nagyszámú és jól standardizált teszthelyzeteket előállítani az írásos tesztelés során, és ez a telefonos tesztelés során is inkább megvalósítható, mint a személyes tesztelés esetében.

A teszthelyzetek megfelelő kiválasztásához reprezentatív mintavétel szükséges. Ennek technikája bármi lehet (egyszerű véletlen vagy véletlen kezdőpontú szisztematikus minta, különféle rétegzett vagy többlépcsős mintavétel), a lényeg az, hogy a vizsgált teszthelyzetek összetétele tükrözze a vizsgálandó jelenség valóságban előfordulásának valószínűségét: például munkaerőpiaci diszkrimináció vizsgálata esetében a foglalkozások mintájának kialakításánál figyelembe kell venni, hogy milyen képzettségi igényű szegmenst akarunk vizsgálni, s csak az ebbe a csoportba tartozó foglalkozásokból szabad mintát venni.

A teszthelyzet kontrollálása szempontjából a legfontosabb a kísérlet menetének (egységes megfigyelési szabályok, tesztkérdőív, beszédpanelek stb.) részletes kidolgozása. Fontos továbbá, hogy a tesztelés módja életszerű legyen:

⁵⁴ A kontrollált terepkísérletek kivitelezése során fontos az etikai szempontok figyelembevétele is (Simonovits 2012b).

4. A kontrollált terepkísérlet ereje és korlátja

például önéletrajzzal csak akkor teszteljük a munkaerőpiaci diszkriminációt, ha az adott munkakörök esetében tipikus az önéletrajzküldés.

Ha már kiválasztottuk a tesztelendő helyzetek körét, második lépésben a helyzetet magát kell kontrollálnunk. Az egységes megfigyelési szabályok megtervezése minden esetben kiemelten fontos. Például a személyes tesztelésnél külső megfigyelőket is használhatunk a még pontosabb dokumentáció érdekében (pl. szórakozóhelyek beengedési gyakorlatának tesztelésénél). A beszédpanelek kidolgozása és standardizálása a személyes és telefonos tesztelésekénél lényeges (például a bemutatkozás vagy a védett tulajdonság közlése).

A tesztelők azon jellemzőit, amelyek szerepét vizsgálni akarjuk, a tesztelés valóság-hűsége érdekében randomizálnunk kell. Például a szórakozóhelyek diszkriminatív beengedési gyakorlatának tesztelése során előbb homogenizálnunk kell (fiatalokat vizsgálunk csak, mert ez az életszerű), ám az adott korcsoporton (18–25 évesek) belül véletlenszerűen kell kiválasztani a tesztelők életkorát, mert ha mindegyik azonos életkorú, akkor az a beengedést ellenőrző személynek gyanús lesz.

A következő példákkal – továbbra is még a diszkrimináció elterjedtségének vizsgálata során végzett kontrollált terepkísérleteknél maradván – demonstráljuk a személyes, a telefonos és az írásbeli kontrollált terepkísérlet kidolgozásának menetét és megvalósításának korlátait.

Személyes tesztelés

2006 tavaszán budapesti bevásárlóközpontokban vizsgáltuk a túlsúlyos, illetve roma munkavállalókkal kapcsolatos munkáltatói viselkedést (Pálosi et al. 2007). Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy három budapesti bevásárlóközpont ruha- és cipőüzleteibe eladónak jelentkezett egy roma, egy túlsúlyos és egy nem roma, normál testalkatú fiatal lány. A roma származást a tesztelő megjelenésével, a túlsúlyosságot a testtömegindex segítségével valószínűsítettük.⁵⁵

A kísérlet designjának legfontosabb – s mint látni fogjuk, távolról sem a lehető legjobban kitalált – jellemzői a következők voltak: A kutatás során ugyanaz a roma, túlsúlyos és kontrolltesztelő kereste fel mind az 50 üzletet. Ez a kutatási design azért nem optimális, mert a randomizáció elve nem valósult meg a tesztelők kiválasztása esetében. Ugyanis ha csak egyetlen tesztelő csapattal dolgo-

⁵⁵ A testtömeg és a testmagasság alapján kiszámított, az életkorral korrigált érték, amely alapján kategóriákba sorolhatók az emberek: 18-as érték alatt túl sovány, 18–20 sovány, 20–25 normális, 25–30 túlsúlyos, 30–35 elhízott, 35 felett kórosan elhízott. Mivel az elhízott és a kórosan elhízott kategóriával egy általunk vizsgálni nem kívánt (az egészséges/beteges) dimenzió is bekerült volna a kísérleti változók közé, ezért a túlsúlyos kategóriát választottuk a teszteléshez.

zunk végig, akkor csökken a kutatás belső érvényessége, mert az adott tesztszemélyek egyéb tulajdonságai és növekvő „betanultságuk” ellenőrizhetetlenül hat a tesztelés során.

A kísérletek kis száma, továbbá hogy mindössze három bevásárlóközpontban és csak ruha-, fehérnemű- és cipőboltokban vizsgáldtunk, a kapott eredmények külső érvényességét korlátozta, hiszen azok csupán (1) a munkaerőpiac egy szegmensére, s azon belül is (2) csak a munkavállalók egy részére (fiatal nők) érvényesek. Fontos korlátja a kísérlet belső és külső érvényességének egyaránt, hogy (3) nem a munkaerőpiaci diszkrimináció teljes folyamatát, hanem annak csupán egyik szakaszát, az állásra való jelentkezést teszteltük.

Telefonos tesztelés

A telefonos kontrollált terepkísérleteink (Sik–Simonovits 2012a, 265–277. oldal) esetében a kutatásba csak olyan álláshirdetések kerülhettek, amelyekben az előzetes vizsgálatok során kiválasztott állástípusok valamelyikére kerestek embert: a megpályázott állások többsége (38%) bolti eladói állás, továbbá pultos/felhasználó (28%), telemarketinges (22%), takarító (10%) és 2%-a futár volt.

Az adatgyűjtést kilenc kérdezőbiztos (tesztelő) végezte előre rögzített beszélgetéspanelek alapján. Minden kiválasztott hirdetőt négy tesztelő hívott fel: egy roma nő, egy roma férfi, egy nem roma nő és egy nem roma férfi. Annak érdekében, hogy a kor hatása kontrollált legyen, a jelentkezők életkorát minden esetben 20 és 25 éves közöttire rögzítettük, és az állásszerzés során felmerülő főbb releváns szempontok – az álláskereső oka, képzettség, tapasztalat, családi állapot, gyermekvállalási tervek, lakóhely – szerint sem volt érdemi különbség a jelentkezők között. A roma származást a családnév jelenítette meg, továbbá a magukat romának kiadó jelentkezők származásukat a beszélgetés végén azzal hangsúlyozták, hogy „(És) Az nem baj, hogy roma vagyok?”.

A telefonos tesztelési design előnyének tekinthető a nagy elemszám (4×100 álláshirdetés) és a magasabb fokú homogenizáltság mind a teszthelyzet, mind a tesztelők esetében. Ebből következően a mérés megbízhatósága és általánosíthatósága jobb, mint egy személyes tesztelés esetében. Továbbá a viselkedés apró jeleit is rögzítő adatlap („rákérdezést követő” sóhajtás, szünet stb.) lehetőséget teremt a diszkriminatív viselkedés finomabb mérésére, ami a belső érvényességet növeli. Ez azért is fontos, mert a telefonos kutatási design korlátja, hogy nem lehetünk biztosak benne, hogy a munkaadó már a beszélgetés elején azonosította-e a védett tulajdonságot (odafigyelt-e a névre). Ebben az esetben is korlátozza a belső és a külső érvényességet, hogy a diszkrimináció ily módon mért értéke csak a munkaerőpiac egy szegmensére, valamint az álláskereső

4. A kontrollált terepkísérlet ereje és korlátja

első és személyes kapcsolatot nem feltételező – az alkalmazáshoz vezető út elejét jelentő – fázisára vonatkozik csupán, tehát ez az eredmény nem általánosítható sem a teljes munkaerőpiacra, sem az álláskereső teljes menetére.

Írásos tesztelés

A munkaerőpiaci diszkrimináció kutatásának írásos tesztelése önéletrajzok segítségével történik (Sik–Simonovits 2012a, 291–298. oldal). 2006-ban négy város munkaerőpiacán folytatott kutatásunk során (Otlakán 2007a, 2007b) titkárnői, üzletkötői, eladói, telemarketinges, felszolgálói vagy asszisztensi állást ajánló apróhirdetésekre küldtünk fiktív önéletrajzokat, amelyek egy részéhez fényképet is csatoltunk. Minden hirdetésre azonos számban küldtünk tőlünk férfi/nő, roma/nem roma családnevű,⁵⁶ illetve kisebb fogyatékkal élő⁵⁷ önéletrajzot.

Az önéletrajzos tesztelési design legfőbb előnye a másik két tesztelési típushoz képest, hogy elméletileg nagyon nagy lehet az elemszám, és magas fokú lehet a standardizálás, melynek következtében a mérés megbízhatósága és általánosíthatósága is nagymértékben fokozható. Hátránya ugyanakkor, hogy a mérés belső érvényessége feltehetően gyenge, mivel a tesztelendő védett tulajdonságának megjelenítése bizonytalan. A megjelenítése eszköze ugyanis mindössze a név és a fénykép. Ebből következően nem lehetünk biztosak benne, hogy az önéletrajzot olvasó munkaadó azonosította-e a védett tulajdonságot (esetünkben ismét a családnév szolgált a roma származás megjelenítésére).

A diszkriminációtesztelés egyéb problémái

A diszkriminációtesztelés alapkérdése, hogy mire kell tekintettel lenni a kísérlet kontrollálása során. Az elemzés minősége annál jobb lesz, minél több olyan tényezőt vonunk be a modellbe, amelyek hathatnak a diszkrimináció tárgyára. Például az etnikai alapú munkaerőpiaci bérdiszkrimináció esetében ilyenek az iskolázottság, a családi állapot, a foglalkozási szerkezet, amelyek kiszűrése utáni „maradék” bérkülönbségért feltehetően már jobbára a diszkrimináció „tehető felelőssé”.

A kontroll mértéke azonban nemcsak akkor rossz, ha túl kicsi, de akkor is, ha túl nagy. Mivel a diszkrimináció a regresszióban a meg nem magyarázott hatásokat tartalmazó variancia részeként jelenik meg, s így nem választható el a többi

⁵⁶ Amit egy előkutatással választottunk ki (Váradi 2012, 236–242. oldal).

⁵⁷ Feltételezve, hogy nagyobb mértékű fogyatékoság másként befolyásolná a munkába állás esélyét.

nem mért tényező, no meg a lehetséges minta- és adatfelvételi hibák hatásaitól, ezért arra kell törekedni, hogy minél nagyobb legyen a kontroll mértéke, ugyanakkor „mindent” nem lehet és nem is szabad kontrollálni. Például a diszkriminációtesztelés során törekedhetünk arra, hogy a szituáció „minden” elemét kontrolláljuk, mivel ha ezt tesszük, akkor annyira eltávolodunk a valóságtól, hogy a módszer többé már nem kontrollált, hanem szinte laboratóriumi kísérlet lenne.

A személyes tesztelés esetében a tesztelők tulajdonságainak túlzott homogenizálása is gond lehet, mert (mint korábban bemutattuk) a szituációt életszerűtlenné teszi. Továbbá a tesztelő tréningezése motivációs torzítást okozhat, amennyiben a túl érzékeny tréningezett tesztelő tudatosan vagy tudattalanul diszkriminációt tud gerjeszteni, s emiatt a tesztelés a valóságosnál nagyobbak láttathatja a diszkrimináció szintjét.

Gond lehet az is, hogy a tesztelés olcsóbbá tétele végett gyakran egyetemista tesztelőket alkalmazunk, mivel például a munkaerőpiaci tesztelés során egy munkaadó számára zavaró lehet az „értelmiségi szavak” használata, az egyetemista szleng, a testbeszéd lazasága stb.

A **név alkalmazása** az írásos és telefonos tesztelés során számos bizonytalanság forrása. Bertrand és Mullainathan (2003) elemzése azt mutatta, hogy a „fekete” keresztnév alapján a munkaadó nem feltétlenül a bőrszínt, hanem – az azzal a valóságban erősen összefüggő – szegénységet diszkriminálta. A keresztnév alkalmazása során gond lehet a nevek eltérő elfogadottsága is. Bertrand és Mullainathan (2003) ismerte fel, hogy az átlagos munkaadó számára vonzó lehet, ha a munkavállaló (különösen, ha „fekete”) nem visel különleges nevet, de az is lehet, hogy a különleges név éppen a ritkasága miatt tűnik ki a jelentkezők szürke tömegéből.

A személyes tesztelés esetében a kísérlet megtervezésekor fontos következményekkel járó döntést hozunk akkor, amikor a kísérleti és a kontrollszemély részvételi sorrendjét meghatározzuk: vagyis mindig a kísérleti személyt küldjük előre, és őt kövesse a kontrollszemély, vagy váltott sorrendben érkezzenek. Az utóbbi esetben ugyanis – a szimmetrikus elrendezés miatt – lehetőség nyílik a pozitív diszkrimináció mérésére is.

5. A nem-résztevő megfigyelés ereje és korlátja

■ ■ ■ SIK ENDRE⁵⁸

Szalai korábban (1. fejezet) már idézett művében így írt a megfigyelésről (a kérdőívezéssel szembeállítva):

„Szinte arany szabály az, hogy: előbb megfigyelni, azután kérdezni! Ez mit sem von le a kérdezőes észlelési módszerek jelentőségéből, amelyeknek megvan a maguk helye. De a materialista szemléletű, tapasztalt kutató első reflexe egy felmerülő szociológiai ténykérdéssel szemben az lesz, hogy miként lehetne a releváns tényeket megfigyelni...

Ha mármost a marxista szociológiai szakkutatás módszertanának szemszögéből nézzük az észlelési módszerek fentebb körülírt (*kérdezés, megfigyelés és dokumentumok másodelemzése, S. E.*) három fő csoportját, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a **módszertani primátus a megfigyeléses módszereket illeti meg...** (*kiemelés az eredetiben, S. E.*) ...

A megfigyelés módszertani primátusa minden kérdezőes észlelési eljárással szemben egyszerűen a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának történelmi materialista értelmezéséből következik. Ha egy embernek kérdéseket teszünk fel társadalmi létére vonatkozólag, akkor akár saját társadalmi magatartására és helyzetére, akár annak az egész társadalmi egységének felépítésére, belső viszonyaira, működés módjára vonatkoznak kérdéseink, amelyben az illető ember benne él, mindenesetre csak olyasmit válaszolhat, ami a tudatában van meg, röviden: amit tud. Tudatát és a kérdezett dolgokról való tudását viszont társadalmi léte határozza meg. Így tehát, ha egyáltalán válaszol, és szubjektíven az igazat mondja meg, továbbá egész tudását kimerítően és félreérthetetlenül tudja kifejezni (egyik feltétel sincs magától értetődően biztosítva mindenfajta kikérdezés esetében!), akkor is fennmarad a kérdés, hogy a kérdéseinkre kapott szubjektíven igaz válaszok helyesen tükrözik-e a valóságot. Hiszen a szándékos elhallgatások, torzítások, szépítések, őszintétlenségek és hazugságok lehetőségétől pillanatnyilag eltekintve, bár ezeknek felismerése és kiküszöbölése módszertanilag éppen nem könnyű feladat, éppen a történelmi materializmus ideológiai elmélete utal legnyomatékosabban arra, hogy a társadalomról és az ember saját társadalmi magatartásáról és helyzetéről alkotott képzetek keletkezésében milyen hatalmas szerepet játszhat a »fonák tudat«, amely azt eredményezi, hogy a tulajdonképpen erők, amelyek a gondolkozást mozgatják, ismeretlenek maradnak a gondolkodó ember előtt.” (Szalai 1962, 834. és 839. oldal)

⁵⁸ A fejezet Simonovits (2012 b.) művén alapul.

A megfigyelések tág körén belül a résztvevő és a nem-résztvevő megfigyelés módszerek egy kontinuumon helyezhetők el (Simonovits 2012b, 325–344. oldal), melynek két dimenziója a kutatói részvétel módja, és az, hogy a megfigyeltnek van-e tudomásuk a megfigyelés tényéről.

Babbie a terepkutatás gyűjtőfogalmát használja a résztvevő megfigyelés, a nem-résztvevő megfigyelés, ill. az esettanulmány módszereinek összefoglalására, és négy típust mutat be (Babbie 2003 [1985], 304–310. oldal):

1. *A teljes mértékben résztvevő megfigyelő* eljuttatja azt, hogy egész valójában részese az adott világnak, amit megfigyel. Ez utóbbira jó példa az oknyomozó újságírás szélsőséges formája, amikor a megfigyelő hosszabb ideig álcát ölt, hogy megélje a megismerendő valóságot (például Walraff 1986).
2. *A megfigyelőként résztvevő* teljes mértékben részt vesz a csoport cselekvéseiben, de nyilvánvalóvá teszi, hogy ezt kutatóként teszi. Ez a magatartás jellemzi a klasszikus antropológiát. Malinowski (1972) például éveket töltött el a Trobriand-szigeteken, és tanulmányozta az ott élő pápua-melanéz őslakos társadalmat, miközben részt vett mindennapi tevékenységeikben, ünnepeiken. Malinowski értelmezésében a résztvevő megfigyelés legalább egy évig terepen való tartózkodást feltételez, ami alatt a kutató a vizsgálandó társadalmat megértheti, és egy jól kidolgozott dokumentációs rendszerben tapasztalatait rögzítheti.
3. *A résztvevőként megfigyelő* magát egyértelműen kutatóként azonosítja, s noha a megfigyelt csoport tagjaival interakcióba kerül, nem tesz úgy, mint ha maga is résztvevő lenne. Jó példa erre a valamely közösség életét tanulmányozó dokumentumfilm-forgatócsoport. Miközben filmet forgatnak, a film készítői kapcsolatba kerülnek a közösség tagjaival, elkísérik őket különböző programjaikra, interjúkat készítenek a lakosokkal, meghallgatják történeteiket, de közvetlenül nem vesznek részt a közösség életében.
4. *A teljes mértékben megfigyelő* kutatói pozíció a kontinuum másik végpontja. Ebben az esetben a kutató úgy figyel meg egy társas cselekvést, hogy egyáltalán nem válik részesévé. Jó példa erre a később olvasható Moszkva téri megfigyeléssorozat, illetve a moszkvai metrókutatás.

Az előzőekben bemutatott megfigyeléstípusok eltérő etikai kérdéseket és módszertani korlátokat vetnek fel. Ami a számunkra most fontos, a megfigyelések két típusánál (csakúgy mint a korábban tárgyalt kontrollált terepkísérleteknél) különösen figyelni kell a kutatásban való részvétel önkéntesség elvének érvényesülésére és a kutatás alanyainak *megettévesztésének* elkerülésére.

A megfigyelőnek azzal is tisztában kell lennie, hogy egyrészt a kutatás elvonhatja a vizsgálat alanyainak figyelmét, és befolyásolhatja viselkedésüket (ez főleg a kutatás kezdeti fázisát veszélyezteti, amikor a megfigyelt csoport még nem

5. Nem-résztevő megfigyelés ereje és korlátja

szokott hozzá a kutató jelenlétéhez), másrészt a kutató túlságosan azonosulhat a résztvevők szempontjaival, azaz elkezd a közösség részévé válni („bennszülötté válik”), és ezáltal veszít tudományos távolságtartásából (ez értelemszerűen a kutatás későbbi fázisaiban következik be inkább). Emellett nem feledkezhetünk el a Hawthorne-hatásról,⁵⁹ azaz arról, hogy a megfigyelés visszahat a vizsgálat tárgyára.

A negyedik módszer legfőbb előnye és hátránya is a beavatkozásmentességéből adódik: előnye, hogy a kutató távolmaradásából következően nem befolyásolja a megfigyelt viselkedését, hátránya pedig, hogy a megfigyelések feltehetőleg vázlatosabbak és esetlegesebbek lesznek.

Az első fejezetben ismertetett három dimenzió szerint összefoglalva az eddigieket azt mondhatjuk, hogy az első két megfigyeléstípus a kvalitatív kutatáshoz áll közel (1.2. ábra, G), s mint ilyen, magas szintű belső érvényességet, de elhanyagolható és alig javítható külső érvényességet és megbízhatóságot jelent. Ezzel szemben a harmadik és negyedik típus a nem-résztevő megfigyelésnek felel meg (1.2. ábra, H), ami a magas (és növelhető) belső érvényesség mellett magas külső érvényességet és megbízhatóságot is nyújt.

A nem-résztevő megfigyelés korlátai jól illusztrálhatók a tehenekről szóló ismert gyerekverssel:

Volt egy török, Mehemed, Sose látott tehenet. Nem is tudta Mehemed, Milyenek a tehenek.	Tehát a megfigyelés kezdetén a megfigyelő „érintetlen”.
Egyszer aztán Mehemed Lát egy csomó tehenet. Csudálkozik Mehemed, Ilyenek a tehenek?	Megvan Mehemedben a tudás szükséges minimuma és a kutatói kíváncsiság.
Én vagyok a Mehemed! Mi vagyunk a tehenek!	Korrekt kapcsolatfelvétel, deklarálva a nem-résztevői pozíciót.
Számlálgatja Mehemed, Hány félek a tehenek.	Kvantitatív alapkutatás tipológagyártási céllal.
Meg is számol Mehemed Három féle tehenet: Fehéret, feketét, tarkát,	A tipológia alapja a megfigyelt bőrszín.
Meg ne fogd a tehen farkát! Nem tudta ezt Mehemed, S felrúgták a tehenek! (Móricz Zsigmond: A török és a tehenek)	A megfigyelés alapú megismerés csődöt mond, ha a bőrszín alapján a kutató a viselkedésre akar következtetni.

⁵⁹ Egy munkaszociológiai vizsgálat során a Western Electric Company Hawthorne nevű gyártelepén (Chicagóban) a kutatók felismerték, hogy jelenlétükkel befolyásolják a megfigyelt dolgozók viselkedését (Babbie 2003 [1985], 677. oldal).

Ugyanez szocialista viszonyok között megfogalmazva a következőképpen hangzott majd fél évszázaddal ezelőtt:

„A szociológiai megfigyelés kötetlensége sohasem lehet abszolút ... Nincs olyan teljesen kötetlen tudományos megfigyelés, amelynek meghatározása úgy szólna, hogy »figyelj meg bármikor és bárhol bármit«, s nincs olyan kötött tudományos megfigyelés, amelynek végrehajtója józan ésszel mellőzné valamely, a megfigyelés tárgyán kívül eső és megfigyelésre elő nem írt, de nyilván fontos kísérő körülmény vagy új tényező megfigyelését csak azért, mert »kötött« megfigyelést végez.

Hanem azért a viszonylag kötetlen és viszonylag kötött megfigyelés módszertani megkülönböztetése mégsem jogosulatlan. Mert nyilván egészen más helyzetbe kerül, és egészen más módon végzi megfigyeléseit az a kutató, aki azt a kötetlen megfigyelési feladatot kapta, hogy »Menj le az X erőmű építési helyére, és figyelj meg az erőmű körül kialakuló új település társadalmi viszonyait«, s más, ha a megfigyelés tárgyának meghatározása az, hogy »Megfigyelendő három egymást követő hónapban az X ruhagyár 1, 2 és 3. számú ingkészítő szalagján az, hogy az egyes szalagok napi összteljesítményének az átlaga alá csökkenések a legjobb és a leggyengébb munkások teljesítménye közötti különbség (a 'teljesítményszóródás') növekszik-e vagy csökken.«” (Szalai 1962, 847–848. oldal)

A nem-résztevő megfigyelés külső érvényessége és megbízhatósága

A nem-résztevő megfigyelés esetében a külső érvényesség és a megbízhatóság megítélése (és esetleges növelése) szempontjából kulcskérdés a megfigyelés terepének kiválasztása és jól dokumentált körülhatárolása, mert pontosan kell tudnunk, hogy mit és milyen módon figyeltünk meg ahhoz, hogy később jól tudjuk rekonstruálni megfigyelésünket (illetve értelmezni az eltérések okait).⁶⁰

A nem-résztevő megfigyelés általánosíthatóságának (tehát a külső érvényesség ilyen módon történő növelésének) alapvető kérdése, hogy a kapott adatok értelmezésekor milyen viszonyítási alapot használunk az eredmények általánosítása céljából. Ezt nevezzük a *benchmarking* problémájának. Ha például azt kutatjuk, hogy egy adott kisebbségi csoportot a többségi csoportnál gyakrabban igazoltatja-e a rendőrség, melyik legyen az a népesség, amelynek igazoltatási gyakorlatához viszonyítjuk a megfigyelés során kapott adatokat. Ezt a kérdést járja körül átfogóan Engel és Calnon (2004) írása, mely a rendőrségi igazol-

⁶⁰ A mintavételi kérdésekről bővebben Babbie (2003 [1985]) tanulmányának „Terepkutatás” című fejezetében (309–336. oldal); a terepmunka gyakorlati kérdéseiről pedig Héra-Ligeti (2005) „Megfigyelés” című fejezetében olvashatunk (116–141. oldal).

5. Nem-résztevő megfigyelés ereje és korlátja

tatási gyakorlatokban az etnikai profilalkotás igazolásához (vagy cáfolásához) használható különböző adatgyűjtési módszereket hasonlítja össze módszere- sen. Az 5.1. táblázatban összefoglalták azt a hat, viszonyítási alapként használ- ható adatforrást, melyek a rendőrségi igazoltatási gyakorlat ellenőrzésére szol- gálhattak.

5.1. táblázat

Az etnikai profilírozás szempontjából viszonyítási alapként használható adatforrások jellemzői és problémái

	Jellemző	Módszertani problémák és nehézsé- gek a megvalósítás során
1. Népszámlálási adatok	A népszámlálás etnikai meg- oszlása.	A feketéknek kisebb valószínűséggel van jogosítványuk, és a kisebbségek hatszor nagyobb eséllyel használnak tömegközlekedést, mint a többség- iek.
2. Autópálya- használat megfigyelése	Az autópályát megfigyelő ka- merák képeinek elemzése. ⁶¹	Latin-amerikaiak beazonosítására nem alkalmasak a kamerák által rögzített képek.
3. Hivatalos baleseti statisztika	Azoknak az utasoknak és sofőröknek rögzítik az szo- ciodemográfiai profilját, akik „kétautós ütközések” elkövetői és áldozatai.	Nem tudunk semmit a balesetek etnikai összetételéről
4. Közlekedési szabálysértések vizsgálata	Megfigyelő kamerák által rö- gzített sebességtűllepők New Jersey fizető autópályáin.	Lásd 2. pont.
5. Lakossági vizsgálatok	A lakosság autó- és (fize- tős) autópálya-használatát vizsgáló survey vagy egy adatlap, amin rögzítik a fizetős autópályát elhagyó sofőrök szociodemográfiai adatait.	Az általánosíthatóság csak akkor torzítatlan, ha sok kijáratnál és idő- szakban történik.

Forrás: Engel és Calnon (2004) tanulmánya alapján Simonovits (2012a)

A Moszkva téri emberpiac

A megfigyelés célja az emberpiac működésének megismerése, a keresleti és kínálati viszonyok feltérképezése volt (Sik 2010). A megfigyelés mindkét hullám előtt (1994 és 2003) egy-egy esettanulmány elkészítésével kezdődött, s erre ala-

⁶¹ Fekete-fehér bőrszint illetően 99,6%-os volt az egyetértés az egymástól független kódolók között a pilot kutatás során.

pozva történt a kutatás megtervezése. A megfigyelést a felvétel teljes időtartama alatt egyetlen személy végezte.

A második megfigyelési hullám időpontjai (az első időszakával megegyező elrendezésben, 84 alkalom) 2002 és 2003 novembere között úgy lettek elosztva, hogy a megfigyelés a napra, az évszakra és napszakra vonatkozóan reprezentatív legyen. Ezt úgy értük el, hogy minden egyes megfigyelést egyszerre három szempontból használunk fel a napszakra, a napra és az évszakra vonatkozó becsléshez. A mintavételi eljárás tehát 7×4×3 méretű kísérleti elrendezés volt, cellánként egy megfigyeléssel.

Az 5.2. táblázatban minden évszak-, napszak-⁶² és napkombinációban áll egy szám, ami azt mutatja, hogy az illető napra és napszakra annak az évszaknak hányadik hetében kellett megfigyelést végezni. Tehát a táblázat bal felső sarkában álló 1-es azt jelenti, hogy a kezdő évszak első hetében egy hétfő hajnali, a harmadik sor nyolcadik oszlopában álló 8-as pedig azt, hogy a harmadik évszak nyolcadik hetében egy szerda reggeli megfigyelést kell elvégezni.

5.2. táblázat

A piacokon végzett megfigyelések szétosztása⁶³

	1. évszak			2. évszak			3. évszak			4. évszak		
	haj-nal	reg-gel	dél-előtt	haj-nal	reg-gel	dél-előtt	haj-nal	reg-gel	dél-előtt	haj-nal	reg-gel	dél-előtt
Hétfő	1	3	5	7	9	11	2	9	4	6	8	10
Kedd	6	8	10	2	12	4	7	3	11	1	3	5
Szerda	11	9	7	10	8	6	5	8	1	11	9	7
Csütörtök	13	4	2	5	3	1	10	8	6	13	4	2
Péntek	7	9	11	1	3	5	6	8	10	2	4	13
Szombat	6	4	2	10	8	13	5	3	1	11	9	7
Vasárnap	1	8	9	10	2	6	11	3	13	4	7	5

Egy-egy megfigyelés két órán keresztül tartott. (A megfigyelés adatlapjait az 5. függelék tartalmazza.) A megfigyelés kezdeti és végső szakaszában (ezek

⁶² A hajnali időpont reggel 6-tól 8-ig tartott, a reggeli 8-tól 10-ig, a délelőtti pedig 10-től délig.

⁶³ Ha a fenti allokáció szerinti megfigyelések közül valamely nem állt rendelkezésre (akár mert nem volt piac, akár mert a megfigyelő személy nem tudott elmenni), akkor a megfigyelést a következő héten kellett, ugyanolyan napon és napszakban pótolni. Ha a megfigyelések azt mutatták, hogy a hétnek egy bizonyos napján soha nincsen piac, akkor a megfelelő sort ki kellett hagyni, amitől az elrendezés tulajdonságai nem változnak.

5. Nem-résztevő megfigyelés ereje és korlátja

legfeljebb öt-tíz percet vettek igénybe) a Moszkva téren található munkavállalók számát, illetve a megfigyelés körülményeit (időjárás, rendőrségi jelenlét) kellett megbecsülni.

A közbülső másfél óra alatt a megfigyelőnek két további feladata volt:

- 20-20 munkavállalót kellett véletlenszerűen kiválasztani és megfigyelhető jellemzőiket (kor, nem, nemzetiség, ruházat stb.) rögzíteni,
- illetve minél több tranzakciót (ajánlattevés, alku, megállapodás, a tranzakcióban résztvevők jellemzői) kellett megfigyelni.

Etnikai profilalkotás Moszkvában: a moszkvai metrókijáratok megfigyelése

A moszkvai metrókutatás (*Ethnic...*, 2005) során öt hónapon keresztül rögzítették 15 moszkvai metróállomáson áthaladó csaknem 34 ezer utas etnikai hovatartozását, korát és nemét, valamint a kijáratoknál megállított több mint 1500 fő igazoltatásának körülményeit.

Az etnikai profilalkotás létét az esélyhányadossal mérték, ami megmutatja, hogy ha az adott személy egy bizonyos etnikai csoporthoz tartozik, nagyobb eséllyel igazoltatják-e, mintha egy másik etnikai csoporthoz tartozna. Ha nincs etnikai profilalkotás, akkor az esélyhányados értéke 1 (mivel ebben az esetben megegyezik a két csoport igazoltatási esélye).

A kutatás eredményei szerint a megfigyelt utazóközönség körülbelül 5 százaléka volt nem szláv nemzetiségű, ezzel szemben az igazoltatottakon belüli arányuk 51 százalék volt (az esélyhányados 21,5 volt). Összefüggés volt az igazoltatás esélye, illetve az életkor és nem között is. Az igazoltatások elsődleges célpontjai a fiatal férfiak voltak (esélyhányadosuk 2,23), legkevésbé az idős nők (0,11).

Etnikai alapú kiválasztás a magyar rendőrség igazoltatási gyakorlatában

A magyarországi terepkutatás során az igazoltató rendőrök az intézkedés után egy anonimizált adatlapon rögzítették az igazoltatás körülményeit, köztük azt is, hogy a rendőr megítélése szerint az igazoltatott személy milyen etnikumhoz tartozik.

A féléves adatfelvételi időszak alatt több mint 20 ezer igazoltatásra került sor, s az összes igazoltatott személy 22 százalékát azonosították romaként az igazoltatást végző rendőrök.⁶⁴

⁶⁴ A rendőrök által „fehérként” meghatározott személyek aránya 75% volt, a fennmaradó 3% „fekete”, „ázsiai”, „arab” vagy „egyéb” volt.

Budapesten az igazoltatottak egyharmadáról (33 százalék) gondolták az igazoltató rendőrök, hogy romák, Kaposváron ez az arány 29 és Szegeden 7 százalék volt. Természetesen ez a különbség önmagában nem értelmezhető, mivel kontrollálni kell az adott területen élő (és ezen belül a közterületen mozgó) romák számával. Budapest hatodik kerületében különösen nehéz volt összehasonlítási alapot találni.⁶⁵ A romák népességszámát becsülő szakirodalmi adatok alapján a kutatók szerint a romáknak a fővárosban kb. 3,3-szer, Szegeden és Kaposváron kb. 2-2,3-szer nagyobb esélyük volt arra, hogy igazoltatás alá vonják őket, mint a nem romáknak.

Összegzés

Ismét a szocialista viszonyok között, de nagyon pontosan fogalmazó klasszikussal kezdve:

„A megfigyeléses módszerek alkalmazásának korlátai eléggé magától értetődöek. Mindenekelőtt határt szab a megfigyelésnek az, hogy számos társadalmi jelenség fellépésének helye és időpontja nem látható előre, s a jelenség kísérleti előidőzésére sincsen mód, úgyhogy egyszerűen nem tudunk gondoskodni a megfigyelő jelenlétéről. Igen fontos, például az üzemi balesetek vagy a termelési selejtek létrejöttében közvetlenül közrejáró szociológiai (részben szociálpszichológiai és munkalélektani) tényezők vizsgálata, ámde számos vonatkozásban itt mégis kénytelenek vagyunk a kikerdezőes módszerek utólagos alkalmazásához folyamodni. Továbbá a megfigyelésnek időbeli intézmény életét éveken keresztül (kivéve, ha történetesen tagjai közé tartozunk, benne élünk), s a megfigyelésünk kezdete előtt eltelt időt illetően kikérdezésre vagy dokumentációra vagyunk utalva. Azután meg az emberek számos olyan társadalmi tevékenységükről vagy élményükről hajlandók esetleg beszámolni, amelynél semmi esetre sem tűrnék meg egy megfigyelő jelenlétét. Családi válságok lefolyása, szexuális kapcsolatok kialakulása és sok minden más, az emberek társas magatartására kiható esemény csak nehezen vagy igen közvetve figyelhető meg, míg megfelelő anonimitást biztosító feltételek mellett igen jól hozzáférhető különféle kikérdezőes módszerek segítségével, amint ezt a többi között a pszichiátria, a gyógypedagógia és az etnográfia egész praxisa bizonyítja. Végül, persze, korlátozza a megfigyeléses adatgyűjtés és ténymegállapítás lehetőségeit még az is, hogy vannak társadalmi jelenségek és folyamatok, amelyek megfigyelő jelenlétében másként zajlanak le, vagy létre sem jönnek, s olyan természetűek, hogy rejtett megfigyelést sem tesznek lehetővé. (Szalai 1962, 842–843. oldal)

⁶⁵ Budapest vonatkozásában azért volt nehéz összehasonlítási alapot találni, mivel a hatodik kerület lakosságával becsülve a benchmark jelentősen alul lett volna becsülve, mivel a kerületben a napi szinten megfordulók száma ennél sokkal magasabb (egyrészt a Nyugati pályaudvar mint közlekedési csomópont, másrészt a Westend által lebonyolított ügyfélforgalom miatt).

5. Nem-résztevő megfigyelés ereje és korlátja

Mint láttuk, a megfigyeléses módszer nem szimulált, hanem valós körülmények között vizsgálja a társadalmi jelenségeket, ezért nincs, vagy alig van lehetőség a situáció kontrolljára. A módszer előnye és hátránya is éppen ebben rejlik. Előnye a magas belső érvényesség, hátránya az alacsony külső érvényesség és bizonytalan megbízhatóság. Ezen azonban némileg lehet segíteni oly módon, hogy több helyszínen és sok alkalommal megismételjük a kutatást.

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához

■ ■ ■ SIK ENDRE

Az idő nagyon sok természet- és társadalomtudomány-terület tárgya, s ennek megfelelően mind a megismerésére irányuló kérdések, mind az ezek megválaszolására alkalmazott módszerek nagyon sokfélék. Csupán illusztrációként: az elméleti fizikából származik az idő relativitásának kérdése, amit mára nem csupán tudományos ismeretterjesztő sorozatok, de tudományos fantasztikus és fantasy könyvek és filmek (lásd az idő megsokszorozódását és visszafordíthatóságát, sőt átalakíthatóságát megengedő „Vissza a jövőbe”-trilógiát és a „Mátrix” című kultuszfilm-trilógiát, illetve a népszerű sorozatot [„Agymenők”]). De a történelem és az antropológia is sokszor hivatkozik az idő társadalmilag konstruált természetére (Giczi 2018, Gurevics 1974),⁶⁶ ami a modern európai felfogás szerint egyszerre lineáris, s mint ilyen „rendbe szedi” az emberi élet és a generációk egymásutánosságát, s ugyanakkor periodikus is, ami keretet ad a mindennapoknak és az éveknek.⁶⁷ Ehhez az kell, hogy az adott kultúra az idő folyamát kis egységekre tagolja (például perc, óra, nap), illetve elhelyezzen ebbe periodikusan visszatérő „jelzett” egységeket (ünnepek). A naptár történelmi és kulturálisan is sokféle lehet, de funkciója azonos: a közös tevékenységek ritmusát fejzni ki. Ilyen, egy adott társadalom minden tagja által elfogadott, időrend nélkül az emberi társadalmak nem tudnának létezni sem.

Az idő „természete” és mérésének technológiái

Az európai kultúrák az időt azonos hosszúságú elemi egységekre bonthatóknak vélik. Ennek felel meg a szociológiában az idő mennyiségének, illetve a tev-

⁶⁶ Ellentétben a középkor „finalista” (az örökkévalóságban az idő nem „működik”), vagy az őind idő-felfogásával, amelynek ciklikus voltát a kerék mint az idő szimbóluma is jól példázza (Gurevics 1974).

⁶⁷ A középkorban nem volt az időmérés egysége „szabványosítva”, részben mert nem volt erre igény (még a mechanikus óra feltalálása után sem került a számlapra jó ideig percmutató), részben mert ez technikailag sem volt lehetséges (Gurevics 1974, 90–92. oldal).

kenységek időbeli elrendeződésének mérésére szolgáló leggyakrabban használt módszer, az időmérleg, ami egy naplón alapul, melyben azonos egységekre bontva és lineárisan elrendezve méri fel az időt.

Az időmérlegnapló

A nemzetközi sztenderdként működő időmérleg-vizsgálat módszertanát a Szalai vezette csapat alkotta meg a 1960-as évek közepén (Szalai 1978, KSH 2010).⁶⁸ Az időmérleg-vizsgálatok lényege, hogy a hét napjait és a népeiséget reprezentáló mintán a nap 24 órája alatt végzett valamennyi tevékenységet (ami mint a magyar időmérleg-felvételek legfontosabb jellemzőit mutató táblázatban [6.1. táblázat] látható, lehet 25, de lehet 548 is) gyűjti össze.

6.1. táblázat

A magyar időmérleg-felvételek jellemzői

Időmérleg-felvétel éve	1963	1976/77	1986/87	1993	1999/2000	2009/2010
Időszaka	Március	12 hónap, minden nap (1976. 11.01–1977. 10.31.)	12 hónap, minden nap (1986. 03. 01–1987. 03. 07.)	február–március–április (1993. 02.01–05.02.)	12 hónap minden nap (1999. 09.01–2000. 09. 06.)	12 hónap minden nap (2009. 10.01–2010.09.30.)
Személyi minta korhatára	18–60 éves nem tanuló	15–69 éves	15–79 éves	18–79 éves nem tanuló	15–84 éves	10–84 éves
Személyenként felvett naplók száma	egy (előre kijelölt napról)	négy (évszakonként 1–1, a hét eltérő nevű napjain)	négy (évszakonként 1–1, a hét eltérő nevű napjain)	egy (előre kijelölt napról)	négy (évszakonként 1–1, a hét eltérő nevű napjain)	egy (előre kijelölt napról), illetve gazdasági aktivitástól függően kettő (egy hétköznap és egy hétvégi nap)
Naplók száma	11 711	27 607	40 000	11 174	43 166	18 700*
Kódolt tevékenységek	25	99	480	480	508	548
A napló jellege	zárt: 15 perces intervallumok	nyitott: percnyi meghatározás	nyitott: percnyi meghatározás	nyitott: percnyi meghatározás	nyitott: percnyi meghatározás	nyitott: percnyi meghatározás

Forrás: KSH, 2010, 3. oldal

⁶⁸ Ez előtt is léteztek persze időfelhasználást kutató vizsgálatok, például Sztrumlín szovjet közgazdász az 1920-as évek elején a napi tevékenységeket igen részletesen számba vevő időmérleget készített az orosz parasztok körében, vizsgálva az egyéni és háztartási időráfordítást, ami a hadigazdálkodás idején, a stabil pénz hiányában az elosztás és tervezés alapját képező munkaegység kidolgozásához kellett.

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához

Az időmérlegnaplóban a napi tevékenységeket az események sorrendjében rögzítik. Minden egyes tevékenység kezdőidőpontja az előző tevékenység záró időpontja.⁶⁹ Az időmérlegnaplóban a munkatevékenységek esetében rögzítésre kerül az is, hogy az adott feladatot a válaszadó pénzért, ingyen vagy valamilyen más javakért, juttatásért vagy ellenszolgáltatásért cserébe végezte, és a párhuzamos elfoglaltságok ugyancsak rögzítésre kerülnek.

Az időmérlegnapló lehet nyílt, ahol a felvett tevékenységek hossza eltérő lehet, vagy zárt rendszerű, ahol egymást követő, azonos tartamú (tízperces, negyedórás) időszavok mentén jegyzik fel a végzett tevékenységeket. A magyar időmérleg-felvétel nyitott időintervallumokkal dolgozik, hajnali 4 órától másnap hajnali 4 óráig követi a tevékenységeket időrendi sorrendben.

Az időmérleg-vizsgálatok klasszikus elemzése három mutató köré épül (KSH 2010):

- Az „A” mutató egy adott tevékenységre fordított átlagos időt fejezi ki percekben, egy átlagos napra vetítve és a teljes népességre vonatkoztatva. A mutató perceket mutat, értéke (a nap 24 óráját alapul véve) 0 és 1440 közé esik.
- A „B” mutató az adott tevékenységet végzők százalékos arányát mutatja egy átlagos napon. Mint később látni fogjuk, a „B” adattípus egy speciális számítási módja az, amikor az adott tevékenységet végzők arányát adott időpontokra (például tízpercenként, negyedóránként vagy óránként) adják meg, így egy adott tevékenység napi ritmusát lehet megragadni. Az adat értéke 0 és 100 közé esik.
- A „C” mutató az adott tevékenységet ténylegesen végzők átlagos időráfordítását fejezi ki percekben. Itt az átlag számításába csak azok kerülnek be, akik valóban végezték az adott tevékenységet az adott napon. A „C” mutató is percekben kifejezett adat, így értéke az „A” mutatóéhoz hasonlóan 0 és 1440 közé esik.

A 6.1. táblázatban láttuk, hogy az időmérlegnaplóban a tevékenységeket egy kódrendszer segítségével azonosítják. Az elemzés során kialakultak olyan sztenderdek, amelyek mentén ezeket a tevékenységeket három nagyobb csoportba szokás összevonni:

⁶⁹ A tevékenységek mellett a naplókban rögzítésre kerül a helyszín és a társas környezet, vagyis az, hogy kivel végezte az egyén az adott cselekvést, és az európai standardoktól eltérően a magyar időmérlegnaplók rögzítik azt is, hogy ki volt jelen a tevékenység során (aki tehát nem vett részt a cselekvésben, csak ott volt).

- társadalmilag kötött idejű tevékenységek, amelyek végzése vagy nem végzése között nincs igazán szabad választás. Ilyenek például a megélhetéshez szükséges jövedelemért végzett munka, a tanulás, a háztartási munka, a közlekedés;
- fiziológiai szükségletek, amelyek a fiziológiai regenerációt szolgálják, mint például az alvás, az étkezés, a testi higiénia, pihenés;
- szabadon végzett tevékenységek, amelyek a szellemi, lelki, fizikai rekreációt szolgálják, például a tévénézés, a sportolás, a kulturális intézmények látogatása, a vallásgyakorlás, az olvasás.

Az év egy napja

Az időmérleg-felvétel sztenderd elemzési módja a korábban ismertetett három változóval történik, úgy, hogy csak a főidőben végzett tevékenységeket veszik figyelembe. Az ilyen típusú elemzések alkalmasak a társadalom időgazdálkodásának, s ennek társadalmi csoportonkénti eltéréseinek, időbeli változásának, illetve nemzetközi eltéréseinek elemzésére.

A következő három táblázatból szemezgetett elemzéstörödékekkel azt illusztráljuk, hogy milyen módon lehet elemezni az év egy napjának időfelhasználását egy adott társadalmi csoport esetében.

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához

6.2. táblázat

A napi időfelhasználás a 15–74 éves munkanélküliek körében nemek szerint (perc, az A mutató)

Tevékenységek	Férfi		Nő		Együtt	
	1999/2000	2009/2010	1999/2000	2009/2010	1999/2000	2009/2010
I. Társadalmilag kötött tevékenységek	389	333	487	433	434	378
1. Kereső-, termelőtevékenység	179	73	81	45	135	60
ebből:						
Főigalkozás	45	3	21	4	34	3
Mezőgazdasági tevékenység (saját háztartás részére)	75	40	31	21	55	31
2. Tanulás, önképzés	9	9	14	11	11	10
ebből:						
Iskolarendszerű	7	2	11	6	9	4
Önképzés	2	4	3	4	2	4
3. Háztartási és ház körüli munka	102	137	264	244	175	185
ebből:						
Főzés, terítés, tállalás	18	26	105	98	57	59
Mosogatás	7	10	38	43	21	25
Lakástakarítás, rendrakás	10	15	51	47	28	30
Mosás, vasalás	3	2	46	28	22	14
Varrás, ruhanemű javítása	–	0	5	1	2	1
Házkörüli munkák	40	55	11	17	27	38
Épület, helyiség karbantartása, felújítása, építése	10	14	3	7	7	11
Egyéb karbantartó, javító munkák (jármű, háztartási berendezés stb.)	12	11	0	1	7	7
4. Vásártás, szolgáltatások igénybevétele, ügyintézés	22	25	32	34	27	29
ebből:						
Vásártás	12	15	22	25	16	19
5. Gyermekek gondozása, ellátása (saját)	22	23	50	46	35	33
Testi gondozás	6	7	21	18	13	12
Mese, játékok	12	12	18	19	14	15
Közös tanulás	3	3	13	7	8	4
6. Közlekedés	55	66	46	53	51	60
II. Fiziológiailag kötött tevékenységek	700	731	683	723	692	727
ebből:						
Alvás	534	521	529	527	531	524
Ékezés	85	108	86	98	86	104
Öltözködés, testi higiénia	52	72	48	69	50	71
III. Szabadon végzett tevékenységek	351	376	270	284	314	334
Szabadidő társas eltöltése	74	64	43	48	60	57
Vallásgyakorlás	1	1	2	1	2	1
Mozilátogatás	1	1	1	1	1	1
Egyéb kulturális intézmények látogatása	1	0	1	2	1	1
Olvasás	23	19	19	18	21	19
ebből:						
Könyv olvasása	7	8	9	9	8	9
Rádió hallgatása	5	1	2	1	4	1
Tévézés, videózás, internetezés	214	219	175	177	197	200
Séta, kirándulás, sport, testedzés	17	25	12	12	15	19
ebből:						
Sport, testedzés	2	8	0	3	1	6
Hobby jellegű tevékenység, növények, házi kedvencek gondozása	9	12	11	10	10	11
ebből:						
Szobanövények, házi kedvencek gondozása	2	7	5	8	3	8
Összesen	1 440	1 440	1 440	1 440	1 440	1 440

Forrás: IDŐMÉRLEG, 2012, 151. oldal

6.3. táblázat

A tevékenységet végzők aránya 15–74 éves munkanélküliek körében nemek szerint
(%, a B mutató)

Tevékenységek	Férfi		Nő		Együtt	
	1999/2000	2009/2010	1999/2000	2009/2010	1999/2000	2009/2010
I. Társadalmilag kötött tevékenységek	99,0	98,7	99,8	100,0	98,4	99,3
1. Kereső-, termelőtevékenység	56,8	38,5	39,1	29,6	48,8	34,5
ebből:						
Főfoglalkozás	8,8	1,6	5,1	1,4	7,1	1,5
Mezőgazdasági tevékenység (saját háztartás részére)	38,8	21,3	23,8	14,5	30,7	18,2
2. Tanulás, önképzés	3,9	3,6		6,0	4,6	4,7
ebből:						
Iskolarendszerű	2,9	0,7	3,8	2,3	3,2	1,4
Önképzés	1,2	2,2	2,0	3,8	1,8	2,8
3. Háztartási és ház körüli munka	–	83,1	–	96,6	–	89,2
ebből:						
Főzés, terítés, tálatás	34,7	49,7	89,2	89,9	59,4	67,9
Mosogatás	19,2	29,4	84,0	82,7	48,5	53,4
Lakástakarítás, rendrakás	27,5	25,4	78,8	68,0	49,8	44,6
Mosás, vasalás	3,1	5,9	48,2	43,4	22,6	22,8
Varrás, ruhanemű javítása	–	0,0	4,8	2,0	2,1	0,9
Házkörüli munkák	34,4	44,5	18,4	20,2	27,1	33,6
Épület, helyiség karbantartása, felújítása, építése	3,8	5,1	1,1	2,8	2,5	4,1
Egyéb karbantartó, javító munkák (jármű, háztartási berendezés stb.)	9,5	9,8	0,5	1,4	5,4	6,0
4. Vásárlás, szolgáltatások igénybevétele, ügyintézés	38,8	44,0	59,5	63,4	48,1	52,8
ebből:						
Vásárlás	33,8	38,5	55,9	58,3	43,7	48,4
5. Gyermek gondozása, ellátása (saját)	21,3	22,6	40,1	34,6	29,8	28,0
Testi gondozás	11,1	9,7	32,9	28,8	20,9	17,3
Mese, játék	14,8	15,8	18,8	21,8	16,6	18,4
Közös tanulás	4,7	3,5	18,9	11,4	10,3	7,1
6. Közlekedés	77,8	78,3	73,4	78,4	75,8	78,4
II. Fiziológiailag kötött tevékenységek	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ebből:						
Alvás	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Étkezés	100,0	100,0	99,9	100,0	100,0	100,0
Ötözködés, testi higiénia	99,8	99,5	99,8	100,0	99,7	99,7
III. Szabadon végzett tevékenységek	98,8	100,0	98,7	98,7	98,7	99,4
Szabadidő társas eltöltése	58,7	60,9	47,2	57,8	53,5	59,4
Vallásgyakorlás	1,2	1,5	2,1	1,3	1,6	1,4
Mozilátogatás	0,8	0,8	0,5	0,5	0,7	0,7
Egyéb kulturális intézmények látogatása	0,9	0,3	0,7	0,8	0,8	0,4
Olvásás	32,7	21,8	24,2	21,1	28,8	21,5
ebből:						
Könyv olvasása	7,4	5,6	8,5	7,5	7,9	6,4
Rádió hallgatása	5,5	1,2	3,0	1,5	4,3	1,4
Tévézés, videózás, internetezés	90,5	98,0	90,7	93,4	90,8	94,8
Séta, kirándulás, sport, testedzés	12,1	17,8	8,8	13,3	10,6	15,8
ebből:						
Sport, testedzés	2,3	7,9	0,7	3,7	1,6	6,0
Hobby jellegű tevékenység, növények, házi kedvencek gondozása	11,6	22,6	18,2	23,3	14,6	22,9
ebből:						
Szobanövények, házi kedvencek gondozása	6,8	19,0	12,6	21,0	9,4	19,9

Forrás: IDŐMÉRLEG, 2012, 152. oldal

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához

6.4. táblázat

A tevékenységet végzők napi időfelhasználása a 15–74 éves munkanélküliek körében nemek szerint (perc, a C mutató)

Tevékenységek	Férfi		Nő		Együt	
	1999/2000	2009/2010	1999/2000	2009/2010	1999/2000	2009/2010
I. Társadalmilag kötött tevékenységek	391	337	488	433	435	381
1. Kereső-, termelőtevékenység	315	189	207	152	276	175
ebből:						
Főoglalkozás	510	187	421	256	481	215
Mezőgazdasági tevékenység (saját háztartás részére)	205	185	131	144	170	171
2. Tanulás, önképzés	225	246		184	243	211
ebből:						
Iskolarendszerű	244	206	310	250	278	262
Önképzés	138	159	128	123	133	138
3. Háztartási és ház körüli munka	..	165	..	252	..	208
ebből:						
Főzés, terítés, tárolás	52	53	117	109	98	88
Mosogatás	34	35	45	52	43	47
Lakástakarítás, rendrakás	36	59	66	70	57	66
Mosás, vasalás	87	42	100	85	99	82
Varrás, ruhanemű javítása	..	0	104	57	104	57
Házköri munkák	116	123	60	82	99	112
Épület, helyiség karbantartása, felújítása, építése	276	280	248	255	271	272
Egyéb karbantartó, javító munkák (jármű, háztartási berendezés stb.)	127	117	33	72	123	112
4. Vásárlás, szolgáltatások igénybevétele, ügyintézés	58	58	54	54	56	56
ebből:						
Vásárlás	35	41	39	43	37	42
5. Gyermek gondozása, ellátása (saját)	103	102	124	132	116	119
Testi gondozás	57	72	85	89	82	70
Mese, játék	84	73	85	88	84	80
Közös tanulás	71	80	74	57	73	63
6. Közlekedés	70	84	63	68	67	77
II. Fiziológiailag kötött tevékenységek	700	731	683	723	692	727
ebből:						
Alvás	534	521	520	527	531	524
Étekezés	85	108	88	98	88	104
Öltözködés, testi higiénia	53	73	48	69	50	71
III. Szabadon végzett tevékenységek	356	376	273	288	318	336
Szabadidő társas eltöltése	128	105	91	84	112	95
Vallásgyakorlás	99	84	93	118	95	85
Mozilátogatás	116	105	121	120	117	110
Egyéb kulturális intézmények látogatása	154	40	138	270	148	188
Olvasás	70	88	79	86	74	87
ebből:						
Könyv olvasása	100	148	110	119	105	133
Rádió hallgatása	67	48	72	38	89	42
Tévézés, videózás, internetezés	237	228	193	189	217	211
Séta, kirándulás, sport, testedzés	142	139	131	92	138	121
ebből:						
Sport, testedzés	88	102	85	73	82	94
Hobby jellegű tevékenység, növények, házi kedvencek gondozása	74	53	61	42	67	48
ebből:						
Szobanövények, házi kedvencek gondozása	35	39	38	38	37	38

Forrás: IDŐMÉRLEG, 2012, 153. oldal

Az év egy átlagos napján a munkanélküliek esetében megfigyelhető (6.2. táblázat), hogy 2000 és 2010 között

- a társadalmilag kötött tevékenységek hossza kb. egy órával csökkent, s ebben nincs különbség férfiak és nők között;
- a kisgazdaságban végzett munka hossza is csökkent, s ennek mértéke a férfiak esetében sokkal nagyobb, mint a nőkében;
- a házimunka hossza kismértékben nőtt, ami a férfiak több, a nők kevesebb munkájának egyenlegéből jött össze;
- a fiziológiailag kötött tevékenységek hossza megnőtt, ami kevesebb alvást és hosszabb ideig tartó evést és öltözködést foglalt magában.

A munkanélküliek részvételét az egyes tevékenységek esetében vizsgálva megfigyelhető (6.3. táblázat), hogy 2000 és 2010 között

- csökkent a kereső tevékenységet folytatók aránya, különösen a férfiak hagytak fel a saját gazdaságban való munkálkodással;
- noha a házimunka továbbra is „a nők dolga”, a főzésben és mosogatásban megnőtt a férfiak aktivitása;
- míg a férfiak között a hobbi jellegű tevékenységekben résztvevők és a tévézők/internetezők aránya nőtt meg, addig a nőknél ez a társaságkeresésre is igaz.

Az adott tevékenységet végzők esetében vizsgálva annak hosszát megfigyelhető (6.4. táblázat), hogy 2000 és 2010 között

- a pénzkereső munkával töltött idő a férfiak esetében a nőkéhez képest magasabbról csökkent alacsonyabbra;
- a kisgazdaságban dolgozó férfiak kicsivel kevesebbet, a nőket valamivel többet dolgoznak;
- a mosás/vasalás mindkét nem esetében sokkal rövidebb ideig tart;
- s a nők kevesebb ideig varrnak;
- a gyerekekkel való közös tanulásban a férfiak kis növekedésével a nők nagymértékű csökkenése áll szemben;
- a férfiak rövidebb ideig, a nők valamivel többet imádkoznak.

Az idővel való gazdálkodás társadalmi háttérét természetesen többváltozós elemzéssel alaposabban lehet megismerni. Így a 2000. évi időmérleg-felvétel adatai alapján vizsgáltuk, hogy a különféle szociodemográfiai tényezők hogyan hatnak a háztartási és karbantartási munkavégzésre (Sik 2001). A magas R^2 értékek arra utaltak (a „valóság” majd harmada megmagyarázható volt a vizsgálatba bevont változókkal), hogy az ilyen munkák végzése a háztartásban jól meghatározott szabályokon alapul. Azt találtuk, hogy a „háztartásvezetői lét” (egy-

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához

felől a gyesen, gyeden lévők és háztartásbeliek, másfelől a munkanélküliek, a nyugdíjasok, az egyéb eltartottak és a sokgyerekesek), illetve a hagyományos háztartáson belüli „munkaleosztás” a nők számára az átlagosnál hosszabb háztartási, a férfiak számára több karbantartási munkavégzést valószínűsítő tényezők. Ezzel szemben „felment” a háztartási és karbantartási munka végzése alól a férfi nemhez tartozás („a nők dolgoznak, a férfiak segítenek”), az iskolai leterheltség, a fiatal életkor és a budapesti létforma.

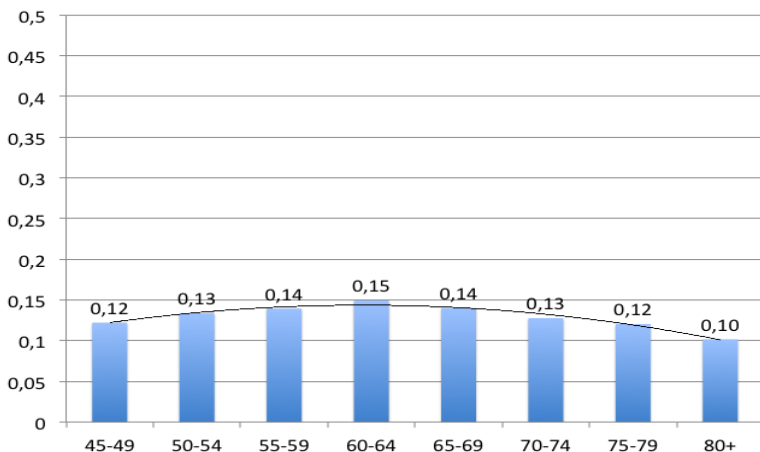
Hozzátehetjük még, hogy:

- a változók közül a nem hatása a legerősebb, a férfi és a nő átlag háztartási és karbantartási munkaideje között közel 2 órányi különbség van;
- a legfiatalabbak mellett – bár kisebb mértékben – a legidősebbek is az átlagosnál kevesebb háztartási és karbantartási munkát végeznek;
- míg a gyermektelenségből nem következik az átlagosnál sokkal alacsonyabb háztartási és karbantartási munkaidő, és egy gyerek léte is csak kismértékben emeli átlag fölé e munkavégzés hosszát, addig a kettőnél nagyobb gyerekszám növekedésével gyorsan nő a háztartási és karbantartási munka mennyisége;
- a tanulók mellett a foglalkoztatottak is fel vannak mentve háztartási munkából;
- az iskolai végzettség hatása elenyésző, csak a felsőfokú végzettségűek kisebb csoportja tér el az átlagtól jelentősebb mértékben lefelé;
- s végül: a községi lét esetében magasabb a háztartási és karbantartási munka ideje az átlagnál.

A 2010. évi időmérleg adatainak többváltozós elemzése (Sebők 2017) is azt mutatta, hogy a nem hatása továbbra is minden egyéb tényezőnél erősebb, bár a férfiak több időt fordítottak a háztartás- és gyermekellátásra, mint tíz évvel korábban, továbbra is dominál a női munka.

A nemek közötti eltéréseket különleges mutató kidolgozásával is lehet vizsgálni (Giczi–Gregor 2016). A módszer (a súlyozott abszolúteltérés-index, vagy angol rövidítése alapján TWAD) két csoport (ebben az eset a nők és a férfiak) időfelhasználását hasonlítja össze. Ez a mutató azt méri, hogy mekkora (hány perc) az eltérés az egyes tevékenységek végzésében (a korábban már megismert A mutatót használva), majd ezeket a percben mért eltéréseket összeadja, és a két csoport teljes napi eltölthető percmennyiségéhez ($2 \times 1440 = 2880$ perc) viszonyítja. Így a mutató százalékban mutatja, hogy a két csoport a rendelkezésre álló időmennyiségének hány százalékát tölti másképp. A nullához közeli érték arról árulkodik, hogy a két csoport időfelhasználása meglehetősen hasonló, míg a magas érték ennek az ellenkezőjére utal. A 6.1. ábra azt mutatja, hogy nincse-

nek nagy eltérések az idősebb férfiak és nők között, s még ez is enyhén csökken a kor előrehaladtával.

6.1. ábra

A 45 éven felüli férfiak és nők időfelhasználása, korcsoportonkénti TWAD-mutató

Forrás: Giczi-Gregor, 2016, 142. oldal

A párhuzamos idő

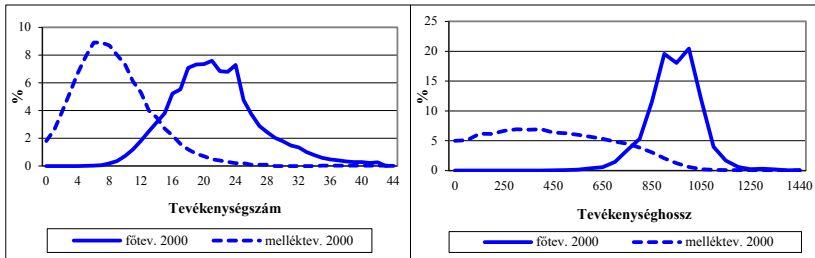
Az időmérlegnapló ismertetésénél említettük, hogy az idővel való gazdálkodás vizsgálata során csak a főtevékenységet veszik számba a kutatók. Egy kutatás során (Sebők-Sik 2004) ezt a korlátot tekintettük semmisnek, s egyidejűleg vizsgáltuk a fő- és a melléktevékenységet, mint a párhuzamosan telő idő két folyamatát. A fő- és a mellékélet (az alvásidőt kihagyva) teszi ki a teljes életet. A teljes élet hossza tehát az ébren töltött fő- és mellékélet együttes hossza, sűrűsége az ébren töltött idő alatti fő- és melléktevékenységek együttes száma.

Hogy életszerűbbé tegyük a tanulmány alapfogalmaint, néhány példával illusztráljuk az idő párhuzamosságát és az élet teljességét:

- A fő- és a mellékélet szerkezete nagyon eltér egymástól. A főéletben sokféle tevékenységet végzünk: pénzt keresünk, házimunkát végzünk, pihe-nünk, tisztálkodunk, tévézünk stb. A mellékélet zömében ezzel szemben leginkább csupán háromféle tevékenységet végzünk: beszélgetünk, rádiót hallgatunk és tévét nézünk. Hogy mennyire eltérő a fő- és a mellékélet szerkezete, azt mi sem mutatja jobban, minthogy a két leggyakrabban végzett tevékenység a főélet egy átlag napja éber óráinak 46%-át teszi ki (munka

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához

és médiafogyasztás), ezzel szemben a mellékéletben a leggyakrabban végzett két tevékenység aránya az ébren töltött időből 89%-ot jelent. Ennek zöme a beszélgetés (70%), a többi a médiafogyasztás. A kétféle élet eltérő sűrűsége jól látható a 6.2. ábrán.

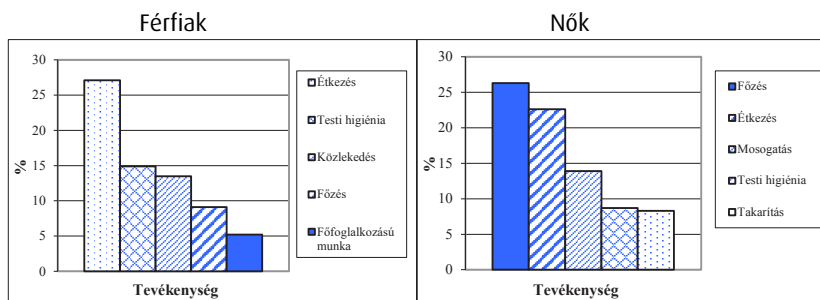

6.2. ábra

A kijelölt napon végzett tevékenységek sűrűségének (események száma) és hosszának (perc) megoszlása 2000-ben (% az alvásidő nélkül)

Forrás: Sebők-Sik 2004

- A teljes élet attól teljes, hogy egyidejűleg sokféle dolog történhet velünk és általunk. Ezért tartjuk elméletileg jogosnak, hogy fellazítsuk a főtevékenység-alapú időmérleg-elemzés szentnek és sérthetetlennek tekintett „egy nap 24 órából áll” elvét. Úgy véljük, hogy a mellékéletben beszélgetve legalább olyan fontos hatással lehetünk a körülöttünk élőkre (s ők miránk), mintha ugyanezt a főéletben tesszük. Hiszen a gyerek egy vasalás közben elhallott szülői megjegyzéstől olyan gondolatokra juthat, ami egész életére kihathat, egy autózás közben megtanult angol lecke egy majdani EU-s karrier kiindulópontja lehet, egy tévénézés közbeni összeveszés egy házasság felbomlásának folyamatát indíthatja el. De ha nem a fentiekhez hasonló „különleges eseményekre” gondolunk csupán – amelyek időigénye amúgy csekély –, akkor is felfoghatjuk a mellékélet hatalmas beszélgetésmennyiségét úgy, mint az egyén társadalmi kapcsolatainak ápolására fordított időt, amiből emberi és kapcsolati tőke termelődik, melyek legalább olyan fontosak a mindennapi életben, mint a főéletben végzett munkával szerzett pénztőke. S hogy az idő nagyon eltérően múlik a férfiak és a nők körében, azt jól mutatja a 6.3. ábra. A rádióhallgató férfiak „főleg” esznek, ezzel szemben a nők a rádió mellett inkább főznek, étkeznek vagy mosogatnak.

6.3. ábra

A 15–84 éves férfiak és nők rádióhallgatás melletti öt leggyakoribb főtevékenységének aránya

Forrás: Sebők–Sík 2004

A nap üteme⁷⁰

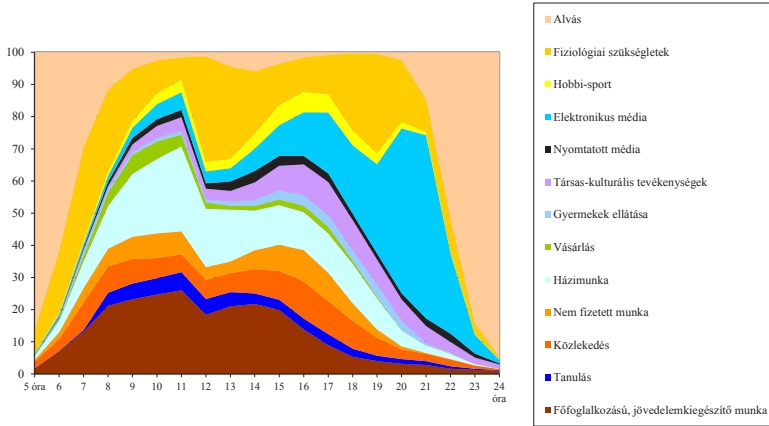
A mindennapi élet ütemének vizsgálata során bemutatjuk, hogy az év egy átlagos napjának egyes óráiban milyen tevékenységeket végez a lakosság. Ez nem más, mint az egyének tevékenységszerkezetében hajnaltól éjszakáig végbe-
menő változások mintázata, vagyis az élet üteme az ezredforduló Magyarorszá-
gán.⁷¹

A következő ábra segítségével az élet ütemét megközelítően így önthetjük szavakba: reggel ötkor még tíz emberből kilenc alszik, egy tisztálkodik. Reggel nyolcra-kilencre felébredünk, tolláskodunk, reggelizünk, és elmegyünk dolgozni, vagy nekiállunk a házimunkák végzésének. Délben megpihenünk, ebédelünk, majd a délelőtti csúcshoz képest kevesebben, de újra munkához látunk, hacsak le nem ülünk tévézni. Délután négykor lassan felhagyunk a szorgoskodással, elindulunk hazafelé vagy (újra, illetve továbbra is) ülünk a tévé előtt, este hét-nyolckor többségünk estebédjét fogyasztja, és tévézik. Este kilenc után előbb lassan, majd tíz körül gyorsulva (ahogy a tévé engedi) ágyba bújunk. Este tizenegykor tíz magyarból kilenc alszik.

⁷⁰ Az alfejezet az Altorjai et al. (2003) művön alapul.

⁷¹ Ennek szépséges és dinamikus modelljét Giczi Johanna dolgozta ki azóta: <https://www.ksh.hu/interaktiv/timeuse/index.html>

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához

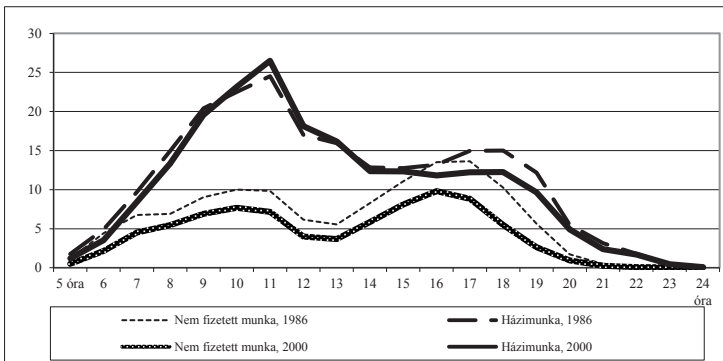

6.4. ábra

A tevékenységek napi üteme 2000-ben (az adott tevékenység végzők aránya, %)

Forrás: Altorjai et al., 2004

Ha egy adott tevékenység napi menetének időbeli változását akarjuk megragadni, akkor a következő ábrát kell vizsgálni.

6.5. ábra

A nem fizetett és a házimunka napi üteme 1986-ban és 2000-ben (a tevékenységet végzők aránya, %)

Forrás: Altorjai et al. 2004

A nem pénzért végzett munkatevékenységek (ezek zöme mezőgazdasági kistermelés) egyik (kisebb) hulláma 9 és 11, másik (és valamivel nagyobb) hulláma 15 és 18 óra között található. Látható, hogy 2000-ben kevesebben végeztek

ilyen tevékenységet, mint 1986-ban (ez utóbbi üteme végig az előbbi alatt marad), de akik ma is „parasztizálnak”, azok életének napi üteme nem változott (az 1986. és 2000. évi görbék mintázata hasonló), hiszen a disznónak mindegy, hogy szocializmus vagy kapitalizmus van, ennie és innia ugyanakkor kell, mint évezredek óta mindig.

A házimunka esetében is két hullám figyelhető meg. A nagyobb hullám hajnalban (6-kor) kezdődik, és meredeken emelkedik 11 óráig. Ezután gyors ütemben csökken a házimunkát végzők aránya. 12 és 19 óra között közel azonos mértékben végeznek házimunkát az emberek, majd 20 óra körül felhagynak ezzel a tevékenységgel. 1986 és 2000 között nincsenek nagy eltérések a házimunka napi ütemében, bár 1986-ban 17 és 18 óra körül vannak, akik ismét nekifognak a házimunka végzéséhez, addig 2000-ben erre nem kerül sor.

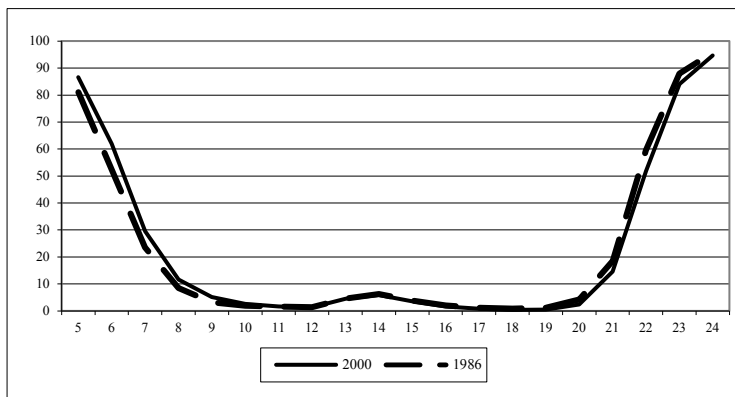
Az éjszaka határai

Az élet ütemének elemzése során – Melbin (1978) zseniális tanulmányából kiindulva – a nappal és az éjszaka határainak változását is vizsgáltuk (Altorjai et al. 2004). Ennek kiinduló tétele szerint az emberiség térbeli terjeszkedése mind kevésbé lehetséges, s emiatt a terjeszkedés az időben folytatódik. A modern ember már nem a szűzföldet töri fel, hanem az éjszakát lakja be. Ez a folyamat („az éjszaka meghódítása”) azt jelenti, hogy a túlszűfolt nappalból mind több tevékenység tevődik át a korábban „lakatlan” éjszakába. Gondoljunk például az éjszakai és többműszakos munka térnyerésére, az éjszakába nyúló televíziós és 24 órás rádióadásokra, a gombamód szaporodó éjszaka is nyitva tartó bevásárlóközpontokra, mozikra, szórakozóhelyekre (időszakosan múzeumokra), és a mindezeket működtető, ellenőrző, őrző-védő emberek munkájára!

Elemzésünk során arra voltunk kíváncsiak, hogy vajon 1986 és 2000 között a magyar társadalomban az éjszaka meghódításának jelei kimutathatók-e. A kérdés: mit nevezünk éjszakának. A legmagátólértetődőbb megoldás szerint az éjszaka a Nap lenyugvása és felkelése közötti időszak. De ez legfeljebb a természeti népeknél lenne alkalmas empirikus elemzést megalapozó definícióként. Ezért mi a melbini megközelítéshez jól illeszkedő, az egyes emberek viselkedéséből levezethető, tehát az időmérleg által pontosan mérhető megoldást választottunk: az éjszakát az ébrenlét/alvás alternatívái által határozzuk meg: az éjszaka határai ennek megfelelően az elalvás és a felébredés ideje.

A 6.6. ábrán látható, hogy a magyar lakosság zöme reggel 7 óra előtt és este fél tíz után alszik. Reggel 6 és 7 óra körül kel a magyarok 70-75%-a, 8 és 9 körül további 10-10%-a. Az elalvás görbéje az ébredésénél is meredekebb. 20 és 21 óra között a lakosság 15-20%-a, 21 és 22 között 50-60%-a, 22 és 23 között további 30%-a tér nyugovóra.

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához

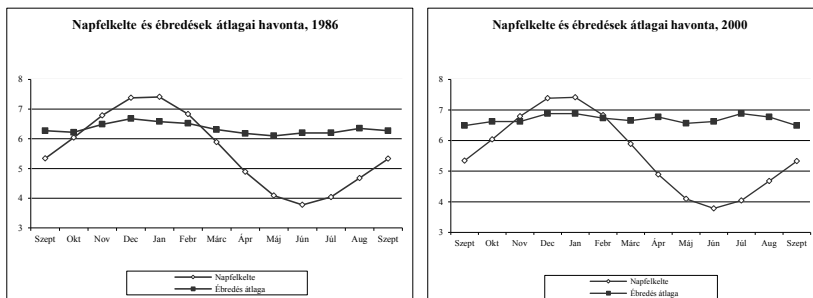
6.6. ábra

Az alvás napi üteme, 1986–2000 (az alvók aránya, %)

Forrás: Altorjai et al. 2004

Látható, hogy az alvás napi üteme nem tér el lényegesen 1986-ban és 2000-ban, még a mediterrán országokban jól ismert ebéd utáni ejtőzés kis domborúlata sem változott. Ez azt jelenti, hogy tizenöt év nem elég ahhoz, hogy az élet biológiai/társadalmilag meghatározott ütemében változás következzen be. Ez ellen szól azonban az a kicsiny eltérés, mely szerint 2000-ben a magyar lakosok egy hajszálnyival később ébredtek, illetve feküdtek le. Ez a hajszál nem is olyan vékony, hiszen például reggel 6-kor és este 10-kor 1986-hoz képest 2000-ben 10-10%-kal többen aludtak, illetve voltak ébren még. Ez arra utal, hogy a magyar lakosság egy része megkezdte „az éjszaka meghódítását”.

Az éjszaka természetes határához képest (lásd a Nap felkelésének görbéit a 6.7. ábrán) mérve az ébredés szinte változatlan havi értékeit arra a nem különösebben sokkoló következtetésre jutunk, hogy a magyar lakosság már 1986-ban is teljes mértékben elszakadt a világosság és sötétség diktálta természeti rendtől: kelhet a Nap, amikor akar, mi hat óra előtt nem kelünk fel. Az egyetlen eltérés az, hogy a téli hónapokban a Nap később kel, mint a magyar ember. 1986 és 2000 havi értékeit összehasonlítva az is látható, hogy a későbbre tolódó ébredéssel a téli hónapokban ritkábbá válik a sötétben való ébredés.

6.7. ábra

A Nap felkelte és az ébredés időpontja havonta 1986-ban és 2000-ben

Forrás: Altorjai et al., 2004

Az otthoni munka értéke

Egy közgazdászt akkor érdeklí igazán az idő, ha nem csupán összeszámolja egy adott tevékenységre (leginkább valamilyen munkavégzésre) fordított idő mennyiségét, hanem ha ennek értékét is ki tudja számolni. Ez a pénzért végzett tevékenységek esetében viszonylag egyszerű, de az otthoni munka esetében nagyon nem az, hiszen a háztartási munkák (vagy az önellátó kisgazdaságban végzett, továbbá a mások számára szívességből vagy a majdani viszonzás reményében végzett munka) értéke nem mérődik meg a munkaerőpiacon.

A feladat tehát az, hogy mérni kell a háztartási termelés nagyságát, valamint pénzben kell kifejezni a termelt javak és szolgáltatások értékét (Szép–Sík 2001).⁷² Háztartási termelésnek általában az olyan fizetetlen tevékenységet tekintik, amit:

„...egy családtag a másik családtag számára végez, ami helyettesíthető lenne piaci termékkel vagy szolgáltatásokkal, ha a körülmények (jövedelem, piaci feltételek, személyes ambíciók) lehetővé teszik azt háztartáson kívülről megszerezni.” (Reid 1934, 11. oldal)

A háztartás úgy működik, mint egy termelőüzem, azzal a különbséggel, hogy az előállított termék és szolgáltatás nem kerül piaci forgalomba, továbbá a pia-

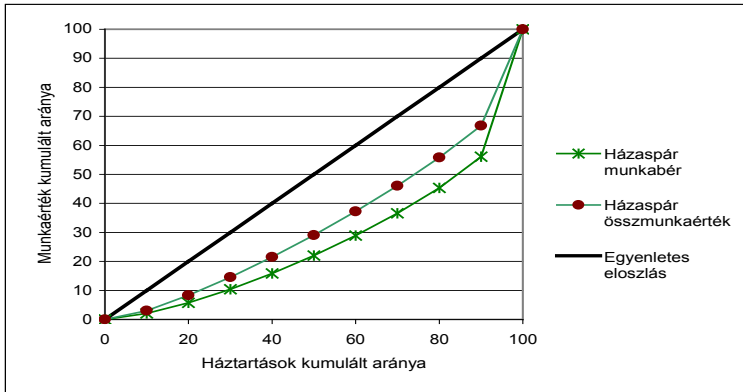
⁷² S ekkor még nem is vettük figyelembe a háztartás fogalmának meghatározhatatlanságából fakadó gondokat (lásd Sík 1989 példáit), amelyek részben azzal is összefüggenek, hogy olykor nem egyértelmű, ki tartozik a háztartásba, mely jövedelmek tekinthetők személyes és háztartási jövedelemnek, s mindez hogyan változik kultúránként és az időben.

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához

con vásárolható termékekből családi munkaerő alkalmazásával készülnek a fogyasztásra, felhasználásra kész termékek. Az otthoni munka értékét két módon szokták becsülni:

A *piaci helyettesítési költség*módszernek lényege, hogy az otthoni munka értékét az egyes tevékenységekre fordított idő mennyiségének és az adott tevékenységet a munkaerőpiacon végző dolgozó órabérének a szorzatával becsüli. A *határáldozati jövedelem módszer* ezzel szemben a házimunkát végző személy saját munkaerőpiaci bérével számol. Ennek alapja az a feltételezés, hogy a munkaerő tulajdonosa maximalizálni igyekszik hasznát, s akkor fog otthoni munkát végezni, ha a munkaerőpiacon jobb marginális jövedelmet⁷³ nem tud szerezni. A valóságban azonban ezt az összevetést nem mindig lehet elvégezni, hiszen sok okból („a nő ne dolgozzon” hagyománya, az információhiány miatt elszalasztott jó lehetőségek, illetve a többletjövedelem-szerzés akadályai stb.) lehetetlené teszik a racionális döntést.

Az otthoni munka mérése segíti a háztartáson belüli viszonyok jobb megértését. Erre példa a következő ábra (6.8. ábra), amin azt látjuk, hogy az otthoni munka értékének beszámítása a kétkeresős háztartások összes munkajövedelmébe szignifikánsan csökkenti annak egyenlőtlenségét.

6.8. ábra

A házaspárok főmunkahelyi jövedelmének és teljes munkajövedelmének koncentrációja a kétkeresős háztartásokban

Forrás: Szép–Sik 2001, az MHP 1997. hulláma alapján⁷⁴

⁷³ Egységnyi további munkaidő-ráfordítással elérhető jövedelem.

⁷⁴ Az MHP időgazdálkodását nem időmérlegnapló, hanem a háztartástagok retrospektív becslése alapján vizsgáltuk. A kérdőívben annak mértékét becsülték meg, hogy a különféle háztartási és kisgazdasági tevékenységek közül melyiket milyen gyakorisággal végezték az elmúlt évben, s egy-egy alkalommal ennek átlagos hossza mennyi volt.

Az otthoni munka értékének makroszintű becslése azért fontos, hiszen ennek híján a GDP-számítások egy adott társadalom teljes munkamennyiségének csak egy részét, a piaci javakat bérmunkával előállító szegmensét képesek kimutatni. Goldschmidt–Clermont (1990) példáiban a munkaerő számbavételének azon torzulásait sorolja fel, amelyek a háztartási termelés figyelmen kívül hagyásának következményei. Ilyen torzulások

- a szegénység és a jövedelemegyenlőtlenség mértéke, ami az otthon végzett munka értéke és a pénzben mért munkából származó jövedelem együttes mértékétől függ;
- a szociális ellátásra fordított források elosztásának módja (aki csak otthoni munkát végez, az semmilyen szociális támogatásban nem részesül);
- a „láthatatlan” háztartási munka családi vagyonhoz és a család megélhetéséhez való hozzájárulásának az alábecslése.

Márpedig az otthoni munka mennyisége hatalmas. Ez látható egy klasszikus munkából kiszemelt táblázatban.

6.5. táblázat

A háztartási munkatevékenység időráfordításának részaránya a gazdaság összmunkaidejében (%)

Ország	Időpont (év)	Részarány
Anglia	1961	50
	1975	51
Hollandia	1975	59–66
	1980	61–67
Norvégia	1960	63
	1980	54
Belgium	1966	57
NSZK	1966	62
	1973	49
Franciaország	1955	43
	1958	50
	1966	52
	1975	57
USA	1940	55
	1966	47
Lengyelország	1976	40
Szovjetunió	1977	54
Svédország	1977	48
Finnország	1979	41

Forrás: Goldschmidt–Clermont, L. (1982), idézi Sik 1999a.

6. Adalékok az idő szociológiai kutatásához

Ahhoz, hogy ennek a hatalmas mennyiségű munkának az értékét a GDP-ben számba vett munkaidőértékéhez hozzárendelhessük, szükséges az időráfordítás órában kifejezett értékét kiszámítani. A 2010. évi adatok elemzés során (KSH 2016) azt találták, hogy a magánháztartásban élő lakosság 10 760 millió órát dolgozott (saját vagy más háztartás számára, illetve önkéntes munkaként) úgy, hogy azt a GDP-számításnál nem vették figyelembe. Ezt a munkaidőt a hasonló tevékenységet foglalkoztatottként végzők nettó órabérével megszorozva 6497 milliárd forint értéket kaptak, ami 25%-kal magasabb volt, mint az adott év hivatalos GDP-jének az értéke.

7. A súlyozás mint szükséges rossz

■ ■ ■ MÁRTON SÁNDOR–SIK ENDRE

Gyakran előfordul, hogy annak ellenére, hogy egy mintavételt tökéletesen megterveztünk, az adatfelvétel végén kiderül, hogy valamelyik társadalmi csoportból az „elvártnál” többen vagy kevesebben kerültek be a felmérésbe. Az „elvárásunk” alapja az, hogy van egy olyan forrásunk (mintakeret), amiben megbízunk, s ezért a mi adatfelvételünkötől is ugyanolyan összetételt „várunk el”.

Mi a teendő, ha elvárásainkban csalatkoznunk kell? Ilyenkor nem szabad belekezdeni az elemzésbe, hiszen tudjuk, hogy mintánk nem reprezentatív, hanem súlyozni kell adatainkat.

A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy mintánk főbb jellemzőit, mint pl. nem, kor, lakóhely, iskolai végzettség meg kell szorozni 1-nél nagyobb (ha a mintánkban hiány van) vagy 1-nél kisebb (ha a mintánkban többlet van) súlyszámmal, amivel azt érjük el, hogy adataink megoszlása azonos lesz a mintakeret megoszlásával. A súlyszámokat nem egyetlen, hanem több szempont kombinációja szerint számoljuk ki. Ebben Rudas (2006) útmutatását érdemes követni:

„Súlyozáshoz azokat a változókat lehet használni, amelyek megoszlása a vizsgálni kívánt népességben ... nem csak egyenként ismert, hanem együttesen is, azaz lehet tudni, hogy az ország lakosságának mekkora hányada esik ezen változók kategóriáinak egy-egy kombinációjába... A gyakorlatban a súlyozást úgy valósítják meg, hogy a fenti négy szempont (nem, iskolai végzettség, kor, településtípus) szerinti keresztosztályozást elkészítik a mintában is és a populációban is... Ezt a két táblázatot hasonlítják össze a súlyok megállapítására... Minden megfigyelésnek, aki az előbbi táblázatban azonos helyzetű (azaz négy változó szerint ugyanabban a kategóriakombinációban van), ugyanaz lesz a súlya... **Ez a súly egyenlő a megfelelő kombinált kategóriának a populációban érvényes százalékos arányának és a mintában megfigyelt százalékos arányának a hányadosával** (kiemelés az eredetiben, M. S.–S. E.).

Ha minden megfigyelést az így meghatározott súllyal vesznek számításba, akkor olyan mintához jutnak, amely a négy súlyozó változó szerint reprezentatív. Hangsúlyozni kell, hogy ezen manipuláció után a minta még véletlen marad, és jellemzői hasonlóak lesznek egy olyan minta jellemzőihez, amelynek kiválasztásánál a nem, kor, iskolai végzettség és településtípus változók együttes rétegző szempont voltak, ha a súlyok egyike sem tér el nagyon 1-től....” (Rudas 2006, 65. oldal)⁷⁵

A továbbiakban röviden szólnunk azokról a nehézségekről, amelyekkel a súlyozás során meg kell küzdenünk. A 6. függelékben ismertetünk egy súlyozási ujjgyakorlatot, majd bemutatunk két példát arra, hogy miért nélkülözhetetlen a súlyozás, illetve milyen korlátai vannak.

Először is belátható, hogy a mintánkból sokféle okból maradhatnak ki emberek, például nem voltak otthon, elköltöztek, illetve nem tudtak vagy nem akartak válaszolni a kérdőívre. Belátható, hogy az ilyen adathiányokat csak akkor lenne képes a korábban említett négy szociodemográfiai változó alapján készült súly pótolni, ha feltételezhetnénk, hogy a kimaradók összetételének „helyrehozása” minden minket érdeklő dimenzióban is „megjavul”. Ám ez biztosan nem igaz. Hiszen feltételezhetjük, hogy a kérdezést megtagadók másként gondolkodnak a választáson való részvétellel kapcsolatban, mint a kérdezésbe beleegyező kérdezettek, vagy az elköltözők mobilabbak, mint a helyben maradók.

Hogyan súlyozd településedet?

A következő példa azt mutatja be, hogy egy önkéntöltős kérdőív nyers adatait hogyan lehet reprezentatívvá tenni súlyozás segítségével. Ez a példa azért lehet nagyon hasznos, mert manapság elszaporodóban vannak az olyan adatfelvételek, ahol a válaszadókat nem a véletlenszerű bekerülésre törekvő módszerrel választják ki a kutatók, hanem csak kijelölik a kört, ahonnan a válaszokat várják, s az válaszol, aki akar. Márpedig ez a megoldás (amit mostanában modoros és hazug módon kényelmi mintának neveznek) eleve nem is törekszik reprezentatív adatok megszerzésére, következésképpen lemond a külső érvényesség növeléséről, egyszersmind a survey technika legnagyobb előnyéről. Másként az első fejezetben szereplő 1.2. ábrán a survey technika mellett szereplő nyilat a társadalomtudományos megismerés rémálma irányába fordítja el.

⁷⁵ Ha a kapott súlyszám nagyon nagy lenne, akkor óvatossá kell lenni, mert ezzel ellepleznénk a mintavétel durva hibáját.

7. A súlyozás mint szükséges rossz

A Tárki Önkormányzati Adatbank (TÖA) kutatás során postai önkitöltős kérdőívet használtunk, vagyis az önkormányzatban valaki(k) maguk döntötte(ék) el, hogy kitöltik és visszaküldik-e a kérdőívet, vagy sem. A kérdőíveket egy, a kutatás céljáról tájékoztató, ún. felkérő levél és – a visszaküldést ösztönzendő – felbélyegzett és megcímezett válaszborték kísérte. Alkalmaztuk továbbá a szakirodalom által ajánlott további ösztönző megoldásokat is:

- a kérdőív rövid, jól áttekinthető szerkezetű volt, és könnyen megválaszolható kérdéseket tartalmazott;
- a kutatási célt pontosan leírtuk, a kutatásért felelős személy aláírását tartalmazta a felkérőlevél;
- s emlékeztetőlevelet is küldtünk azoknak, akik nem küldték vissza a kérdőívet.

A postai adatfelvételi technika előnye, hogy olcsóbb, mint a személyes vagy telefonos kérdezés, s a kérdezett saját időbeosztásának megfelelően töltheti ki a kérdőívet, minden befolyásoló, zavaró tényezőtől mentesen. Ellene szól, hogy a személyes és telefonos adatfelvételi technikánál a kérdező jobban tudja ösztönözni a válaszadást, továbbá csökkenthető a félreértett válaszok aránya és a rosszul kitöltött kérdések száma. Összességében a postai adatfelvétellel kapott adatok a sztenderd survey-eknél gyengébb minőségűek, és kizárt, hogy a visszaküldött kérdőívek megoszlása reprezentatív legyen.

A TÖA esetében a mintakeret az ország valamennyi települése volt, s a súlyozáshoz a valamennyi települést magában foglaló, tehát tökéletes adatbázis (T-STAR) állt a rendelkezésünkre, vagyis a válaszadás megtagadásából és a válaszhiányból fakadó torzítás súlyozásának feltételei a lehető legjobbak voltak.

A TÖA egyes hullámaiban különféle megoldásokkal kísérleteztünk a válaszhiány miatti torzítás mértékének csökkentése érdekében.

7.1. táblázat

A TÖA adatfelvételeinek jellemzői, 1995–2004

Év	Kérdőív hossza (oldal)	Kérdések száma (db)	Kísérőlevél	Kiküldés módja	Ösztönzők	Válasz- arány (%)
1995	22	44	Külön	Önálló levélként		24
1997	6	27	Külön	Önálló levélként		38
1998	5	26	Külön	Önálló levélként		32
1999	8	29	Kérdőíven	Önkormányzati Tájékoztatóval	Telefon az 50 ezer fő feletti települések esetében	33
2000/1	6	24	Kérdőíven	Önkormányzati Tájékoztatóval	Két oldal elem- zés a kérdőív végén	29
2000/2	8	43	Kérdőíven	Önkormányzati Tájékoztatóval		26
2001/1	4+4	14+15	Kérdőíven	Az Önkormány- zat ⁷⁶ és a JEGYZŐ mellékleteként		12
2001/2	8	37	Kérdőíven	Önkormányzati Tájékoztatóval	Felbélyegzett válaszboríték	24
2002	8	36	Kérdőíven	Önkormányzati Tájékoztatóval	Felbélyegzett válaszboríték	24
2003	8		Kérdőíven	Önkormányzati Tájékoztatóval	Felbélyegzett válaszboríték, második hullám és a városok telefonos meg- keresése	54
2004	8	20	Kérdőíven	Önkormányzati Tájékoztatóval (600 önkormányzat önálló levélként ⁷⁷)	Felbélyegzett válaszboríték, és második hullám	Folya- matban

Forrás: Ivony 2002 és Sik–Simonovits 2004

⁷⁶ A TÖOSZ havi lapja.

⁷⁷ Erre azért volt szükség, mert ez a 600 önkormányzat csak elektronikus formában kapja meg az Önkormányzati Tájékoztatót. Mivel nem tudjuk, hogy ennek kitöltési feltételei mennyire azonosak a nyomtatott kérdőívvel, ezért nem láttuk helyesnek a kettőt vegyíteni.

7. A súlyozás mint szükséges rossz

Önmagában az a tény, hogy 1999-től kezdődően (2001 tavasza kivételével) a kérdőívet az Önkormányzati Tájékoztatóval kapták meg az önkormányzatok, szintén ösztönzést jelentett, hiszen ez volt a Belügyminisztérium egyetlen, az önkormányzatok számára kiadott hivatalos, havi rendszerességgel megjelenő kiadványa, ami fontos információkat, pályázati kiírásokat, törvény módosításokat tartalmazott, ezért érkezését az önkormányzatok nagyon várták.

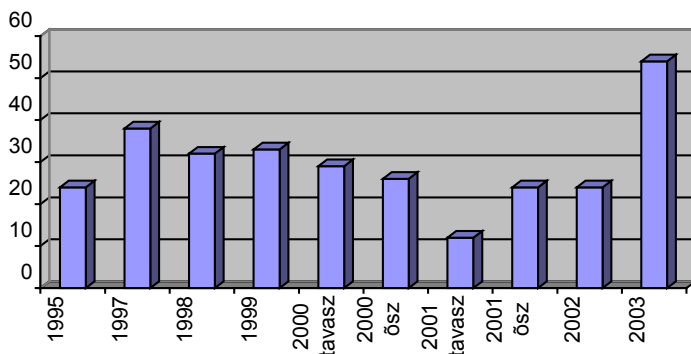
A TÖA longitudinális panel jellege

A TÖA azért tekinthető longitudinális adatbázisnak, mert a KSH településazonosítójára „felfűzve” a települések minden évben beazonosíthatók, és az adott év adatai hozzárendelhetők a korábbi évek adataihoz. Ennek a longitudinalitásnak azonban vannak olyan sajátosságai, amelyek a TÖA-t megkülönböztetik egy longitudinális háztartási vagy vállalati paneltől. Ezek a következők:

- (1) Az adatfelvétel teljes körű, vagyis minden magyarországi településre kiterjed. Ennek egyik következménye, hogy az adatbázist nem torzítja a mintavétel hibája. Továbbá az elemszám „maximális”, vagyis az elemzést a mintanagyság felől bírálni értelmetlen.
- (2) A minta elemei, a települések nem tudnak lemorzsolódní, hiszen erre csak az országhatár megváltozása vagy egy település elnéptelenedése esetében kerülhet sor. Egy háztartás- és a vállalatpanelhez képest tehát nem következhet be az adatfelvétel torzulása az elemzés egységeinek kilépése folytán.
- (3) A háztartásokhoz vagy a vállalatokhoz képest a települések határa jól definiálható és változatlan. Ez annak ellenére igaz, hogy minden évben szétválí vagy egyesül néhány település. Ennek mértéke egy háztartás- vagy vállalatpanelhez képest egyfelől elhanyagolható, másfelől e változások az elemzés egységének és a változás folyamatának közigazgatási definiáltsága miatt sokkal jobban követhetők, mint a háztartási és a vállalati panelek esetében, ahol az alapegység határai csak nagyon önkényesen húzhatók meg, és a változások sokfélék és helyesen regisztrálhatók.

Az önkormányzatok (nem) válaszolói hajlandósága

Az önkormányzatok válaszolói hajlandóságát az egyes hullámok során elért válaszaránytal mérjük:

7.1. ábra

A TÖA válaszadási aránya 1995 és 2003 között* (%)

* Budapest és az önálló helységnek nem tekinthető települések adatai nélkül.

Látható, hogy általában a települések harmada/negyede válaszolt szétküldött kérdőíveinkre. A teljes idősort tekintve csökkenő válaszolási trend volt érzékelhető (1997-ben 38%,⁷⁸ 2001 őszén és 2002-ben 24%). A 2001 tavaszi kudarc okát abban látjuk, hogy az ekkor alkalmazott kísérleti szétküldési stratégia koncepciója (két speciális szaklap a hivatalos lap helyett) rossz volt. Emiatt elhatároztuk, hogy erőteljesebb (bár költségesebb) válaszadás-növelő technikákat alkalmazunk. Ezek eredményeképpen a 2003. évi válaszadási arány valóban 54% lett.

A válaszoló településekhez képest a nem válaszoló települések (az 1998. évi hullám adatai alapján):

- kisebbek,
- alacsonyabb a 60 év felettiiek száma,
- magasabb a munkanélküliek aránya,
- nagyobb a népesség mozgása (mind az oda-, mind az elvándorlás esetében), és
- több olyan település van közöttük, ahol az adott évben épült új lakás.

⁷⁸ Az 1995. évi értéket az alapvetően eltérő válaszolási feltétel miatt (csak a polgármester tölthette ki a kérdőívet) nem vesszük figyelembe.

A TÖA súlyozása

A 2002-es őszi adatfelvétel során a 3130 helyi önkormányzat közül 756 küldte vissza a kitöltött kérdőívet (24%). Az adatbázist a településrétegek és a régió kategóriái alapján súlyoztuk:

7.2. táblázat

A települések száma országosan és a válaszolók között, valamint a válaszadási arány a súlyozás dimenziói mentén (Budapest és kerületei nélkül)

	Országosan	Válaszolók között	Válaszolási arány
Összesen	3130	751	24
Állandó lakosok száma			
1000 fő alatt	1944	418	22
1000–2000 fő között	594	146	25
2000–10 000 fő között	486	147	30
10 000 fő felett	106	40	38
Régió			
Közép-Magyarország	184	45	24
Közép-Dunántúl	406	105	26
Nyugat-Dunántúl	646	126	20
Dél-Dunántúl	653	150	23
Észak-Magyarország	600	161	27
Észak-Alföld	388	88	23
Dél-Alföld	253	76	30

7.3. táblázat

Az összes és a válaszoló települések száma és a hozzájuk rendelt súly értéke településméret és régiók szerint, 2001 őszre (Budapest és a budapesti kerületek nélkül)

Régió	Településméret				
	1000 fő alatt	1000–2000 fő között	2000–10000 fő között	10000 fő felett	Összesen
Közép-Magyarország	37/12 (3,1)	44/6 (7,3)	83/20 (4,15)	20/7 (2,9)	184/45
Közép-Dunántúl	245/57 (4,3)	86/24 (3,6)	59/18 (3,3)	16/6 (2,7)	406/105
Nyugat-Dunántúl	528/92 (5,7)	72/19 (3,8)	38/13 (2,9)	8/2 (4)	646/126
Dél-Dunántúl	527/111 (4,74)	69/16 (4,3)	46/19 (2,42)	11/4 (2,75)	653/150
Észak-Magyarország	384/100 (3,84)	137/39 (3,5)	65/16 (4,1)	14/6 (2,3)	600/161
Észak-Alföld	161/34 (4,7)	109/22 (4,9)	98/25 (3,9)	20/7 (2,9)	388/88
Dél-Alföld	62/12 (5,2)	77/20 (3,85)	97/36 (2,7)	17/8 (2,1)	253/76
Összesen	1944/418	594/146	486/147	106/40	3130/751

A súlyváltozó előállítására a 7.3. táblázat megfelelő celláin belüli hányadosok értékei segítségével történt. Mivel célunk az eredeti elemszám megtartása volt, ezért a végén az egyes cellák értékeit elosztottuk az összes válaszoló település és az összes magyar település arányával, azaz $4,17$ -tel ($3130/751=4,17$).

A súlyozás hatása

A súlyozás hatását a minták valóságtartalmára úgy vizsgáltuk, hogy a települések demográfiai-, településfejlettségi-, gazdasági- és életszínvonalbeli adatait összehasonlítottuk a súlyozatlan és súlyozott mintán.

7.4. táblázat

A RÉGIÓ és NAGYSÁG alapú súlyozás hatása a minta valóságtartalmára (Budapest és az önálló településnek nem tekinthető helységek nélkül)

	Ország (1998 T-Star, N=3131)		TÖA súlyozott (N=751)		TÖA súlyozatlan (N=748)	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Odavándorlás aránya	5,07	2,54	5,04	2,49	5,06	2,43
Elvándorlás aránya	4,96	2,44	4,92	2,32	4,99	2,38
Épült új lakások aránya	8,3	24,4	9,1	45	9,7	49
Villamosenergia-fogyasztás/háztartás	2,50	2,14	2,7	4,1	2,7	4,4
Személygépkocsi 100 háztartásra	42	15	43	16	43	16
Nyers munkanélküli arány	5,71	3,55	5,58	3,36	5,58	3,41
Munkanélküliek aránya (19–56 év)	9,97	6,33	9,66	6,04	9,67	6,08
Hosszú távú munkanélküliek aránya	5,39	4,04	5,25	3,8	5,25	3,83
Vállalkozók aránya	7,31	5,78	7,64	6,9	7,62	7,18

Forrás: Ivony 2002

A települést jellemző változók relatív értékeiben a súlyozás az oda- és elvándorlás mértékében az országos átlaghoz igazította a mintát (tehát javította), ellenben az épített új lakások mutatóját távolította attól (tehát rontotta). A többi változónál nem tapasztaltunk lényeges különbségeket a súlyozás után, az értékek a súlyozatlan mintáéval egyeztek meg, melyek tulajdonképpen kismértékben térnek csak el az országos átlagoktól.

Hogyan lehet a romák migrációs hajlandóságát összehasonlítani a teljes lakosságéval?

A romák migrációs potenciálját egy olyan adatbázison vizsgáltuk, mely magába foglalta a 2015-ös és a 2016-os évben a TÁRKI által végzett országos reprezentatív „Omnibusz” kutatások adatait⁷⁹ (Sik–Szeitl 2018). Két év alatt négy alkalommal kérdeztük a lakosságot migrációs terveikről, így a kutatások egyesítése után a roma minta elég nagy lett ahhoz (N=319 fő, azaz a válaszadók 8 százaléka), hogy részletesebben tudjuk elemezni a romák migrációs szándékait.

A roma migrációs potenciál mértékét a teljes lakosság migrációs hajlandóságával mint az erre egyedül alkalmas viszonyítási alappal összehasonlítva értelmes csak vizsgálni. A gond az, hogy azok a tényezők, melyek mind a lakossági, mind a roma mintában erősen hatnak a migrációs hajlandóságra, nagyon eltérnek a két mintában. Másként, a teljes minta és a roma alminta eltérő szocio-demográfiai összetétele lehetetlenné teszi, hogy különválasszuk összetétel és a romák egyéb jellemzőinek hatásait.

E problémának kiküszöbölésére azt a megoldást választottuk, hogy a teljes lakosság mintáját a roma alminta sajátosságaihoz illesztettük, vagyis a népességet „romásítottuk”. Ez technikailag azt jelenti, hogy a lakossági adatbázist a roma alminta nem, kor, iskolai végzettség és településtípus szerint utólagos rétegzéssel módosítottuk.⁸⁰ Ez a súlyozás a teljes lakosságot e négy dimenzió mentén olyan módon alakítja át, ami akkor állna fent, ha a romák és a nem romák között nem lenne iskolai végzettség, nem, kor és településtípus szerinti különbség. Az így létrejött minta tehát egy olyan társadalmat mutat, amiben romák és nem romák az említett négy dimenzió együttes eloszlása alapján egyformák.

A 7.5. táblázatban bemutatjuk, hogy a súlyozás során használt négy dimenzió hogyan alakul a roma almintában. Ezt előbb más kutatások (Tárki Monitor, népszámlálás) roma népességének összetételéhez hasonlítjuk, majd az átsúlyozott („romásított”) lakossági Omnibusz-minta eltéréseit mutatjuk be a súlyozás előtti állapothoz képest.

⁷⁹ Az „Omnibusz” kutatás a TÁRKI rendszeres (havi, majd később negyedéves) vizsgálata, mely különböző témájú és kérdéskörű blokkokat foglal magába. A vizsgálat minden alkalommal ugyanazok a módszertani elgondolások mentén zajlik, melyek alapján országos reprezentatív, többlépcsős mintavételi eljáráson keresztül a teljes felnőtt magyar lakosságot tükröző eredményeket kapunk.

⁸⁰ Tehát előállítjuk a roma népességen belül megfigyelhető nem, kor, iskolai végzettség és településtípus szintű négydimenziós keresztábrát, és az így létrejövő együttes eloszlást rávetítjük a teljes lakosságra.

7. A súlyozás mint szükséges rossz

7.5. táblázat

A „romásítás” négy szociodemográfiai jellemzőjének kiinduló megoszlásai és hatása a teljes lakossági mintára (%)

		Roma népesség			Teljes lakosság (Omnibusz)	
		Omni- busz	Monitor	Népszámlálás 2011	„Romásítás” után	„Romásítás” előtt
	N	319	991	315 583	4055	4009
nem	férfi	47	49	50	48	43
	nő	53	51	50	52	57
iskolai végzettség	érettségi alatt	89	96	93	89	51
	érettségi	9	3	5	9	30
	felsőfok	2	1	2	2	19
korcsoport	18–39	45	55	56	47	29
	40–59	40	37	36	39	44
	60+	15	8	8	14	27
település- típus	község	32	44	53	34	31
	város	53	41	41	50	51
	Budapest	15	15	6	16	18

Forrás: Sik–Szeidl 2018

A különböző roma mintákon belüli eltérő megoszlások nem túl jelentősek, és jól magyarázhatók az adatfelvételek során alkalmazott eltérő definíciók különbségeivel. Az Omnibusz survey során a kérdezőbiztosok háztartásonként csak egy személyt kérdeznek meg, míg a Monitor több háztartástagot is megkérdez, a népszámlálás pedig minden háztartástagot rögzít. Ennek eredményeképpen az utóbbi két felvétel több fiatal és vidékit talál. Másik fontos különbség, hogy míg a Monitor-vizsgálat és a népszámlálás esetében önbevallásról van szó, az Omnibusz-kérdőív végén a kérdezőbiztosok válaszolnak, hogy szerintük roma vagy nem roma válaszadóval készítettek interjút. Mint ahogy az várható volt, a

„romásított” lakossági minta⁸¹ az országosan reprezentatív mintánál több férfit, alacsony iskolázottságú személyt és fiatalt, illetve kismértékben több közösségi lakost foglal magában.⁸²

⁸¹ Látható, hogy az első és a negyedik oszlop megoszlása közel azonos, mivel ez utóbbi az előbbi alapján lett átsúlyozva.

⁸² Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az utólagos rétegzés során használt négy alapvető demográfiai változón kívül sok más tényező okozhat még különbséget a roma és a nem roma csoportok között, hiszen nem létezik elfogadott, sztenderd tulajdonságkészlet, ami alapján definiálni tudjuk a roma származású lakosságot.

8. Hogyan szintetizálhatók a kvalitatív kutatások eredményei? A metaetnográfia módszere

■ ■ ■ SIPOS FLÓRIÁN

A kvalitatív kutatásokat végző társadalomtudósok gyakran szembesülnek azzal a kihívással, hogy eltérő kontextusokban rögzített esettanulmányok másodelemzését vagy szintézisét kell elvégezniük. Ez egyrészt előfordulhat több különálló tanulmányról szóló összefoglalások készítésénél, másrészt nemzetközi kutatási projekteknél is nemegyszer elkerülhetetlen feladat eltérő kontextusban készült esettanulmányok összegzése. A legfontosabb kihívások mindkét esetben azonosak: hogyan fogalmazzunk meg érvényes állításokat az egyes eseteken túl is anélkül, hogy annak a (szinte mindig csábító) bűnébe essünk, hogy eredményeinket a reprezentativitás és az általános érvényesség címkéjével lássuk el. A kihívás tehát sok tekintetben hasonló, mint a jelen kötet 3. fejezetében leírt KKK módszer. A fejezet célja, hogy ennek egy lehetséges módját, a metaetnográfiát mutassa be és két példával illusztrálja.

A tudományos kutatások módszertani szigorúsága és következetessége, illetve az, hogy mindig egy adott hipotézisről vagy kutatási kérdésről, és csakis a vizsgált sokaság kontextusában fogalmazz meg állításokat, elszigetelt, egymással általában össze nem hasonlítható eredmények és tudások születéséhez vezetett,⁸³ ami a kutatások felesleges ismétlésének veszélyét is növeli, más szóval a kutatók mindig és újra és újra fel kell találják a spanyolviaszt.

Az eredmények szintézise először a kvantitatív kutatások esetében jelent meg, olyan metaanalízis formáját öltve, amely statisztikai módszerekkel a több, egymástól független kutatás által felvett adatbázisok statisztikai összekapcsolásán alapult (Glass 1976). A kvalitatív kutatások szintézisének igénye a brit etnográfia területén jelent meg először, amikor a kutatók felismerték a problémát, ami abból fakadt, hogy a teljes kultúrákat leíró antropológiai etnográfiai helyett a mikroetnográfiai váltak uralkodóvá (Walsh–Downe 2004). Noblit és Hare első kísérlete egy szintézisalkotó módszer kidolgozására 1988-ban született meg. A metaetnográfia módszerét eredetileg etnográfiai módszerrel végzett és már

⁸³ Ezt segíti a tudománymetriának az a szomorú aspektusa is, amely a folyóiratokban megjelent tudományos tanulmányokat tekintve a legfontosabb teljesítménynek a nagy összefoglaló munkák helyett.

publikált oktatáskutatások másodelemzésére alkotta meg a szerzőpáros (Noblit–Hare 1988), de egyre szélesebb körben és más tudományterületeken is alkalmazzák napjainkban. Igazi multidiszciplináris kutatási módszer lett. Egyes szisztematikus szakirodalom-elemzések szerint például az egészségtudományok területén messze a legelterjedtebb módszer a kvalitatív szintézisek végzésére a QES (qualitative evidence synthesis) módszerek közül, és ráadásul a többi QES módszer jelentős részét is a metaetnográfíából fejlesztették tovább (Walsh–Downe 2005). A metaetnográfíák száma ez elmúlt években a szisztematikus módszertani irodalomelemzések szerint robbanásszerűen növekedett, de ez sok esetben az interpretatív módszertan felpuhulásával is járt (France et al. 2015, Uny et al. 2017, Hannes–Macaitis 2012).

A metaetnográfíát a szociológiai kutatásokon belül újabban akár egy-egy kiterjedt kutatáson belül is egyes esetek, esettanulmányok összehasonlítására és szintetizálására is alkalmazzák, azaz nemcsak publikált eredmények másodelemzésére, hanem elsődleges adatok összehasonlító elemzésére is (Pilkington 2018). Népszerűségét az adja, hogy szemben a többi metamódszerrel (például a kimondottan pozitívista szellemű systemtic review-val és metaanalízissel szemben) nem aggregatív, hanem interpretatív. Ez azt jelenti, hogy nem összesíti az eredményeket, és végképp nem számszerűsíti azokat abból a hitből kiindulva, hogy amire több adatunk van, az inkább igaz is, hanem a kutatások egyes elemeit összehasonlítja, és ezekből úgynevezett metaforákat használva egy nagyobb képet alkot, s ezáltal értelmezi ezeket.

A kvalitatív szintézisalkotás azonban nem csoda(mód)szer, és alkalmazásának bizony „ára” van. Számos kritika érte, például etikai szempontból (azaz mert olyan elemzés, amelybe az eredeti alanyok nem egyeztek bele) az egyediség elvitatásáért, a kutatás mélységének elsekélyesítéséért, az emberi tapasztalatok életszerűségének feláldozásáért és az eltérő módszerrel felvett adatok szintetizálásáért (Sandelowski et al. 1997, Campbell et al. 2011). Azonban ahogy Walsh és Downe (2004) megfogalmazták: a fragmentált kvalitatív kutatásokat viszont az a veszély fenyegeti, hogy a döntéshozók egyszerűen figyelmen kívül hagyják eredményeiket, így ezek a kutatások könnyen ezoterikus tudásszigeteket hoznak létre.

A módszer bemutatása

A metaetnográfia az 1967-ben Glaser és Strauss által kidolgozott megalapozott elmélet (grounded theory) módszerének egyfajta továbbgondolásaként született meg, és sokat megőrzött annak induktív logikájából.⁸⁴ Mindkettő a kutatás során feldolgozott anyagból indul ki előzetes fogalmi háló használata nélkül, és sikeres (szerencsés) esetben új elmélet vagy modell alkotását is lehetővé teszi. Azonban a metaetnográfia követi Geertz (1973) „sűrű leírásának” elvét is, és abból a meggyőződésből indul ki, hogy minden szintézis célja a jelentésháló feltárása, de ez a folyamat szükségszerűen interpretáció is – ebben az értelemben a metaetnográfia az interpretációk interpretációja. Noblit és Hare megfogalmazása szerint „interpretáló kutatások szintézise” (Noblit–Hare 1988, 10. oldal) a kutató maga is jelentést ad a vizsgált elemzéseknek – hasonlóan ahhoz, ahogy az etnográfus értelmezi a kultúrákat.

A metaetnográfia interpretatív módszerének lényege, hogy az egyes kifejezéseket „lefordítja egymásba”, azaz nem ugyanazokkal a szavakkal kifejezett fogalmakat keres a különböző szövegek között, ezekről áthidaló témákat, metaforákat alkot, és ezek érvényességét vizsgálja. A metaforák ebben az értelemben kulcsfogalmakat, témákat jelentenek, és sok esetben már az esettanulmány kontextusát (szerzőjének interpretációját) is tartalmazhatják. A fordítás pedig nem szó szerinti fordítást jelent, hanem idiomatikust, azaz az egyik metafora jelentését viszonyítja a másik jelentéshez, ami ily módon egy új szintézisalkotó metafora vagy fogalom alapja lehet. De ez a jelentésalkotás nemcsak hasonlóságokon alapulhat, hanem feltárhatja az egyes esetek közti ellentmondásokat is, vagy törekedhet a teljes kép, például egy kultúra vagy szervezet képének megalkotására. A szerzőpáros elképzelése szerint a módszer így sok tekintetben többet ad, mint az eredeti tanulmányok együttesen, azaz nemcsak felsorolja a különbségeket és hasonlóságokat, hanem új interpretációt tesz lehetővé, és mégis képes megőrizni az eredeti esetek egyediségét.

Noblit és Hare hét lépésben határozták meg a kutatás menetét, azonban ezeket a szakaszokat nem kell mereven értelmezni, például mert több szakasz át is fedí egymást a gyakorlatban (pl. 4. és 5. szakasz).

- 1. SZAKASZ:

Kutatás indítása. Ennek kulcsa egy kutatási kérdés megfogalmazása és annak végiggondolása, hogyan segít ennek a kérdésnek a megválaszolásában egy kutatásokból vett minta vizsgálata.

⁸⁴ A grounded theory – megalapozott elmélet egy szélsőségesen induktív kutatási módszer, amelynek lényege, hogy a kutató minden elméleti előfeltevéstől és modelltől mentesen (így korábbi konstrukcióktól való függetlenségre törekedve) dolgozza fel a tartalomelemzés tárgyát, és ez a folyamat új elméletek kiemelkedéséhez vezet.

- 2. SZAKASZ:

Tanulmányok kiválasztása. Ez annak eldöntése, milyen kutatások segítenek az előző pontban feltett kérdések megválaszolásában. A vizsgált tanulmányok kiválasztásához az eredeti módszer kevés fogódzót ad, impliciten a kvalitatív kutatásokban alkalmazott célzott mintavétel⁸⁵ javasolja. Túl nagyszámú eset elemzését kerülendőnek tartja, mivel túl sok tanulmány összehasonlításánál fennáll annak a veszélye, hogy túl általános, leginkább csak a hasonlóságokat és különbségeket felsoroló eredményhez vezet. A tanulmányok kiválasztását tehát a szerző belátására bízzák, szemben a SR (systematic review) napjainkban elterjedt gyakorlatával, amely adatbázisokból halmazműveletekkel⁸⁶ kiválasztott több ezer tanulmány több fordulón át tartó, világos kritériumok alapján végzett módszeres szűkítésével jutnak el egy vizsgálható méretű mintához. Ez azonban elkerülhetetlenül azzal jár, hogy a folyamat „bürokratikusabbá” válik, több tanulmány esetében az egyes esetek egyediségét is kevésbé lehet megőrizni a szintézisben. A metaetnográfia alapvető vizsgálati területe a kontextusba ágyazott jelentés (Turner 1980), így a kontextus nem kiszűrhető zaj, hanem fontos információ: „A kontextus nem a valóságot elrejtő zaj, hanem a valóság maga” (Burawoy 1998, 13. oldal).

- 3. SZAKASZ:

Tanulmányok olvasása. A szerzők a tanulmányok ismételt és részletekre figyelő olvasását és kulcsmetaforák beazonosítását javasolják. Ez napjainkban gyakran kvalitatív adatelemző programok (általában NVivo, Atlas.ti, MAXCODA) segítségével történik manuális kódolással. Ez különösen magas elemszámú minták és kiterjedt szövegkorpuszok esetén célravezető. Ezeket tekinthetjük első szintű interpretációknak, ezek az interpretációk követhetők vagy kiegészíthetők az eredeti tanulmányok vagy azok alanyainak interpretációit, fogalmait.

- 4. SZAKASZ:

Az esettanulmányok kapcsolatának meghatározása. Mivel ehhez az egyes tanulmányokat kell összehasonlítani, ezért azt javasolják a szerzők, hogy a

⁸⁵ A célzott vagy céltudatos mintavétel (purposive sampling) a kvalitatív mintavételi eljárások összefoglaló neve. Szemben a kvantitatív mintavételi eljárásokkal nem statisztikai valószínűségeken alapul, és célja nem általános érvényű állítások megfogalmazására alkalmas minta kiválasztása, hanem az információban gazdag eseteket akarja beazonosítani a megértés céljából. Az elfogultság (bias) így nem kontrollálható vagy kiküszöbölendő eleme, hanem éppen a lényege az eljárásnak, például egy politika értékelésénél épp olyan eseteket keresünk, amelyek egy beavatkozás sikerességét bizonyítják, mert a célunk a siker kritériumainak vagy feltételeinek az azonosítása.

⁸⁶ Ennek lényege, hogy Boole logikai operátorokkal, azaz (AND, OR, NOT) műveleti jelekkel a tanulmányok legfontosabb adatait (címeinek szókészlete, megjelenési éve, helye, a szerzők által megadott kulcsszavak, esetleg absztrakt szókészlete) felhasználó parancssort alkotunk, és ezzel keresést futtatunk nagy online publikációs adatbázisokon.

8. Hogyan szintetizálhatók a kvalitatív kutatások eredményei?

kulcsmetaforákat, idézeteket és fogalmakat (szoftver használata esetén a kódokat) helyezték egymás mellé, és előzetes hipotetikus viszonyokat állapítanak meg közöttük.

• 5. SZAKASZ:

A tanulmányok „lefordítása egymásba”. A fordítás két (vagy több) metafora összevetését és az ez alapján való szintézisalkotást jelenti. Önmagában analógiák keresése („ez az eset hasonlít ehhez a másikhoz azt leszámítva, hogy...”) még nem elegendő a szintézishez. A metaetnográfia fordítása egyszerre őrzi meg az esetek egyediségét, miközben holisztikus, azaz nem ragadja ki az egyes elemet az eredeti jelentéshálójából, hanem azzal együtt értelmezi a többi, eredeti esettanulmányból vett metaforával való kapcsolatrendszerét folyamatosan szem előtt tartva.

A lefordítás három minta szerint történhet:

- a) „Kölcsönös fordítás” (reciprocal translation): az egyes fogalmak lefordítása az egyik esetből a másikba, ezzel átívelő metaforák létrehozása. A cél megvizsgálni, hogy ugyanazok a témák megjelennek-e különböző forrásokban, és más kontextusba ágyazottan mit jelentenek. Erre Noblit és Hare egy, az iskolaigazgatók szerepéről írt összefoglaló elemzésüket hozták példának, amelyben két markánsan eltérő helyzetű amerikai iskolában (az egyik egy magas elvárásokkal szembesülő középosztályi északnyugati, a másik egy deszegregációs folyamattal reménytelenül küzdő déli) vizsgálta az igazgatók helyzetét. Két metafora – az első esetében a „szabadsága van arra, hogy ne hibázzon” (azaz a magas szülői elvárásoknak való megfelelés kényszere nem ad lehetőséget a tévedésre), a második esetében „akvárium” (az iskolafenntartók elvárásai a szegregációs gyakorlatok megtörésére) egyaránt az igazgatóra nehezedő nyomást fejezik ki más-más kontextusban.
- b) „Cáfoló szintézis” (refutational synthesis): abban az esetben, mikor a különbségek túl nagyok az egymást megerősítő kölcsönös fordításhoz, cáfoló fordításról beszélünk. Alkalmazására jóval ritkábban kerül sor. Cáfoló fordításra például a MYPLACE kutatásban (lásd később), amikor a radikális politikai szervezetek belső struktúráját kifejező „az emberek szervezete” metaforát két szervezet esetében nem lehet egymásba fordítani: míg a görög Arany Hajnal kifejezetten idealizálta az erős vezető szerepét és szent jogát a vezető szerepre, de kizárólag a néppel való közvetlen kapcsolatban elfogadva azt, addig a horvát Torcida szurkolótábor esetében ugyanez a fogalom kizárja, és etikátlannak, valamint a szurkolói kultúrával ellentétesnek tekinti a vezéri szerepet.
- c) „Gondolatmenet” (line-of-argument): amennyiben az esetek nem egyszerűen megerősítik, vagy cáfolják egymást, de egymás mellé illesztve

összefüggő gondolatmenetet eredményező interpretáció alapját képezik (ld. a következő fejezetben az első példát, amelyben a gyógyszerek szedésével kapcsolatos stratégiákat kifejező metaforák egy rendszert alkotnak).

- 6. SZAKASZ:

Fordítások szintézise. Ez egy magasabb szinten fogja össze a 4. és 5. szakaszban beazonosított „fordításokat”, s hoz létre összefoglaló metaforákat vagy értelmezéseket. A gyakorlatban ez nem választható el a „gondolatmenet” típusú szintézistől. Erre példa Noblit és Hare szintetizáló gondolatmenete, amelyben az deszegregációs programokat folytató egyesült államokbeli középiskolákról készült kvalitatív kutatások elemzéséből egy olyan összetett kép rajzolódott ki, amely arra engedett következtetni, hogy a felvázolt problémák túlmutatnak az oktatásügy keretein. Bár a kutatások külön-külön az egyes iskolák mikrokozmoszára fókuszáltak, a szintézis során kitűnt belőlük, hogy a kisebbségi vezetők növekvő térnyerése a helyi politikában és erősödő befolyásuk az oktatáspolitikára jobban segítenek értelmezni az iskolai deszegregáció folyamatát, mintha az előítéletek és teljesítménybeli különbségek csökkentésére tervezett beavatkozásként fognánk azt fel.

- 7. SZAKASZ:

A szintézis kifejezése. A szerzők kiemelik, hogy a végső publikáció közönségét mint a kutatás kontextusát is figyelembe kell venni az eredmények bemutatásakor, mert az nem feltétlenül a tudományos közösség, hanem lehetnek gyakorló szakemberek vagy döntéshozók is. A metaetnográfia erősen elkötelezett a kutatás haszonelvű jellegének megvalósítása mellett, így a közönségre való reflexió fontos eleme Noblit és Hare gondolatmenetének.⁸⁷

A következő két példa azt illusztrálja, hogyan lehet alkalmazni a módszert egyrészt független kvalitatív kutatások, másrészt egy kutatáson belül más-más kontextusban rögzített esettanulmányok szintézisére.

⁸⁷ A módszertan fejlődését és eltéréseit az eredeti gyakorlattól a közelmúltban Uny, France és Noblit vizsgálták (Uny et al. 2017), és mutatták be több szisztematikus irodalomelemzés alapján.

Laikus felfogások a gyógyszerekről

Britten és szerzőtársai vizsgálata kiemelkedő fontosságú volt a módszer széleskörű elterjedésében (Britten et al. 2002), mivel módszeresen az említett hét lépést követve vitték véghez kutatásukat a metaetnográfia fordítási módszerét alkalmazva, ezzel bizonyítva, hogy az oktatáskutatáson kívül is van létjogosultsága a módszernek. Érdemes ezért lépésről lépésre összefoglalni a tanulmányt.

1. Kutatás kezdete. A következő kutatási kérdést fogalmazták meg: Hogyan hatnak a páciensek gyógyszerfogyasztási viselkedésére és egészségügyi szakemberekkel való kommunikációjára a gyógyszerekkel kapcsolatos felfogások?
2. Releváns irodalom kiválasztása. Mivel el akarták kerülni a túláltalánosítás csapdáját, négy tanulmányt választottak ki, melyeknek témája a felírt gyógyszerekhez kapcsolt jelentésekkel foglalkozott.
3. Tanulmányok olvasása. A fő fogalmak beazonosítása mellett hamar kiderült, hogy szükséges a kontextus (a mintákba vett személyek jellemzőinek és a gyógyszer típusnak) rögzítése is.
4. Esettanulmányok kapcsolatának meghatározása. Hat kulcsfogalmat azonosítottak:
 - engedelmesség (orvosi utasítások követése),
 - önszabályozás (páciens maga hoz döntéseket, és alkot preferenciákat),
 - averzió (a gyógyszerek elutasítása, a mellékhatások kiemelése),
 - alternatív stratégiák (a páciens más módot választ a betegség kezelésére, mint például kiegészítő terápiák, diéta, sport),
 - szankció (a szakemberek által alkalmazott stratégiák a gyógyszer beszedésének kikényszerítésére), és
 - szelektív beszámoló (a páciens visszatart információt önmagáról vagy gyógyszer fogyasztásáról).Táblázatot (mátrixot) alkottak a fenti kulcsfogalmakkal (illetve módszertani szempontokkal) a sorokban és a tanulmányokkal az oszlopokban, ld. 8.1. táblázat.
5. A tanulmányok lefordítása egymásba. Benépesítették a táblázat celláit a tanulmányokból vett fogalmakkal, alkalmanként a legkifejezőbb fogalmat használva magának a kulcsfogalomnak a végleges elnevezésére.
6. Fordítások szintézise. A tanulmányok fogalmai (metaforái) nem cáfolták, hanem főként megerősítették egymást oly módon, hogy egy gondolatmenetet lehetett belőlük alkotni. Ennek középpontjában a hat kulcsfogalom közötti viszonyrendszer állt, például hogy az alternatív stratégia az averzió egyik esete, vagy a gyógyszerbeszedésnek két útja van, az engedelmeskedő és az önszabályozó, ez utóbbi esetben a páciens mérlegeli az előnyöket

és a hátrányokat a rendelkezésére álló kulturális értelmezések alapján, és ez alternatív stratégiák követését is magában foglalhatja, ugyanakkor a szigorú szankciók korlátozzák is az önszabályzást.

7. Szintézis kifejezése. A kutatás eredményeinek lehetséges felhasználói lehetnek szakemberek, döntéshozók vagy kutatók. Ez utóbbiakat a szerzők feltételezése szerint például a módszertan és további kutatási lehetőségek érdeklik, míg a szakembereket a klinikai módszerekre levonható következtetések, amelyek a szankciók és a nyílt kommunikáció közötti feszültségek feloldását segíthetik.

Fiatalok politikai részvétele

A MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement) kutatási projekt⁸⁸ célja az európai fiatalok politikai részvételének, politikával kapcsolatos értelmezéseinek, illetve radikalizmus iránti nyitottságának vizsgálata volt 14 országban és 30 kutatási helyszínen. A projekt kvalitatív kutatásért felelős munkacsoomagjainak legfontosabb módszertani kihívása a 14 nyelven felvett összesen több mint kétezer interjú feldolgozása és szintetizálása volt (Pilkington 2018). Ennek áthidalására egy olyan, a metaetnográfia módszerére épülő kutatási tervet alakított ki a projekt, amelyben helyi teamek NVivo program segítségével kódolták a nemzeti nyelveken rögzített interjúkat, majd a kódokról (első szintű interpretációk) részletes leírást készítettek angolul. A második szintű interpretációk így nem önálló tanulmányok, hanem a projekt keretében és módszertanával rögzített, majd feldolgozott (Sipos–Pilkington 2015; Pilkington–Mizen 2015) kódok és róluk írt emlékeztető leírások alapján készültek. A MYPLACE projekt nem másodlagos szakirodalmon, hanem elsődleges (jóllehet helyi projektcsapatok által interpretált) adatokon alkalmazta a módszert, így annak etikai és módszertani kifogásait (a kutatás integritásának megsértése, az eltérő módszerrel felvett adatok szintetizálása, az adatok felszínes ismerete) „kivédte” (Pilkington 2018).

Ebben a folyamatban olyan átívelő metaforák születtek, mint a már említett „emberek szervezete” a jobboldali radikális szervezetek tagjaival felvett interjúk szintézise esetében. Ez a metafora eredetileg egy interjúból vett idézet volt, amit metaforaként kiemeltek, és amelybe belefördítették a többi hasonló tartalmú első szintű interpretációt. Ez a metafora a vizsgált jobboldali radikális szervezetekről alkotott véleményekből azt emelte ki, hogy vezető nélküliek és nem hierarchikusak (jóllehet, mint láttuk, ez nem volt igaz mindegyik szervezetre, így a kölcsönös fordítások mellett cáfoló szintézisre is példát nyújtott). Ez a vezetőnélküliség a

⁸⁸ <https://cordis.europa.eu/project/id/266831>

8. Hogyan szintetizálhatók a kvalitatív kutatások eredményei?

szakirodalomban általános vélekedés szerint az anarchista és baloldali, megszorításellenes mozgalmak jellemzője volt. További ifjúsági szervezetek tagjaival felvett interjúkból alkotott olyan második szintű metaforák, mint

- „nem hivatalos vezetés” (antifasiszta, antikapitalista mozgalmak),
- „vezetők nélküli szervezet” (megszorításellenes és Occupy mozgalmak),
- „elmosódott vezetés – mi mind vezetők vagyunk” (gender és kisebbségi jogokkal kapcsolatos mozgalmak) és
- „hierarchia és versengés” (politikai, szakszervezeti és állam által szponzorált szervezetek ifjúsági tagozatai)

szintézisével olyan harmadik szintű fogalom emelkedett ki, mint a „szétszórt vezetés”, amely így gondolatmenet típusú szintézist alkotott, és a kontextustól függően megerősítő és cáfoló eseteket is magában foglalt. Ez a metafora nem azt jelentette, hogy a szervezetekre a vezetésnélküliség lenne jellemző, hanem azt, hogy a vezetés elmosódott, a tagok nem elutasítják a vezetést, hanem megosztják (Pilkington 2018).

Záró gondolatok

A metaetnográfia az egyre növekvő számú kismintás kvalitatív kutatások szintézisére nyújt lehetőséget, és emelkedő népszerűségű módszer. Megközelítése egyrészt utilitarista: döntéshozók és szakemberek számára próbálja összefoglalni a kvalitatív kutatások eredményeit, másrészt a széttöredezett kutatások interpretatív összefoglalásával egy szélesebb, jóllehet mégis az eredeti kontextusból minél többet megőrző kép alkotására tesz kísérletet a tudományos közösség számára. Eredetileg a neveléstudomány területén dolgozták ki, de napjainkban az egészségstudományok területén való használata a legelterjedtebb.

A metaetnográfia nem az egyetlen módszer a kvalitatív szintézis módszerek (QES) közül. Gyakran a szisztematikus irodalomelemzést használják kvalitatív kutatások szintézisére is (jellemzően sok tanulmány feldolgozásával az eredmények kvantifikálásának céljával). Mindenképp meg kell említeni a QES módszerek között a megalapozott elmélet továbbfejlesztéseként megszületett „multi-grounded theory”-t, azaz a többszörösen megalapozott elméletet, amely legfontosabb vonása az elméleti szakirodalom bevonása a megalapozott elmélet szigorúan elméletmentes, induktív módszerébe (Goldkuhl–Cronholm 2010). A témaszintézis (thematic synthesis) pedig a tanulmányok tartalomelemzésén, a deskriptív és analitikus kódolási szintek meghatározásán alapul (Thomas–Harden 2008). A metaetnográfia alkalmazását érdemes megfontolni, amennyiben

egy kutató az egyedi eseteken túli képet akar alkotni úgy, hogy a világ sokszínűségét megőrző interpretációra törekszik.

8.1. táblázat

Fogalomtábla a gyógyszerekkel kapcsolatos laikus felfogásokról

Forrás: Britten et al. 2002, 212. oldal

Módszerek és fogalmak	Donovan–Blake (1992)	Morgan (1996)	Britten (1996)	Rogers et al. (1998)
Minta	54 páciens feltételezett gyulladássos ízületi bántalommal	60 fehér és afrokaribi, legalább egy éve magas vérnyomással kezelt páciens	30 páciens (háziorvos felkeresők és fel nem keresők)	34 szkizofréniával vagy szkizoaffektív zavarral diagnosztizált páciens
Adatgyűjtés	Otthoni interjúk a konzultációk előtt és után, a konzultációk megfigyelése	Otthoni interjúk	Otthoni interjúk	Interjúk
Keret	3 reumatológiai osztály	15 háziorvosi praxis	2 háziorvosi praxis	a mentális egészségügyi ellátórendszer több pontja
Gyógyszer típusa	nem-szteroid gyulladáscsökkentők és második vonalbeli gyógyszerek	vérnyomáscsökkentők	meg nem határozott	neuroleptikumok
Betartás/engedelmesség	(A páciensek nem érzik az orvosi utasítások betartását problémának.)	az utasítások állandó betartása és problémás betartás	korrekt viselkedés és a gyógyszerek rutinszerű bevétele	(A páciensek említették a gyógyszerek beszedésének előnyeit.)
Önszabályozás	az engedelmesség szintjei	a gyógyszeres kezelés beszüntetése	a gyógyszer inkább be nem szedése	a gyógyszeres kezelés önálló szabályozása

8. Hogyan szintetizálhatók a kvalitatív kutatások eredményei?

Averzió	idegenkedés a gyógyszerse- dással szemben, félelem a mellék- hatásoktól, a hatástalanságtól és a függőségtől	félelem a mellék- hatásoktól, a részokástól, a gyógyszerek káros hatásaitól	ellenérvés a gyógyszerek- kel szemben, a gyógyszer mint káros dolog	széleskörű mellékhatások
Alternatív stratégiák	alternatív gyógy- szerek köre	hagyományos (gyógynövény- alapú) gyógy- szerek	alternatív gyógyászat alkalmazása	alternatív straté- giák
Szankciók	–	A pácienseket figyelmeztetik az orvosok, és szigorúan előír- ják, hogy a gyógyszereket rendszeresen kell szedni	–	A partner általi kényszerítés, félelem az orvos általi kényszerí- téstől
Szelektív beszámolás	A páciensek nem mondták el a doktornak, hogy megváltoz- tatták az adago- kat	–	–	Az orvosokhoz eljutó informá- ciók irányítása
Leírás/ elmélet (második szintű inter- pretáció)	„A páciensek költség-haszon elemzést végez- nek minden egyed kezelés- ről, a saját értel- mezésük szerint mérlegelik min- den kezelés költségeit/kocká- zatait és az előnyeit.”	„A gyógyszer szedését kultu- rális jelentések és kulturális erőforrások befo- lyásolják.”	„A páciensek eltitkolhatják az olyan nézeteiket, amelyről azt gondolják, hogy gyógyá- szatilag nem megalapozot- tak.”	„A gyógyszeres kezelés beteg általi szabályo- zása úgy jelenik meg, mint amit a társadalmi vagy szakmai szankciók fe- nyegetésének hatása ír körül vagy tilt meg.”

Utószó

■ ■ ■ SIK ENDRE

Feltételezve, hogy az Olvasó áttanulmányozott egy vagy több fejezetet a könyvből, röviden egy pár mondatot szánnék most arra, hogy felhívjam a figyelmét a kötet néhány olyan jellemzőjére, amelyek a címben szereplő „traktátus” fogalomnak a bevezetőben ismertetett jellemvonásával (vitairáról) függnek össze:

1. A könyvben értelemszerűen nem szerepel nagyon sok olyan módszer, amelynek ismerete ugyanakkor nagyon hasznos (sőt lassanként megkerülhetetlen) lehet a társadalomtudományi megismerés során. A teljesség igénye nélkül: nincs szó a könyvben

- a hálózatkutatásról, ami magában foglalja a kiscsoportok szerkezetének megismerését (lásd egy osztály szociometriája), szövegek hatalmas korpusza belső rendjének felderítését (lásd a média tartalomelemzésének új módszereit [NLP]), embertömegek viselkedésének előrejelzését (lásd a Big Data kutatók nekiveselkedéseit), vagyis olyan kérdések megválaszolására alkalmas, amire a kötetben szereplő módszerek nem vállalkozhatnak, vagy
- a kvalitatív módszerekről, az interjúk mély (és annál is mélyebb) változatairól (lásd narratív interjú), csoportok antropológiai mélységű vizsgálatáról (lásd közösségtanulmányok, illetve olyan jelenségek feltárása, amelyek megközelíthetetlenek kvantitatív módszerekkel (lásd családon belüli erőszak vagy a maffia), vagyis olyan módszerekről, amelyek mélyfúrára alkalmasak, de nem törekednek az általánosíthatóságra (sőt!), ezért nem várható el tőlük az, ami a kötet első hat fejezetében bemutatott módszerektől elvárható.

2. Az első fejezetben, amely az egész kötet kereteként szolgál, az egyes módszereket aszerint tipizáltuk és értékeltük, hogy miként teljesítenek a külső és belső érvényesség, illetve a megbízhatóság szempontjából. Azért választottuk ezt a megközelítést, mert úgy véljük, hogy a társadalom megismerésének feltétele, hogy tudásunk egyszerre legyen érvényes és általánosítható. Az érvényesség mellett nem kell külön érvelni, az általánosíthatóság (vagy az előrejelzés

képessége) mellett azonban kell. Az első fejezetben azért kezeltük a modellben a külső érvényességet és a megbízhatóságot a belső érvényességgel azonos súllyal, mert csak ezek teljesülése esetén írhatunk le olyan állításokat az elemzés során, hogy „a mai magyar társadalom...” vagy „a magyar társadalom a korábbi időszakhoz (esetleg más országokhoz) képest ...”.

Láttuk azonban, hogy vannak olyan módszerek (lásd a kontrollált vagy a készen kapott kísérletet, illetve a nem-résztevő megfigyelést), amelyek segítségével csak nagy munkával és költséggel (sőt olykor még így sem nagyon) lehet a megszerzett tudást általánosíthatóvá tenni. Éveltünk amellet is, hogy a kvalitatív módszerekkel ellentétben ezek a módszerek elvben alkalmasak lehetnek az általánosíthatóság növelésére, s ezért erre törekednie kell a kutatónak.

Nem hangsúlyoztuk azonban eléggé, hogy ezeknek a módszereknek (s e tekintetben idesorolható a laboratóriumi kísérlet is, melytől az első fejezetben azért tagadtuk meg a kísérlet többi változata közé sorolást, mert ezek lényegük szerint nem közelíteni, hanem távolítani igyekeznek magukat a valóságtól) egy fontos jellemvonását, ami miatt az alacsony szintű külső érvényesség is „megbocsájtható” nekik. Ez pedig nem más, mint az, hogy e módszerek a valóság folyamatainak megismerését oksági modellként képesek lehetővé tenni. Másként ezek alkalmazásával olyan eredményekhez juthatunk, amelyek megengedhetővé teszik olyan mondatok leírását, hogy „a valaminek az alakulását a valami és az akármí okozza, de nem hat rá másvalami”, illetve „ezt a mechanizmust ilyen erővel ez meg az ekképpen történő összekapcsolódása okozza, feltéve, hogy amaz nem szól közbe”.

Márpedig ez a tudás nagyon is fontos a társadalom megismerése szempontjából, még akkor is, ha ezek alkalmazása során nagyon óatosan kell eljárunk, amennyiben

- az ilyen elemzések megismétlése (ami feltétele, hogy valaha mondhattunk valamit a módszer megbízhatóságáról) érdekében nagyon alaposan kell dokumentálnunk a kísérlet minden részletét;
- a következtetések levonásával fokozott óvatosság, alázat és önkritika kötelező, hogy ne túlozzuk el az elért belső érvényesség szintjét;
- az eredmények ismertetésénél nagyon kell vigyázni, hogy elkerüljük a külső érvényesség mértékének eltúlzását.

3. Felvethető a kérdés, hogy több fejezetben is miért hibásan vagy legalábbis nem a lehető legjobban végrehajtott példákkal illusztráltuk a módszereket. Ennek oka az, hogy meggyőződésünk a kivitelezés során meghozott döntések (ideértve az elvetett alternatívák eseteit is) melletti (vagy ezek elleni) érvelés is segítheti céljainkat: az Olvasó érzékeli a megfelelő módszer kiválasztásának a súlyát, illetve az alkalmazás során hozott döntések esetében azt, hogy miért fontos annak mérlegelése, hogy mit lehet tenni (milyen áron), s mit nem.

Az előszóban olvasott ígérethez híven befejezésképpen bemutatunk néhány olyan művet (az Olvasó minél jobb kiszolgálása érdekében magyar és angol nyelvűt egyaránt), amelyek megismerése segítséget nyújthat a kötetben szereplő módszerek alaposabb tanulmányozására. Ezek mindegyike „a tudomány mai állása szerint” alkalmas arra, hogy magas szintű és átfogó tudást nyújtsanak az érdeklődők számára:

- *A terepkísérletek (kvázi és randomizált kontrollált terepkísérletek):*
Duflo, E. – Banerjee, A. (eds.) (2017): Handbook of field experiments. Elsevier.
- *Monitorozás:*
Major K. (2013): Hatásvizsgálati kézikönyv. I. kötet. Budapest.
- *Kvalitatív kutatások szintézise, metaetnográfia és általános módszertan:*
Miles, M. B. – Uberman, A. M. – Saldana, J. (2014): Qualitative data analysis: a methods sourcebook. 3rd edition. Sage.
Meta-Ethnography for the Synthesis of Findings in Transnational Research Projects. In: Pilkington H. – Pollock G. – Franc R. (eds.): Understanding Youth Participation Across Europe. London, Palgrave Macmillan.
Seale, C. – Gobo, G. – Gubrium, J. F. – Silverman, D. (2004): Qualitative research practice. Sage.
Sandelowski, M. – Barroso, J. (2006): Handbook for synthesizing qualitative research. New York, Springer.
Thomas, J. – Harden, A. (2008): Methods for the Thematic Synthesis of Qualitative Research in Systematic Reviews (ESRC National Centre for Research).
- *Különbféle módszerek összehasonlítása:*
Blank, R. M. – Dabady, M. – Citro, C. F. (eds.) (2004): Measuring Racial Discrimination. Panel on Methods for Assessing Discrimination. National Research Council. National Academies Press, Washington, D. C.
- *Oksági elemzés:*
Angrist, J. D. – Pischke, J. S. (2014): Mastering' metrics: The path from cause to effect. Princeton University Press.
- *Súlyozás:*
Rudas, T. (2006): Közvélemény-kutatás: Értelmezés és kritika, Budapest, Corvina.
- *Általános módszertan:*
Babbie, E. (2003 [1985]): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest, Balassi Kiadó.
Héra G. – Ligeti Gy. (2005): Módszertan. Bevezetés a társadalmi jelenségek kutatásába. Budapest, Osiris.

Irodalom

- Alesina, A. – Fuchs-Schündeln, N. (2005): Good-Bye Lenin (or Not?): The Effect of Communism on People's Preferences, NBER Working Paper No. 11700. <https://www.nber.org/papers/w11700>
- Altorjai Sz. – Giczi J. – Sik E. (2003): *Etűdők az élet üteméről*. Századvég, 28(2): 3–40.
- Angyal E. (2015): „Ki a cigány?” – újragondolt elemzés az elsődleges és másodlagos identitás alapján. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Jól nézünk ki?* Társi Monitor Jelentések 2014. Társi, Budapest
- Angyal E. É. – Fellner Z.: (2017): Attitűdök és attitűdhiányok a pirézek megítélése kapcsán. In: *Kötetlen*. Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szak-kollégium tanulmánykötete, 15–38. https://www.academia.edu/35741287/K%C3%B6tetlen_2017
- Babbie, E. (2003 [1985]): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest
- Barrios, J. M. – Benmelech, E. – Hochberg, Y. V. – Sapienza, P. – Zingales, L. (2020): Civic capital and social distancing during the covid-19 pandemic (No. w27320). National Bureau of Economic Research. <http://www.nber.org/papers/w27320>
- Becker, O. S. – Boeckh, K. – Hainz, C. – Woessmann, L. (2009): The Empire Is Dead, Long Live the Empire! Long-Run Persistence of Trust and Corruption in the Bureaucracy. IZA DP No. 5584. <https://www.iza.org/publications/dp/5584/the-empire-is-dead-long-live-the-empire-long-run-persistence-of-trust-and-corruption-in-the-bureaucracy>
- Bertrand, M. – Mullainathan, S. (2003): Are Emily and Greg More Employable than Lakisha and Jamal? A Field Experiment on Labor Market Discrimination. NBER Working Paper Series. www.nber.org/papers/w9873
- Bodor-Eranus E. H. – Letenyi L. – Pápay B. (2018): Mennyi az Ön havi nettó jövedelme? Anyagi helyzetre vonatkozó kérdések érvényessége és a válasz-megtagadás problémája rugalmas kérdőívvezés alapján. *Szociológiai Szemle*, 28(2): 28–51.

- Brecsok A. Á. – Németh R. (2020): A kérdéssorrendből fakadó kontextushatás. *Statisztikai Szemle* 98(3): 191–211, DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2020.3.hu0191>
- Britten, N. (1996): Lay views of drugs and medicines: orthodox and unorthodox accounts. In: Williams, S. J. – Calnan, M. (eds.): *Modern medicine: lay perspectives and experiences*. UCL Press, London
- Britten, N. – Campbell, R. – Pope, C. – Donovan, J. – Morgan, M. – Pill, R. (2002): Using Meta Ethnography to Synthesise Qualitative Research: a Worked Example. *Journal of Health Services & Research Policy*, 7(4): 209–215.
- Brügger, B. – Lalive, R. – Zweimüller, J. (2009): Does Culture Affect Unemployment? Evidence from the Röstigraben. IZA DP No. 4283. <http://ftp.iza.org/dp4283.pdf>
- Burawoy, M. (1998): The extended case method. *Sociological Theory* 16(1): 4–33.
- Campbell, R. – Pound, P. – Morgan, M. – Daker-White, G. – Britten, N. – Pill, R. – Yardley, L. – Pope, C. – Donovan, J. (2011): Evaluating meta-ethnography: systematic analysis and synthesis of qualitative research. *Health technology assessment*, 15(43): 1–164. <https://doi.org/10.3310/hta15430>
- Csata Zs. – Kiss T. (2004): Migrációs potenciálvizsgálatok Erdélyben. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok Erdélyben és a Kárpát-medencében*. RMDSZ ÜE, Kolozsvár
- Donovan, J. L. – Blake, D. R. (1992): Patient non-compliance: deviance or reasoned decision-making? *Social Science and Medicine*, 34: 507–513.
- Dunning, T. (2008): Improving Causal Inference: Strengths and Limitations of Natural Experiments. *Political Research Quarterly*, 61(2): 282–293. <https://www.jstor.org/stable/20299732>
- Egorov, G. – Enikolopov, R. – Makarin, A. – Petrova, M. (2020): Divided we stay home: Social distancing and ethnic diversity (No. w27277). *National Bureau of Economic Research*. <http://www.nber.org/papers/w27277>
- Engel, R. – Calnon, J. (2004): Comparing Benchmark Methodologies for Police-Citizen Contacts: Traffic Stop Data Collection for Pennsylvania State Police. *Police Quarterly*, 7 (1, March): 97–125.
- Eröss G. – Gárdos J. (2007). Az előítélet-kutatások bírálatához. *Educatio*, 1: 17–37.
- Esipova, N. – Pugliese, A. – Ray, J. (2018): More than 750 million worldwide would migrate if they could. *WORLD*, 13: 14.
- Ethnic Profiling in the Moscow Metro (2005): Open Society Institute, New York. www.lambertconsulting.com/about-racial-profiling/documents/Ethnic_Profiling.pdf
- Fan, Y. – Orhun, A. Y. – Turjeman, D. (2020): Heterogeneous Actions, Beliefs, Constraints and Risk Tolerance During the COVID-19 Pandemic (No. w27211). National Bureau of Economic Research. <http://www.nber.org/papers/w27211>

- Földvári M. – Mújdricza F. (2018): A kognitív kérdőívtesztelés módszertana: a kognitív interjúfelvétel. *Statisztikai Szemle*, 96(5): 449–467. DOI 10.20311/stat2018.06.hu0545
- France, E. F. – Uny, I. – Ring, N. et al. (2019): A methodological systematic review of meta-ethnography conduct to articulate the complex analytical phases. *BMC Medical Research Methodology*, 19, 35. <https://doi.org/10.1186/s12874-019-0670-7>
- France, E. F. – N. Ring – J. Noyes – M. Maxwell – R. Jepson – E. Duncan – R. Turley – D. Jones – I. Uny (2015): Protocol-developing Meta-Ethnography Reporting Guidelines (eMERGe). *BMC Medical Research Methodology*, 15(1): 1–14.
- Geertz C. (1973): *The interpretation of cultures*. Basic Books, New York.
- Giczi J. – Gregor A. (2016): Idő(s)mérleg: Férfiak és nők időfelhasználásának változásai az idősor felé haladva. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 6(1): 132–158.
- Giczi J. (2018): Az eltűnt idő nyomában: az időhiány megítélésének társadalmi aspektusai. Doktori disszertáció, ELTE TáTK, Budapest DOI: 10.15476/ELTE.2018.154
- Glaeser, E. L. – Gorbach, C. S. – Redding, S. J. (2020): How much does COVID-19 Increase with Mobility? Evidence from New York and Four Other U.S. Cities. NBER Working Paper No. 27519. <http://www.nber.org/papers/w27519>
- Glaser, B. – Strauss, A. (1967): *Discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Aldine, Chicago
- Glass, G. V. (1976): Primary, Secondary, and Meta-analysis of Research. *Educational researcher* 5(10): 3–8.
- Glatzer, W. – Gulyás, J. (2014): Cantril Self-Anchoring Striving Scale. In: Michalos, A. C. (ed.): *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Springer, Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-0753-5>
- Goldin, C. – Rouse, C. (2000): Orchestrating Impartiality: The Impact of „Blind” Auditions on Female Musicians. *The American Economic Review*, 90(4, Sept): 715–741. <http://www.nber.org/papers/w5903>
- Goldkuhl, G. – Cronholm, S. (2010): Adding Theoretical Grounding to Grounded Theory: Toward Multi-Grounded Theory. *International Journal of Qualitative Methods*, 9(2): 187–205.
- Goldschmidt-Clermont, L. (1990): Economic measurement of non-market household activities. *International Labour Review*, 129(3): 279–297.
- Gurevics, A. J. (1974): *A középkori ember világgépe*. Kossuth, Budapest
- Hannes, K. – Macaitis, K. (2012): A move to more systematic and transparent approaches in qualitative evidence synthesis: Update on a review of published papers. *Qualitative Research*, 12(4): 402–442.

- Havas G. – Kemény I. – Kertesi G. (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, 3: 31–33.
- Héra G. – Ligeti Gy. (2005): *Módszertan. Bevezetés a társadalmi jelenségek kutatásába*. Osiris, Budapest
- Horzsa G. – Sik E. (2012): A diszkrimináció mérése készen kapott kísérletek (KKK) segítségével. In: Sik E. és Simonovits B. (szerk.): *A diszkrimináció mérése*. TáTK, Budapest, 186– 201. http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Diskriminacio_merese.pdf
- Ivony É. (2002): Önkormányzatok longitudinális vizsgálata postai kérdőíves adatfelvételi technikával, TÁRKI, Budapest, Kézirat
- Kapitány B. (2013): Kárpát-medencei népszámlálási körkép. *Demográfia*, 56(1): 25–64.
- Katz, D. (1942): Do interviewers bias poll results? *Public Opinion Quarterly*, 6(2): 248–268.
- Kemény I. – Janky B. (2010): A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. <http://beszelo.c3.hu/03/10/07kemeny.htm>
- Kmetty Z. (2012): Egy fogalom margójára. *Civil Szemle*, 9(1): 15–22. <http://www.civilszemle.hu/2020/02/23/30-civil-szemle-2012-1/>
- Koltai J. – Sik E. – Simonovits B. (2015): A kvanti-kvali áldilemmán túl. *Szociológiai Szemle*, 25(2): 35–49. http://www.szociologia.hu/dynamic/koltai_sik_simonovits.pdf
- Krieger, H. (2004): Migration trends in an Enlarged Europe EFILWC, Dublin. <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2003/109/en/1/ef03109en.pdf>
- KSH (2010): Időmérleg-módszertan. Internetes kiadvány. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/idomerleg_mod.pdf .
- KSH (2012): Időmérleg 2009/2010. Összefoglaló adattár. KSH, Budapest
- KSH (2016): A háztartási munka értéke, háztartási szatellit számla Magyarországon. *Statisztikai Tükör*, december 21.
- Laczko, F. – Tjaden, J. – Auer, D. (2017): Measuring global migration potential, 2010–2015. *GMDAC Data Briefing Series*, No 9.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2001): A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, 4: 85–95.
- Letenyei L. – Nagy G. D. (2007): Rugalmas kérdőív – A standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközei alkalmazására. *Szociológiai Szemle*, 17(1–2): 29–46.
- Levitt, S. D. (2004): Testing the Theories of Discrimination: Evidence from Weakest Link. *Journal of Law and Economics*, XLVII (October): 431–452. <http://pricetheory.uchicago.edu/levitt/Papers/LevittTestingTheories2004.pdf>
- Luttmer, E. – Singhal, M. (2008): Culture, context, and the taste for redistribution. NBER Working Paper No. 14268. www.nber.org/papers/w14268.pdf

- Malinowski, B. (1972): *Baloma*, Gondolat Kiadó, Budapest
- Melbin, M. (1978): Night as frontier. *American Sociological Review*, 43:3–22.
- Melegh A. – Sik E. (2003): Kritika reflexiók a népszámlások használatának társadalomtudományi módjára. *Regio*, 14(4):181–184.
- Mészáros Á. (1999): A népesség etnikai összetételének számbavételi lehetőségei. *Demográfia*, 42(1–2): 7–13.
- Miguel, E. – Saiegh, S. M. – Satyanath, S. (2011): Civil War Exposure and Violence. *Economics and Politics*, 23(1): 59–73.
- Morgan M. (1996): Perceptions and use of anti-hypertensive drugs among cultural groups. In: Williams, S. J. – Calnan, M.(eds.): *Modern medicine: lay perspectives and experiences*. UCL Press, London
- Moser, P. (2008): An Empirical Test of Taste-Based Discrimination: Changes in Ethnic Preferences and their Effect on Admissions to the NYSE During World War I. NBER Working papers No. 14003. www.nber.org/papers/w14003
- Mújdricza F. (2018): A kognitív kérdőívtesztelés módszertana: mintaválasztás és toborzás, *Szociológiai Szemle* 28(2): 4–27. https://szociologia.hu/2018_2_szam
- National Research Council (2004): *Measuring Racial Discrimination. Panel on Methods for Assessing Discrimination*. Eds.: Blank, R. M. – Dabady, M. – Citro, C. F. National Academies Press, Washington, D. C. DOI: <https://doi.org/10.17226/10887> <http://www.nap.edu/catalog/10887.html>
- Németh, R. – Luksander, A. (2018): Strong impact of interviewers on respondents' political choice: Evidence from Hungary. *Field Methods*, 30(2): 155–170.
- net- (2003): Egy ENSZ-felmérés. *ÉS*, XLVII (17) április 25. <https://www.es.hu/cikk/2003-04-28/-egy-enz-felmeres.html>
- Noblit, G. W. – Hare, R. D. (1988): *Meta-Ethnography: Synthesizing Qualitative Studies*. Sage, Newbury Park
- Nunn, N. – Wantchekon, L. (2009): The Slave Trade and the Origins of Mistrust in Africa. NBER Working Paper 14783. <http://www.nber.org/papers/w14783>
- Nyíró Zs. – Sik E. (2015): A testmagasság hatása a mai Magyarországon. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Jól nézünk ki?* Tárki Monitor Jelentések 2014. Tárki, Budapest, 198–213. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf
- Otlakán K. (2007a): Diszkriminálnak-e a hazai munkáltatók – I. *Munkaügyi Szemle*, 51(3): 25–28.
- Otlakán K. (2007b): Diszkriminálnak-e a hazai munkáltatók – II. *Munkaügyi Szemle*, 51(4): 32–36.
- Pálosi É. – Sik E. – Simonovits B. (2007): Diszkrimináció a plázában. *Szociológiai Szemle*, 17(3–4): 135–148.
- Papp Z. A. (2010): Az etnikai adatgyűjtés módszertana a Magyarországgal szomszédos országok népszámlálásaiban. *Statisztikai Szemle*, 88(1): 6–28.

- Pilkington, H. – Mizen, P. (2015): WP7: Interpreting Activism (Ethnographies.) Introduction to transnational cluster reports. <http://www.fp7-myplace.eu/deliverables.php> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 28.)
- Pilkington, H. (2015): WP7: Interpreting Activism (Ethnographies) Cluster 1: Radical right and patriotic movements. <http://www.fp7-myplace.eu/deliverables.php> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 25.)
- Pilkington, H. (2018): Can Qualitative Data Speak Beyond the Individual Case? Employing Meta-Ethnography for the Synthesis of Findings in Transnational Research Projects. In: Pilkington, H. – Pollock, G. – Franc, R. (eds.): *Understanding Youth Participation Across Europe*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/978-1-137-59007-7_5
- Reid M. G. (1934): *Economics of Household Production*. Wiley, New York.
- Reif K. – Cunningham, G. (1992): Central and Eastern Euro-Barometer 3: Political Disintegration, October–November. ICPSR 6106. Ann Arbor/Cologne
- Rogers, A. – Day, J. C. – Williams, B. – Randall, F. – Wood, P. – Healy, D. et al. (1998): The meaning and management of neuroleptic medication: a study of patients with a diagnosis of schizophrenia. *Social Science and Medicine*, 47: 1313–1323.
- Rudas T. (2006): *Közvélemény-kutatás: Értelmezés és kritika*, Corvina, Budapest
- Sandelowski, M. – Docherty, S. – Emden, C. (1997): Qualitative Metasynthesis: Issues and Techniques, *Research in Nursing and Health*, 20: 365–71.
- Sebestény I. (2011): A civil tőke fogalma mint a társadalmi tőke egy speciális esete. *Civil Szemle* 8(3): 5–28. <http://www.civilszemle.hu/2020/02/23/30-civil-szemle-2012-1/>
- Sebők Cs. – Sik E. (2004): Az otthoni munka és a teljes élet. *Statistikai Szemle*, 82(2):152–172. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2004/2004_02/2004_02_51.pdf
- Sebők Cs. (2017): A háztartási munkára fordított idő nemek szerinti változásai 1999–2000 és 2009–2010 között. In: *Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése*. KSH, Budapest, 15–38. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/lathatatlan_munka_1.pdf
- Sik E. (1975): A települések névváltoztatásai Magyarországon a XX. században. *Statistikai Szemle*, 53(3): 287–296. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1975/1975_03/1975_03_0287_0296.pdf
- Sik E (szerk.) (1989): *A háztartás a gazdaság „örök” intézménye*. Szociológiai Füzetek, 48. sz., Budapest.
- Sik E. (1995): Az XXX-ellenesség Magyarországon, 1994. *Replika*, 17–18. szám: 282–290. [replika_17-18-19_sik.pdf](http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1995/1995_17-18-19_sik.pdf)
- Sik E. (1996): *Traktátus az informális gazdaság és a feketemunka terjedelmének megismerhetetlenségéről általában és a poszt-szocialista átalakulás során kü-*

- lönösen. In: *Rejtőzködő jelen*. Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 244–293.
- Sik E. (1999a): Megközelítések a munka szociológiájához. Kézirat. BKE, Budapest
- Sik E. (1999b): Monitor-mozaikok. *Szociológiai Figyelő*, 1–2. szám: 141–147. <http://www.c3.hu/~szf/Szofi99/05/05-Area-1.htm>
- Sik E. (2001): Néhány adalék az időfelhasználás társadalmi meghatározottságának vizsgálatához. KSH, Budapest
- Sik E. (2003): A migrációs potenciál kutatásának alapfogalmai. In: Örkény Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Kisebbségkutató Intézet–Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 15–18.
- Sik E. (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 16(2): 72–95. <http://www.mtapti.hu/mszt/20062/004.pdf>
- Sik E. (2009): A pirézekről etikailag és röviden. *ÉS*, LXV (9) július 31. <https://www.es.hu/cikk/2009-08-03/sik-endre/a-pirezekrol-etikailag-es-roviden-.html>
- Sik E. (2010): Emberpiac a Moszkva téren – szűkülő változatlanóság. In: Czákó Á. – Giczi J. – Sik E. (szerk.): *Piachely, kgst-piac, emberpiac*. TáTK, Budapest, 343–395. https://www.academia.edu/13197755/Piachely_kgst-piac_emberpiac
- Sik E. (2012): Kell-e nekünk a civil tőke fogalma? *Civil Szemle*, 9(1): 15–22. <http://www.civilszemle.hu/2020/02/23/30-civil-szemle-2011-3/>
- Sik E. (Lapos András) (2013): *Ki a cigány? – újrátöltve*. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Egyenlőtlenség és polaritás a mai magyar társadalomban*. TÁRKI Monitor Jelentések 2012. Tárki, Budapest, 122–126. https://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf
- Sik E. (2015): Adalékok a határ szociológiai elemzéséhez In: Sik E. – Surányi R. (szerk.): *Határhatások*. ELTE TáTK–TÁRKI, 11–32. http://www.tarki.hu/hu/research/euborderregions/2015_hatarhatas.pdf
- Sik E. (2017): Néhány gondolat a háztartásról mint a gazdaság egy szereplőjéről In: *Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése*. KSH, Budapest, 6–14.
- Sik E. (2022): *A migráció szociológiája 3.0*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Sik E. – Örkény A. (2003): A migrációs potenciál kialakulásának mechanizmusa. In: Örkény A. (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 188–202.
- Sik E. – Simonovits B. (2002): Migrációs potenciál Magyarországon, 1993–2001. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. TÁRKI, Budapest, 207–219. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a829.pdf>
- Sik E. – Simonovits B. (2004): A TÁRKI Önkormányzati Adatbázis (TÖA) és adalékok az önkormányzatok longitudinális vizsgálatának módszertanához. In:

- Regionalitás és társadalmi egyenlőtlenség. OTKA 034252 sz. pályázat záró-jelentése. TÁRKI, Budapest, 7–188. <https://www.yumpu.com/hu/document/read/48178557/regionalitas-as-tarsadalmi-egyenlatlenség-tarki>
- Sik E. – Simonovits B. (2009): A diszkrimináció mértéke a munkaerőpiacon. Közlelkép. In Fazekas K. – Lovász A. – Telegdy Á. (szerk.): *Munkaerő-piaci Tükör 2009*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Köz-alapítvány, Budapest, 118–133. <http://real.mtak.hu/10473/1/egyben.pdf>
- Sik E. – Simonovits B. (2012a): Adalékok a diszkrimináció tesztelés kutatási problémáinak megértéséhez. In: Sik E. – Simonovits B. (szerk.): *A diszkrimináció mérése*. TáTK, Budapest, 202–235.
- Sik E. – Simonovits B. (2012b): A kérdőívbe ágyazott diszkriminációs szituációs tesztelés módszeréről és kutatási tapasztalatairól. In: Sik E. – Simonovits B. (szerk.): *A diszkrimináció mérése*. TáTK, Budapest 146–178.
- Sik E. – Szeitl B. (2016): Migrációs szándékok a mai Magyarországon. In: Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. MTA KRTI KTI, 54–58. http://econ.core.hu/file/download/mt_2015_hun/kozelkep_21.pdf
- Sik E. – Szeitl B. (2018): Migrációs hajlandóság a magyarországi romák körében. Kézirat. Tátki, Budapest.
- Simonovits B. (2012a): A diszkriminációtesztelés etikai dilemmái. *Esély*, (2): 54–65.
- Simonovits B. (2012b): A nem-résztvevő megfigyelés módszerének alkalmazása a diszkriminációkutatásban. In: Sik E. – Simonovits B. (szerk.): *A diszkrimináció mérése*. TáTK, Budapest, 325–344.
- Simonovits B. (2012c): Ali, Chen, Fatima és Sára esélyei a magyar munkaerő- és lakáspiacon. In: Sik. E. – Simonovits B. (szerk.): *Abena, Sára, Chen és Ali esélyei Magyarországon*. TÁRKI, Budapest, 68–112.
- Sipos, F. – Pilkington, H. (2015): WP5: Interpreting participation (interviews) MYPLACE deliverable 5.4: Cross-national report. <http://www.fp7-myplace.eu/deliverables.php> (Utolsó letöltés: 2020. július 25.)
- Szalai S. (szerk.) (1978): *Idő a mérlegen. 12 ország városi és városkörnyéki népességének napi tevékenységei a Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat tükrében*. Gondolat, Budapest.
- Szalai S. (1962): Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseire. *Magyar Filozófiai Szemle*, (6): 825–879.
- Szántó Z. – Tóth I. J. – Varga Sz. – Cserpes T. (2011): A korrupció típusai és médiareprezentációja Magyarországon 2001–2009. *Belügyi Szemle*, 59(11): 53–74.
- Szeitl B. – Tóth I. Gy. (2020): *Megközelíthetetlen csoportok elérése: hogyan lehet javítani a személyes megkeresésen alapuló empirikus adatfelvételek minőségén?* Tátki, Budapest. <https://tarki.hu/hogyan-kezeljuk-a-nemvalaszolokat-0>

- Szép K. – Sik E. (2001): A háztartási termelés pénzértéke. *Statistikai Szemle*, (7): 596–612.
- Thomas, J. – Harden, A. (2008): Methods for the Thematic Synthesis of Qualitative Research in Systematic Reviews (ESRC National Centre for Research Methods Working Paper Series Number 10/07). http://eprints.ncrm.ac.uk/468/1/1007_JTAHthematic_synthesis.pdf (Utolsó letöltés: 2020. július 25.)
- Tóth P. P. – Turai T. (2003): A magyar lakosság külföldiekhez való viszonyáról szóló szakirodalom összefoglalása. *Szociológiai Szemle*, 13(4): 107–132.
- Török Zs. Gy. (2020): Snow doktor járványos kartográfiája. *Élet és Tudomány*, április 30. https://www.eletestudomany.hu/snow_doktor_jarvanyos_katrografiaja
- Turner, S. P. (1980): *Sociological explanation as translation*. Cambridge University Press, Cambridge
- Uny, I. – France, E. F. – Noblit, G. W. (2017): Steady and delayed: explaining the different development of meta-ethnography in health care and education. *Ethnography and Education*, (12)2: 243–257. <https://doi.org/10.1080/17457823.2017.1282320>
- Váradai L. (2012): Előtanulmány a roma családnevek diszkriminációteszteléshez való kiválasztásához, megértéséhez. In: Sik E. – Simonovits B. (szerk.): *A diszkrimináció mérése*. TáTK, Budapest, 236–242.
- Wallraff, G. (1986): *Legalul*. Magvető, Budapest
- Walsh, D. – Downe, S. (2004): Meta-synthesis method for qualitative research: a literature review. *Journal of Advanced Nursing*, 50(2):204–11. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2005.03380.x>.

* * *

SIK ENDRE MTA doktor, ELTE TáTK professor emeritus, TK SZI kutatóprofesszor. Kutatási területei: migráció, munkaerőpiac, kapcsolati tőke, diszkrimináció, módszertan, informális gazdaság stb.

MÁRTON SÁNDOR okleveles matematikus, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének munkatársa. Kutatási területe: az alkalmazott statisztika a társadalomtudományokban.

SIPOS FLÓRIÁN társadalomkutató, legfontosabb kutatási területei az ifjúság-szociológia, a társadalmi innováció és a kvalitatív kutatási és fejlesztési módszerek.

1. függelék

A kognitív interjúzás kérdőíve és menete

1. Mostanában mennyire boldog?

Választott érték a boldogságlétrán:

A válaszolás során spontán említette-e az „elégedettség” fogalmát:

1 – igen, 0 – nem

2. Mennyire volt boldog gyerekkorában?

Választott érték a boldogságlétrán:

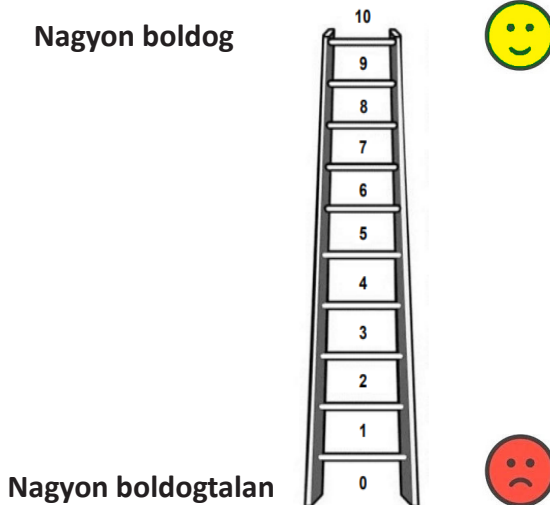
3. Mennyire érzi magát boldognak a mai napon? (E pillanatban?)

Választott érték a boldogságlétrán:

4. Összességében Ön boldog embernek érzi-e magát? (Összességében Ön egy boldog személyiség?)

Választott érték a boldogságlétrán:

A kérdezői segédlet válaszadói kártyája

2. függelék

Az interjú segédletei

A kérdés menete

1. Röviden (saját szavaiddal) a kutatásról: Hogyan lehet beszélgetni a boldogságról? Megtudni, hogy ennek kapcsán mire gondolnak? Hogyan érznek? Ez azért érdekli a kutatókat, mert majd összes csinálnak egy kutatást, s olyan kérdőívet akarnak készíteni, amit mindenki megért.

2. Jegyezd fel a kérdés kezdetének időpontját! _____

3. Add oda a boldogságlétrát, s győződj meg róla, hogy érti a kértet a lényegét! Jegyezd fel, ha volt kérdése!

4. Tedd fel az első kérdést! Írd be a választott értéket! Tedd fel a következő kérdést (a saját szavaiddal)! Ez a FŐ KÉRDÉS.

Mikor a kérdésre válaszolt, mi járt a fejében? Mire gondolt válaszolás közben? Ezután, ha úgy érzed, a válaszolás során volt csend, bizonytalankodás, vonakodás, szorongás, tegyél fel további kérdéseket, hogy jobban megérthessük a FŐ KÉRDÉS-re adott választ!

Bármit kérdezhetsz, de itt vannak a javaslatunk, amelyek már beváltak:

„Mit jelent a boldogság kifejezés az ön számára?”

„Mennyire biztos, hogy a boldogságlétrán a megfelelő értéket választotta?”

„Milyen volt visszaemlékezni arra, amire a válaszolás során gondolt?”

5–7. A fentieket ismételd meg a másik három kérdés esetében!

8. Lekérdezés végének az időpontja: _____

9. A kérdés után töltsd ki az adatlapot!

10. A négy kérdés után írd le a javaslataidat, hogyan lehetne egy jó kérdőívet összeállítani, hogyan kellene jól kérdezni, hogy minél jobban megértsük a kértet által adott boldogság-érték jelentését!

11. A négy audio file-t, az adatlapot és a javaslataidat juttasd el Zsoltnak!

A kérdezői segédlet adatai

A kérdezett becsült életkora: _____ neme: _____

A kérdezett társadalmi helyzete: _____ (csak lazán, anyagiak, iskola, munka)

A kérdés helye és helyszíne: _____

Voltak a kérdezést befolyásoló külső tényezők/zavaró tényezők (mások jelen voltak-e például)? _____

A lekérdezés ideje alatti időjárás, a hangulatot meghatározó időjárási viszonyok rövid leírása: _____

Volt olyan kérdés, ami nehezen volt érthető? Esetleg magyarázni kellett, közösen értelmezni? _____

Voltak szorongás jelei a lekérdezés során? Ha igen, melyik kérdésnél, és mit érzékeltél? _____

Voltak intenzív érzelmi reakciók, például könnyes szem, elfulladás, harag? _____

A kérdezett boldog ember benyomását tette? _____

Boldogságadatlap**Volt-e olyan kérdés, amire visszakérdezett a kérdezett?****Esetleg magyarázni kellett?**

1. kérdés: 1 – igen 2 – nem, mi volt az oka?
 2. kérdés: 1 – igen 2 – nem, mi volt az oka?
 3. kérdés: 1 – igen 2 – nem, mi volt az oka?

Voltak intenzív érzelmi reakciók, például zavar, könnyes szem, elfulladás hang, apátia, harag?

1. kérdés: 1 – igen 2 – nem, mi volt az oka?
 2. kérdés: 1 – igen 2 – nem, mi volt az oka?
 3. kérdés: 1 – igen 2 – nem, mi volt az oka?

Magázódtak vagy tegeződtek?

1 – magázódtak 2 – tegeződtek

Gondot okozott-e a skálapont kiválasztása?

1 – igen 2 – nem

Hogyan?

.....

ELÉGEDETTSÉG**Mennyire elégedett az életével mostanában?**

egyáltalán nem

teljes mértékben

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

99 – nem tudja X – nincs válasz

4. függelék

**A munkaerőpiaci kutatás során használt képek –
roma/nem roma nők és férfiak**

Függelék

5. függelék

A migráns kutatás designjai és példák a képsorozatokból

	Arab nő képe	Afrikai nő képe	Kínai nő képe	Magyar nő képe
Név	FATIMA	ABENA	YIN	SÁRA
Nemzetiség	iraki	kenyai	kínai	kárpátaljai magyar
Életkor (előkészítő kutatás alapján becsülve)	25 éves	28 éves	29 éves	27 éves
'A' típusú integráció: „NAGYON JÓL” integrált 333 fő	10 éve él Magyarországon	10 éve él Magyarországon	10 éve él Magyarországon	10 éve él Magyarországon
	középfokon tud magyarul	középfokon tud magyarul	középfokon tud magyarul	középfokon tud magyarul
	magyar férje van	magyar férje van	magyar férje van	magyar férje van
	és óvodáskorú gyermeke	és óvodáskorú gyermeke	és óvodáskorú gyermeke	és óvodáskorú gyermeke
'B' típusú integráció: „GYENGÉN” integrált 333 fő	2 éve él Magyarországon	2 éve él Magyarországon	2 éve él Magyarországon	2 éve él Magyarországon
	alapfokon tud magyarul	alapfokon tud magyarul	alapfokon tud magyarul	alapfokon tud magyarul
	egyedülálló	egyedülálló	egyedülálló	egyedülálló
	nincs gyermeke	nincs gyermeke	nincs gyermeke	nincs gyermeke
'C' típusú integráció: „VEGYES” 333 fő	10 éve él Magyarországon	10 éve él Magyarországon	10 éve él Magyarországon	10 éve él Magyarországon
	középfokon tud magyarul	középfokon tud magyarul	középfokon tud magyarul	középfokon tud magyarul
	egyedülálló	egyedülálló	egyedülálló	egyedülálló
	nincs gyermeke	nincs gyermeke	nincs gyermeke	nincs gyermeke

FATIMA

iraki

25 éves

10 éve él Magyarországon
középfokon tud magyarul
magyar férje és egy 3 éves,
óvodás gyermeke van

ABENA

kenyai

28 éves

10 éve él Magyarországon
középfokon tud magyarul
magyar férje és egy 6 éves,
óvodás gyermeke van

YIN

kínai

29 éves

10 éve él Magyarországon
középfokon tud magyarul
magyar férje és egy 5 éves,
óvodás gyermeke van

SÁRA

kárpátaljai magyar

27 éves

10 éve él Magyarországon
középfokon tud magyarul
magyar férje és egy 4 éves,
óvodás gyermeke van

6. függelék

Az emberpiac megfigyelésének adatai

Első borító

Időegység

--	--

Dátum:

Időtartam:óraperctől

.....órapercig

Mellékletek

1. Munkavállalók lapja
2. Ajánlatok lapja
3. Árulap

Felmérés készítője:.....

Hátsó borító

	Első órában	Második órában
1. Milyen időjárás volt?	1 – derűs 2 – borult 3 – csapadékos 4 – egyéb	1 – derűs 2 – borult 3 – csapadékos 4 – egyéb
2. A rendőri jelenlét...	1 – erős 2 – gyenge 3 – nem észlelhető	1 – erős 2 – gyenge 3 – nem észlelhető
3. Munkavállalók száma fő fő

Ajánlatok

Ajánlatok száma:

ebből szerződött emberek száma

ebből sikertelen ajánlatok száma

megfigyelt ajánlatok száma

Munkavállalók adatlapja

Sorszám	Neme KÓD	Kora KÓD	Nemze- tisége KÓD	Ruházata KÓD	Van-e nála KÓD	Hány emberrel...
1.	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
2.	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
3. ... 17.	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
18.	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
19.	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
20.	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	Neme	Kora	Nemze- tisége	Ruházata	Van-e nála:	Hány emberrel van egy csoportban?
	1 – férfi 2 – nő	1 – <14 2 – 14–20 3 – 21–29 4 – 30–39 5 – 40–49 6 – 50–59 7 – 60<	1 – magyar 2 – roma 3 – külföldi magyar 4 – külföldi roma 5 – román 6 – FÁK- beli 7 – egyéb 8 – nem megállá- pítható	1 – zakó 2 – munka- ruha 3 – melegítő, dzseki 4 – szakadt 5 – hétköz- nap, egyszerű 8 – egyéb	1 – szatyor, hátizsák 2 – alkoho- los üveg 3 – látható munka- eszköz 8 – egyéb más 0 – semmi sincs	(01 és 99 közötti számot írhat sz a két kódkockába)

AJÁNLATOK ADATLAPJA

1.– 4. A munkaadó

KÓD
1.

Neme:
1 – férfi
2 – nő

KÓD
2.

Kora:
1 – 20–29
2 – 30–39
3 – 40–49
4 – 50–59
5 – 60 <

KÓD
3.

Ruházata:
1 – munkaruha
2 – jogging
3 – elegáns, polgári
4 – sportos, divatos
5 – szegény, szakadt
8 – egyéb

KÓD
4.

Típusa:
1 – rádiótelefonos
2 – mester
3 – magánember
4 – közvetítő,
felhajtó
8 – egyéb

5. Ajánlott munka:

	KÓD		KÓD
5./1.....		5./3.....	
5./2.....		5./4.....	
8 – nem megállapítható			

A munka jellege

1 – szakmunka, 2 – segédmunka, 3 – vegyes, 8 – nem megállapítható

Ha nem kideríthető, 88 kód!

6. A munka helye:

1 – Budapest, a kerület száma
2 – Budapest környéke
3 – egyéb vidék

Ha nem kideríthető, 88 kód!

7. Időtartam:

óra

vagy

nap

Ha nem kideríthető, 88 kód!

8. Bérájánlat (munkaadó részéről):

Ft/óra

vagy

Ft/nap

999 – egyéb, éspedig

9. Egyéb, nem pénzbeli juttatás:

Több válasz is lehetséges!

1 – szállás	2 – reggeli
3 – ebéd	4 – vacsora
5 – utazás	6 – egyéb,
7 – nem volt ilyen ajánlat	8 – nem megállapítható

10. Hány fő az ajánlat hallgatósága?

fő

11. Volt-e érdeklődő?

- 1 – igen
2 – nem

Ha nem volt érdeklődő, menj az áru lapra! KÓD!

12. Volt-e alku?

- 1 – igen
2 – nem

16. kérdés!

13. Mi volt az alku tárgya?

- 1 – bér
2 – nem pénzbeli juttatás, és pedig.....
3 – egyéb
8 – nem megállapítható

16. kérdés!

16. kérdés!

14. Elhangzott bérkövetelések a munkavállalók részéről (az első három):

<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>	Ft/óra	vagy	<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>	Ft/nap
<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>	Ft/óra	vagy	<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>	Ft/nap
<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>	Ft/óra	vagy	<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>	Ft/nap

999 – egyéb, és pedig

15. Az elfogadott munkabér (személyenként):

<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>	Ft/óra	vagy	<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>	Ft/nap
--	---------------	------	--	---------------

888 – nem volt megállapítható

999 – egyéb, és pedig

16. Az elfogadott nem pénzbeli juttatás:

1 – szállás	2 – reggeli
3 – ebéd	4 – vacsora
5 – utazás	6 – egyéb,
7 – nem volt ilyen	8 – nem volt megállapítható

Több válasz is lehetséges!

17. Szerződötött munkások száma:

<input type="text"/> <input type="text"/>	fő
---	-----------

18. Ők egy egységbe tartoznak-e?

1 – igen	2 – nem
3 – részben	8 – nem volt megállapítható

19. Nemzetiségük:

Több válasz is lehetséges!

1 – roma	2 – külföldi magyar
3 – külföldi roma	4 – román
5 – FÁK-beli	6 – egyéb.....
8 – nem megállapítható	

20. Sikeres volt-e az alku?

- 1 – igen
- 2 – nem

21. Az ajánlat:

- 1 – nyilvános
- 2 – személyes
- 8 – nem megállapítható

7. függelék

Súlyozási ujjgyakorlat SPSS-re

Tegyük fel, hogy egy olyan populációból, amelyben a férfiak és nők aránya 30–70%, kiválasztunk egy 1000 főből álló mintát, amelyben azonban a nemek aránya 12–88% lett. Látszik, hogy a férfiak jóval kisebb, a nők jóval nagyobb arányban kerültek be, mint az elvárható lett volna. A 18% elég jelentős eltérésnek tűnik, de mi alapján döntünk a változókra vonatkozó reprezentativitásról?

A döntéshez egy ún. illeszkedésvizsgálatot kell végeznünk, melynek eredményeként tudunk dönteni arról, hogy a mintánk még reprezentatívnak tekinthető-e, vagy sem. A reprezentativitáshoz a következő számítást kell elvégeznünk:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(\text{megfigyelt gyakoriság} - \text{várt gyakoriság})^2}{\text{várt gyakoriság}},$$

ahol k az adott változó kategóriáinak száma.

Példánkban a következőképpen kell a számítást elvégezni:

$$\chi^2 = \frac{(121-300)^2}{300} + \frac{(879-700)^2}{700} = \frac{32041}{300} + \frac{32041}{700} = 106,8 + 45,77 = \underline{\underline{152,57}}$$

A következő lépésben vegyünk elő egy khi-négyzet táblázatot! Nullhipotézisünk: a minta megoszlása a nem változóra megfelel a populációbeli megoszlásnak. A döntéshez a táblázaton kívül két információra van szükségünk:

1. Az ún. szabadsági fokra, ami a változó kategóriáinak száma 1. Így ebben az esetben 1 lesz a szabadsági fok.
2. Milyen szignifikancia szintet választunk a hipotézisünk tesztelésére? Ez a társadalomtudományokban általában 0,05 szokott lenni.

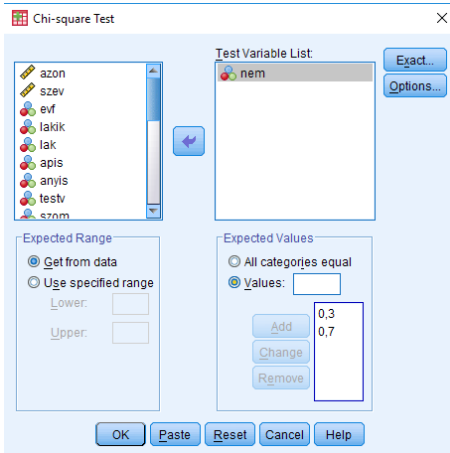
A khi-négyzet táblázatban keressük meg a szabadsági foknak megfelelő sort (1), majd az 0,05 század oszlopát, és olvassuk le az ott kapott értéket. Az itt talált érték: $\chi_{\text{tábl}} = 3,84$, ami sokkal kisebb, mint amekkora a számolt értékünk volt ($\chi_{\text{számolt}} = 152,57$):

Ha a $\chi_{\text{tábl}}^2 > \chi_{\text{számolt}}^2$, akkor a nullhipotézisünk igaz.

Ha a $\chi_{\text{tábl}}^2 < \chi_{\text{számolt}}^2$, akkor a nullhipotézisünk hamis. Tehát a mintánkban a nemek összetétele nem reprezentatív.

Az előbbi számításokat az SPSS programmal az alábbi módon végezhetjük el egyszerűen?

- Nyissuk meg a mintánkat tartalmazó adatfájlt!
- Kattintsunk az Analyze → Nonparametric Test → Legacy Dialogs → Chi square menüpontjára! A felugró párbeszédablakban a tesztelendő változóhoz tegyük be a tesztelendő változót, majd az Expected Values pontban állítsuk át a Values lehetőségre!

- Írjuk be a kategóriák sorrendjében az egyes kategóriák várható, ún. relatív gyakoriságát. A következő táblázatot kaptuk:

Test Statistics

	Neme
Chi-square	152,576 ^a
df	1
Asymp. Sig.	,000

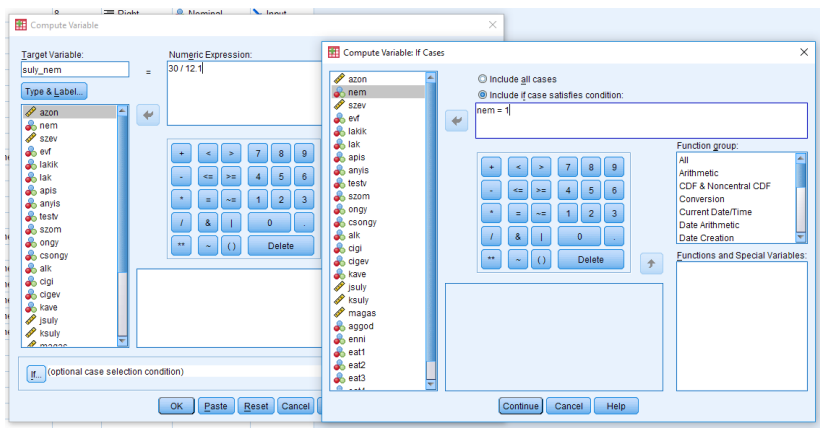
a. 0 cells (,0%) have expected frequencies less than 5.
The minimum expected cell frequency is 300,0.

- Mint látható, ugyanazt az eredményt kaptuk, mint kézi számítással.

Mivel a mintánk nem reprezentatív a **nem** változóra nézve, ezért az elemzés megkezdése előtt súlyozni kell az adatokat.⁸⁹

A súlyozás elvégzéséhez minden kategória esetében hozzá kell rendelnünk egy súlyértéket a következőképpen: a **populáció aránya/minta aránya**. Esetünkben az új változónak a következő értékeket kell felvennie: a férfiaknál **30/12=2,78**, a nőknél: **70/88=0,796**.

Az SPSS-ben az új változó képzéséhez használjuk a menüben a *Transform -> Compute Variables* parancsot!

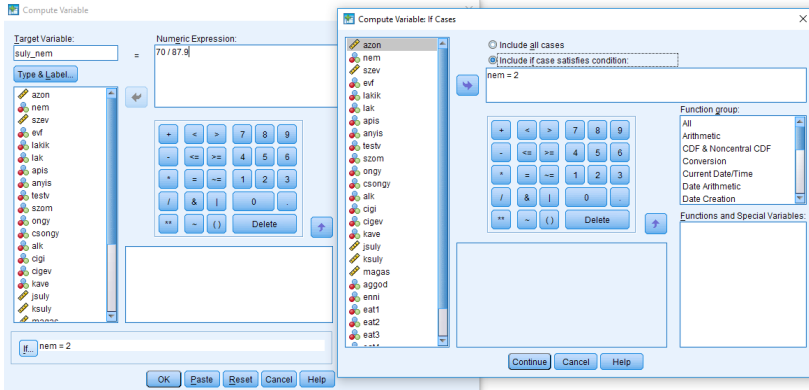

A *Target Variable*-hez írjuk be az új változó nevét (suly_nem), majd a *Numeric Expression*-hoz a hozzárendelendő értéket, vagy ide egy kifejezést is írhatunk, pl. törteként adjuk meg az értéket.

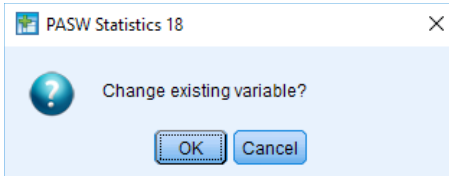
Ezután kattintsunk az gombra, és a megjelenő párbeszédablakban állítsuk be a feltételt, amely jelen esetben a férfiakra vonatkozik.

Majd ezt megismételjük a nő almintára vonatkozóan is:

⁸⁹ Lehetne még egy másik módszerrel is próbálkozni abban az esetben, ha elég nagy mintával dolgozánk, például a túlireprezentált csoportok elemszámát véletlenszerűen lecsökkenthetnénk, hogy megfeleljen a reprezentativitási feltételeknek. Viszont itt felvetődik a kérdés, hogy milyen módszerrel válogassuk ki a feltételnek megfelelő mintát. A másik probléma pedig az, hogy általában a minta nagyságát behatárolják a kutatásra szánt költségek, s az így is nehezen összegyűjtött adatokat nem szívesen dobja ki a kutató.

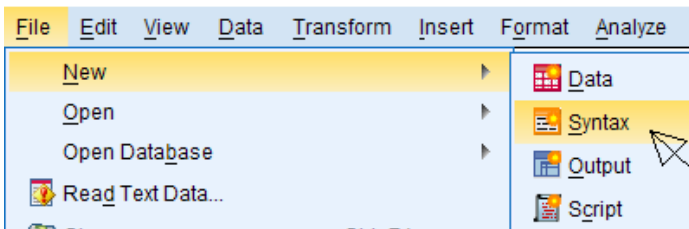

A program a második csoport esetében még egy kérdést is feltesz:

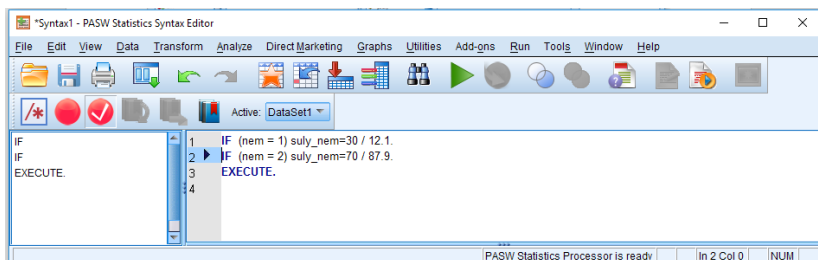

Itt kattintsunk az OK gombra. Mivel csak két csoportunk van, így további súlyokat nem kell hozzárendelnünk. Természetesen, ha egy több kategóriából álló változóra készítettük volna el az új változót, akkor pontosan annyi értéket kellett volna hozzárendelnünk, ahány csoportunk van.

Egyszerűbb és gyorsabb megoldás a súlyozó változó elkészítésére, ha a ismerjük az SPSS Syntax alkalmazását.

Ide parancsokat írhatunk be, melyeket utána egyszerre végre tudunk hajtani.

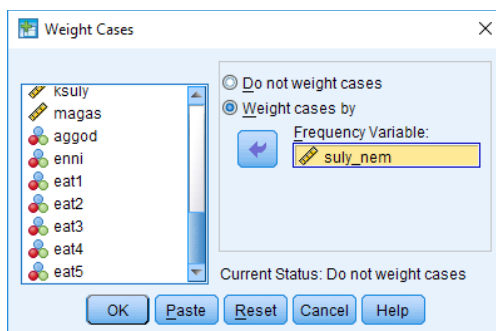
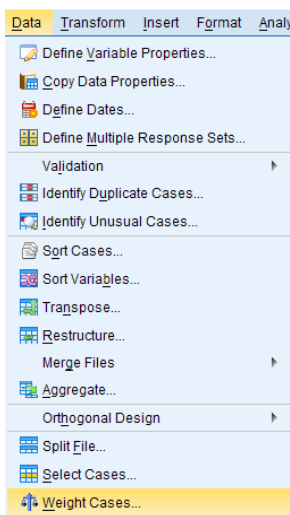
Látható, hogy az új változó létrehozásához mindössze 2 sort kell beírunk:

IF (nem = 1) suly_nem=30 / 12.1.

IF (nem = 2) suly_nem=70 / 87.9.

Majd végre kell hajtani az utasításokat.

Az adatbázis súlyozásához adjuk ki a DATA -> Weight Cases parancsot az új súlyozó változó használatával.

A parancs végrehajtása után ellenőrizve a nem változó megoszlását láthatjuk, hogy a megoszlása a populációnak megfelelő lett.

■ ■ ■ A SOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK ■ ■ ■

1. Albert Fruzsina: *Emberi kapcsolatok. A személyes kapcsolat-hálózatok szociológiai szempontú elemzése*
2. Czibere Ibolya: *Egyenlőtlenségek a vidéki társadalomban*
3. Csizmady Adrienne: *A városszociológia alapjai*
4. Elekes Zsuzsanna: *Rizikó-magatartások epidemiológiai megközelítésben*
5. Kovách Imre: *Vidékszociológia*
6. Krémer Balázs: *Kisebbségpolitika. Szempontok a kisebbségek társadalmi helyzetének és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarózatához*
7. Murányi István: *Fiatalok állampolgári szocializációja*
8. Nagy Terézia: *Differenciáltan a migrációról. Migráns életek, élethelyzetek és a migráns élethelyzet keretei*
9. Sik Endre: *A migráció szociológiája 3.0*
10. Sik Endre: *Traktátus a társadalomtudományok kutatási módszereiről gondolkodók számára*
11. Szabari Vera: *A történet szociológiája – Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének feldolgozásában*
12. Szarvák Tibor: *Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez. Közösségi és egyéni szerepek, társadalmi meghatározottságok a vidéki Magyarországon*
13. Szalma Ivett – Takács Judit: *Családszociológiai mozaik*